

De geschiedenis gekleurd

historie — schoolplaten — J.H. Isings

Adm. CM.

BIBLIOTHEEK UTRECHT
CENTRAAL MUSEUM

116.59

Utrecht, Centraal Museum
Assen, Drents Museum
1982

De geschiedenis gekleurd

historie — schoolplaten — J.H. Isings

Inhoud

Voorwoord

I

- 7 *D.P. Snoep* De geschiedenis gekleurd

II

- 15 *Jan Jaap Heij* Geschiedenis in twee dimensies

III

- 43 *Rik Vos* J.H. Isings en de Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis

IV

- 74 Lijst van schoolplaten door andere kunstenaars dan J.H. Isings

V

- 76 Catalogus van schoolplaten door J.H. Isings

VI

- 87 *Elise Storck* 'De eisch van aanschouwelijkheid'; schoolplaten en de didactiek van het geschiedenisonderwijs 1880—1920

VII

- 103 *E. Kamerbeek* Geschiedenis op school: een vak met historie; de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs tot de 20ste eeuw

VIII

- 119 *H.F. Grondijs* De rol van de historische wandplaat in het geschiedenisonderwijs van nu

Herkomst van de foto's

Deze serie bijdragen is tot stand gekomen door een inspirerende samenwerking tussen historici en kunsthistorici: H.F. Grondijs, verbonden aan de Pedagogische Academie Utrecht, drs J.J. Heij, conservator Drents Museum Assen, mevrouw E. Kamerbeek, studerend aan de Rijksuniversiteit Utrecht, dr D.P. Snoep, conservator Centraal Museum Utrecht, mevrouw E. Storck, studerend aan de Rijksuniversiteit Leiden en drs R.C.H. Vos, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Niet alleen hen is veel dank verschuldigd, maar ook de heer F.R. Schreuder, adjunct-directeur van Wolters-Noordhoff bv in Groningen, die niet alleen gastvrij toegang verleende tot de archieven van het bedrijf, maar ook de productie van dit boek financieel steunde. Van de anderen die inhoudelijk aan de teksten bijdroegen of met materiaal kwamen, dienen genoemd te worden mevrouw drs J. Burgers, mevrouw drs F. Konijn, beiden te Amsterdam, en drs J. ter Linden, conservator Nationale Onderwijscollecties Zoetermeer. De tentoonstelling De Geschiedenis gekleurd, die door deze publicatie ondersteund en toegelicht zal worden, is het resultaat van een intensief en vruchtbaar samenwerken tussen het Centraal Museum Utrecht en het Drents Museum Assen, in welke beide plaatsen de tentoonstelling gehouden zal worden.

Adeline M. Janssens
directrice Dienst Gemeentelijke Musea Utrecht
G. G. Horstmann
directeur Drents Museum Assen

I
Een klas in ± 1930, (op de achterwand een drietal schoolplaten van Isings), foto; Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

Onder deze titel zal hierna een verschijnsel in het geschiedenis-onderwijs toegelicht worden, dat nog maar betrekkelijk weinig aandacht heeft gehad. De historische schoolplaat, vertrouwde decoratie van het klaslokaal, heeft op vele generaties schoolgangers een onuitwisbare indruk gemaakt. Ook het hanteren van de plaat droeg hiertoe bij: het vaak nauwkeurig berekende moment, waarop de onderwijzer de vertelplaat onthulde, of de spanning, die hij opvoerde bij de dramatische afwikkeling van het verhaal. Deze kleurige taferelen uit de vaderlandse geschiedenis met hun vaak dramatische handelingen en spannende details moesten iets van een historische werkelijkheid oproepen bij de geschiedenisles. Er ontstond een realiteit, die destijds zeker nog niet door geraffineerde kleurenreproducties in boeken, door film of televisie beconcurrerd kon worden (afb. 1).

Buiten schooltijd waren het de historische romans voor de jeugd, die al dan niet geïllustreerd door veelal de zelfde tekenaars als van de schoolplaten, het geschiedenisbeeld verder profileerden. Op scholen werd ook wel het gebruik thuis van historische plaatwerken geadviseerd: De Roever en Dozy's *Leven van onze Voorouders*, dat met zijn vijf delen beschavingsgeschiedenis een uitzonderlijk rijk geïllustreerde uitgave was.¹

We mogen aannemen dat de schoolplaat het geschiedbeeld van generaties Nederlandse scholieren gevormd en bepaald heeft. Als we dan verder aannemen dat met name protestants-christelijke opvattingen de weergave van de geschiedenis van de Nederlandse opstand, de keuze en de inhoud van de thema's op de honderden gepubliceerde schoolplaten doorgaans bepaalden, dan mogen we stellen dat ook in dit opzicht de geschiedenis zeker niet kleurloos weergegeven werd.

De historische schoolplaat is in de jaren zestig en zeventig van deze eeuw echter niet om dit belangrijke aspect van de afvalhoop gered. Eerder was het de toen algemene vertedering van de gevoelens, die opgeroepen werden bij het zien van dat frisse vooroorlogse

tijdperk van Het Volle Leven, van Ot en Sien en van Ligthart en Scheepstra cum suis. In deze sympathiegolf deelde ook de historische schoolplaat, die sentimentele jeugdherinneringen bewaarde. Terwijl enerzijds het lager onderwijs dit 'ouderwetse' lesmateriaal afdankte, dook het elders weer op als 'delightfull monstrosity' in de met curiositeiten gevulde vertrekken van jonge intellectuelen. Toen ook de posterindustrie de schoolplaat in zijn pakket opnam, leek de afstand van de oorspronkelijke bedoeling optimaal te zijn geworden.

Het zal dan ook menigeen verwonderen dat de schoolplaat, en met name de historische schoolplaat, als leermiddel zijn weg opnieuw naar de scholen gevonden heeft. (zie hiervoor de bijdrage van H.F. Grondijs). Ook vanuit historisch-pedagogische kringen is nieuwe belangstelling getoond voor dit verschijnsel. Redenen te over om bij de tentoonstelling *De Geschiedenis Gekleurd* een publicatie te laten verschijnen die vanuit verschillende invalshoeken de ontwikkeling van de historische wandplaat probeert te schetsen. Op de tentoonstelling zelf zullen de resultaten getoond worden van een ruim honderdjarige Nederlandse productie van historische platen in combinatie met hun geschilderde en gedrukte bronnen.

Geschilderde en gedrukte bronnen

Uitgaande van het verschijnsel dat de uitbeelding van onze vaderlandse geschiedenis door middel van een beeldtraditie op geschilderd doek, in grafiek en in boekillustratie aan ons is overgeleverd, heeft H. van de Waal in zijn *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding* een briljant begin met het onderzoek gemaakt.² Dat hij alleen in zijn studie bij het jaar 1800 ophield en de 19de eeuwse verbeeldingen van de vaderlandse geschiedenis uitsloot, is niet onbegrijpelijk. De depreciatie van de kunsthistorici van zijn tijd voor het 'romantische historie-stuk' is hier de oorzaak van. Zo'n vijftientig jaar later werd deze opvatting duidelijk herzien toen in 1978 het Rijksmuseum de tentoonstelling *Het Vaderlandsch Gevoel* aandurfde. Daar

werd dit veronachtzaamde hoofdstuk van de 19de eeuwse historie-uitbeelding grootschalig aan het publiek getoond.³ In het Rijksmuseum werd ook enige aandacht gewijd aan de historische schoolplaat, omdat thematiek en stijlvormen van de historie-schilderkunst hun sporen op de schoolplaten achtergelaten hebben. Destijds moest echter nog veel materiaal blijven liggen. De verhandeling van J.J. Heij, *Geschiedenis in twee dimensies*, die in dit catalogusboek de 19de eeuwse historieschilderkunst aan de thematiek van de schoolplaten verbindt, is daarom geen doublure.

Van de zijde van historici en de historisch-pedagogen ontstond in de jaren zeventig een nieuwe belangstelling voor de veranderde geschiedopvattingen, die zich in het geschiedenisonderwijs in de afgelopen honderd jaar voordeden. Analyses van de thema's in geschiedenisleerboekjes voor de lagere school, onderzoek naar het geschiedenisonderwijs; protestantse versus rooms-katholieke opvattingen ten aanzien van het geschiedenisonderwijs hebben het onderzoek naar de betekenis van de historische schoolplaat bevorderd en beïnvloed. De historische kinderroman werd nog onlangs aan een nieuwe analyse op motieven onderworpen. Daar geldt het boek als spiegel van een aantal vaste thema's met variaties, waarin maatschappij- en mensbeelden gestandaardiseerd en bij de jeugd ingeprent, geïndoctrineerd en ten voorbeeld gesteld werden. In deze beeldvorming spelen de illustratoren van het kinderboek een rol. We treffen ze soms ook aan als de makers van historische schoolplaten.⁴

2

Kasteel met omgeving, omstreeks 1300, schoolplaat naar G.J. Sijthoff (1867—1949), $\pm$ 1900, 's-Gravenhage (N. Veenstra).

Twee zeer oorspronkelijke onderwijs-theoretische bijdragen in deze catalogus komen duidelijk voort uit de hernieuwde belangstelling voor historisch-pedagogische aspecten van het onderwijs. E. Storck belicht het begrip 'aanschouwelijkheid' in het onderwijs, waarbij schoolplaten en didactiek van het geschiedenisonderwijs een belangrijke rol spelen. E. Kamerbeek plaatst de historische achtergronden van het geschiedenisonderwijs op de lager school binnen het raam van de 19de eeuwse opvattingen over geschiedenis. Beide hoofdstukken vervullen met dat over de historieschilderkunst de noodzakelijke achtergrond voor de hoofdmoot van tentoonstelling en catalogus: het werk van J.H. Isings.

Door gebruik te maken van het rijke archief van de firma Wolters-Noordhoff in Groningen, die Isings van 1911 tot 1970 van opdrachten voor historische schoolplaten voorzag, heeft R.H.C. Vos Isings' werk en werkwijze uitvoerig kunnen analyseren. Uit de druk gevoerde correspondentie tussen uitgever en tekenaar komt een nieuw beeld naar voren van het ontstaan van de reeks van 44 stuks *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis*. Aan dit artikel is nog een lijst toegevoegd van andere ontwerpers dan Isings, die Wolters voorzagen van ontwerpen voor historische wandplaten. Terwijl zijn naam bij het grote publiek geen zeer bekende klank kreeg, is het toch steeds Isings' werk gebleven, waarmee het verschijnsel geschiedenisplaat werd geïdentificeerd. Jetses daarentegen werd als illustrator voor schoolplaten van Wolters wel onder zijn naam als kunstenaar bekend. Het werk van beide coryfeeën mocht dan onder het grote publiek algemeen bekend zijn, de officiële kunstgeschiedenis heeft het grotendeels genegeerd. Een lot dat veel illustratoren met hen delen.

De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse historische wandplaat kon van deze bundel geen deel meer uitmaken en daarom zal hier maar globaal worden ingegaan op dit verschijnsel. Het bestuderen van deze oude 'gebruiksgrafiek' is moeilijk, omdat het materiaal zeer beperkt bewaard is gebleven en omdat de bedrijfsarchieven van de oudere uitgeverijen geheel verdwenen zijn.

Het begin van de historische wandplaat ligt min of meer in nevelen. In Nederland geldt weliswaar het jaar 1855 als vroegst getraceerde datum voor een eerste serie: de *Vaderlandsche Historieplaten voor scholen en huisgezinnen* naar ontwerp en onder redactie van H.J. Eichmann en H. Altmann, maar veel is hierover niet bekend.⁵ De twintig afleveringen van elk drie platen kunnen, net zoals bijvoorbeeld de serie Brugsma uit 1839 ten behoeve van het aanschouwelijke onderwijs, eveneens uit Nederlands ondertitelde platen van Duitse herkomst hebben bestaan.⁶ In 1877 verschenen twee andere series op de markt. Joh. Hilverdink (1813—1902) had drie thema's

geleverd: *De tocht naar Chatham*, *Het kaas- en broodspel* en *Het vinden van het lijk van Karel de Stoute*. De platenserie, die uit drie stuks heeft bestaan, stond onder toezicht van de historicus W.J. Hofdijk en werd in Utrecht en Wageningen uitgegeven.⁷ Bekender werd de tweede serie, die in 1877 verscheen onder de naam van Joh. Ykema en in 1879, 1887 en 1906 herdrukken en uitbreidingen onderging.⁸ Diens (*Nederlandse*) *Historieplaten voor schoolgebruik* bestond uiteindelijk uit een serie van 24 stuks. Het gebruik binnen het huisgezin blijkt volgens de titel niet meer van toepassing te zijn. De uitgever

3

Een Germaansche volksvergadering, schoolplaat naar Ch. Rochussen (1814—1894), 1877—79, Den Haag (J.Ykema).

had kennelijk een aantal vooraanstaande kunstenaars uitgenodigd, die de tekeningen voor de platen leveren, waaronder: Ch. Rochussen (1814—1894), H.A. van Trigt (1829—1899), H. ten Kate (1822—1891), J. Mesker (1843—1890), J. Bosboom (1817—1891) en Jhr Mr V. De Stuers (1843—1916). Deze laatste twee waren misschien een vlag, die de lading moest dekken. Van Bosboom noch Victor de Stuers werden platen bekend. In 1877 begint de serie met vier platen waarvan Rochussen's *Germaansche Volksvergadering* (afb. 3) tot de bekendste behoort.

Van de 24 platen in de Ykema-serie nam Rochussen met zo'n 13 stuks de voornaamste plaats in. Van Trigt, Mesker en Ten Kate deelden de rest. Volgens Ykema's opzet bestond de volledige serie uit platen met feittengeschiedenis en een iets kleiner aantal uit platen

met betrekking tot de 'beschavingsgeschiedenis'. Feitenhistorische platen konden door het tweede type ondersteund worden. De toelichting *Woord naast Beeld* gaf informatie aan de leraren over personen, kleding, gebouwen en andere historische bijzonderheden.⁹

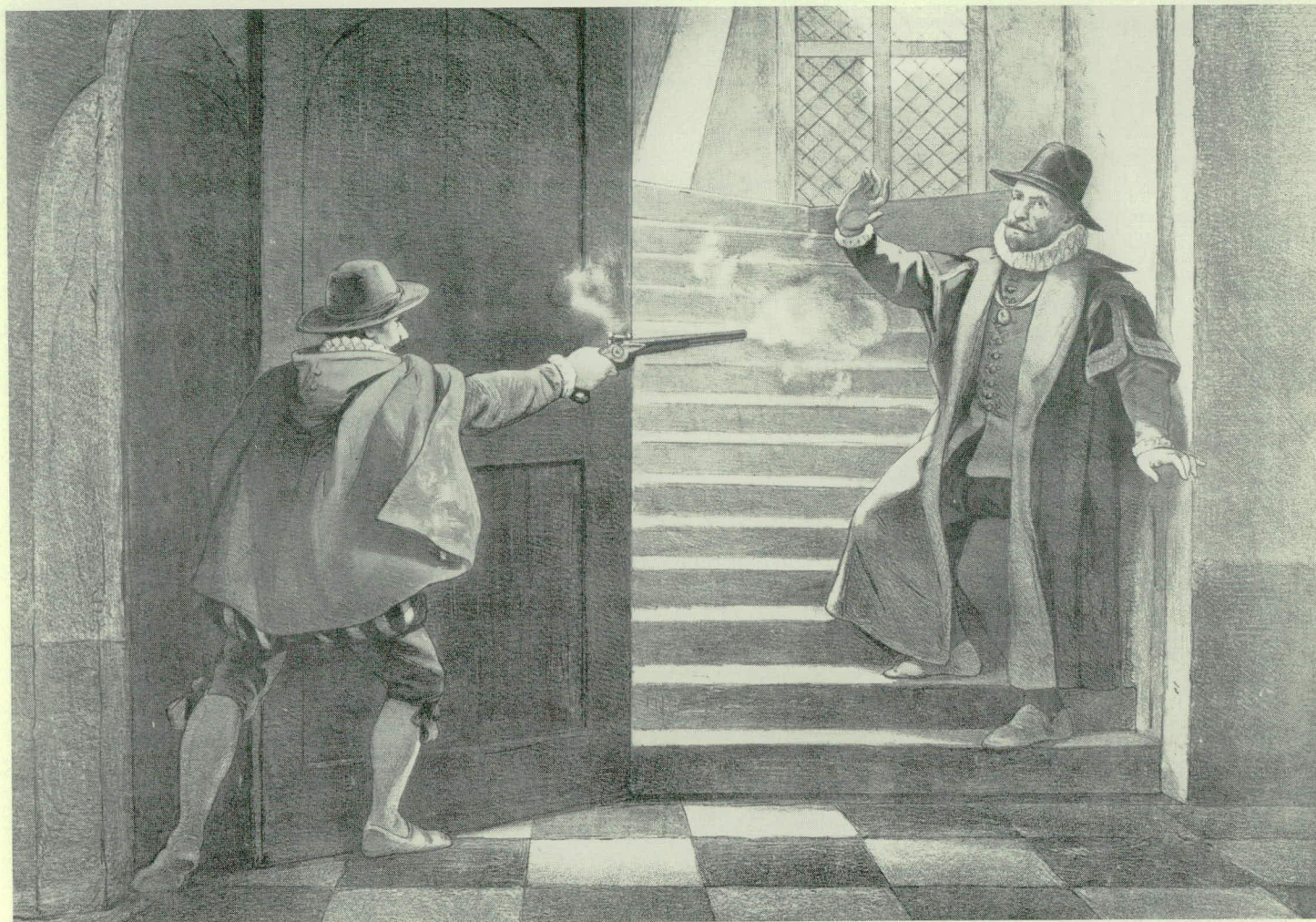
4

Een gezelschap op het Muiderslot, schoolplaat naar J. Mesker (1843—1890), 1877—79, Den Haag (J. Ykema).

In de Ykema-serie overheersen gedempte kleuren, waarin bruin, grijs en zwart voor een stemmigheid zorgen, die ook door 'rembrandtieke' lichtval nadruk krijgt. De personages op de platen staan volgens strenge compositieschema's op het middenplan, waar ook de hoofdpersonen rond het gebeuren gecentreerd zijn. Terwijl Rochussen de onbetwiste meester is in het uitbeelden van dramatische gebeurtenissen vol beweging en levendigheid, zijn Mesker en Van Trigt minder dynamisch in hun uitbeeldingen. Meskers *Gezelschap op het Muiderslot* (afb. 4), ook door Isings uitgebeeld (afb. 54 en 56), en Van Trigts *Dood van Willem van Oranje* (afb. 5) zijn stijven qua

EEN GEZELSCHAP OP HET MUIDERSLOT.

5
Dood van Willem van Oranje, 1584, schoolplaat naar H.A. van Trigt (1829—1899), 1877—79, Den Haag (J.Ykema).

compositie weinig overtuigend opgezet. Vooral het laatste motief—dieptepunt uit de geschiedenis van de Nederlandse Opstand—is weinig meer dan wat houterig vertoon met een licht narokend pistool, dat de momentopname van het gebeuren moet verbeelden. Helaas zijn de voortekeningen ten dienste van de lithograaf nooit bewaard gebleven. Misschien zou dan het negatieve oordeel eerder de lithograaf van de serie—de firma Lankhout in Den Haag—dan de tekenaars treffen.

Iets later dan de Ykema's serie, waarschijnlijk omstreeks 1880, verscheen een twaalfstal cultuur-historische platen op de markt: *Onze Beschavingsgeschiedenis in Beeld* onder redactie van D. Kanon, A. Mout en G.J. Vos.¹⁰ De schilder G.J. Sijthoff (1867—1949) ontwierp de platen, waarbij Vos een uitvoerige handleiding publiceerde. Sijthoffs tekeningen lijken veel meer op kinderen afgestemd. De naïef getekende architectuur en de onsamenvhangende presentatie van figuranten en dieren komt vooral naar voren in de plaat *Kasteel met omgeving, omstreeks 1300* (afb. 2). De lithograaf was de Haarlemse firma Emrik & Binger, die op het gebied van de boekillustratie- en reproductietechnieken wel betere resultaten op zijn naam had staan.

Het is opvallend dat tezelfder tijd in de onderwijsliteratuur ten behoeve van het lesmateriaal ook naar het buitenland werd gekeken. Lehmanns *Kulturgeschichtliche Bilder* te Leipzig uitgegeven (zie afb. 72) werden hier te lande van harte aanbevolen.¹¹ Deze platen zijn zeker van invloed geweest op het werk van Isings, die hieraan vooral zijn coloriet en compositieschema's ontleende.

Dat de wandplaten juist in de jaren '60 van de vorige eeuw opkwamen heeft niet alleen pedagogische redenen, maar zeker ook technische. Grafiek in grotere formaten bestond tot in de jaren '60 van de 19de eeuw voornamelijk uit grote gelegenheidsprenten, als lithografieën uitgegeven, waarbij politieke grafiek, optochten en begrafenissen van het Oranje-huis in het bijzonder in aanmerking kwamen. Door het perfectioneren van het lithografisch procédé, dat ook meerkleurengebruik mogelijk maakte, werden de formaten groter. Zo lag de weg open naar het ontstaan van de schoolplaat, die op grote schaal zonder hoge productiekosten bij het onderwijs verspreid kon worden.

Na deze opsomming van schoolplatengrafiek ten behoeve van het geschiedenisonderwijs moet de serie van *Wolters' Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis* met enige nadruk genoemd worden omdat hun kwaliteit bepaald hoger lag. Toch is het opvallend dat de schoolplaten voor positieve noch negatieve kritiek in aanmerking kwamen. De zwijgende kunstkritiek achtte dit verschijnsel kennelijk beneden haar waardigheid. En vanuit de hoek der historici werd traditiegetrouw van beeldmateriaal weinig notitie genomen. Wel kwam er een kritisch geluid van een geheel andere zijde.

De Nederlandsche Vereniging Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs hield bij monde van J.D. Ros het volgende pleidooi: 'Ons doel is: Het leven van het kind, dat is van den mensch der toekomst, te doordringen van schoonheid, omdat het onze overtuiging is, dat de zin voor het schoone in het zielenleven van elk mensch bestaat'.¹² Reeds lang voor Ros waren pogingen ondernomen het 'schoonheidsgevoel in de lagere volksschool' te verhogen door verbeteringen in het tekenonderwijs en in de inrichting van de klaslokalen met verantwoorde en goede wandplaten. Deze tendens bleef zich voortzetten in een breed scala van esthetische vorming voor scholieren; niet door onderricht maar door een verantwoorde omgeving op school. Met deze opvattingen zijn dié op school hangende wandplaten strijdig, die geen kunstzinnige opzet hebben, maar eerder een 'fotografisch objectieve voorstelling uit bijvoorbeeld de geschiedenis, natuurkennis, aardrijkskunde' geven. In Ros' 'aesthetisch schoolgebouw' moet de wandversiering bij voorkeur uit reproducties naar vaderlandse meesters bestaan.¹³ Een 'historische plaat in een eenvoudige lijst' mág, maar dan moet de lijst van blank hout zijn en afgestemd zijn op de kleur van het meubilair van

het klaslokaal. Ros ziet een tegenstelling tussen zuiver didactische platen, bijvoorbeeld de historische wandplaat, en platen voor esthetische wandversiering. Getuige tal van klassefoto's uit het verleden konden beide categorieën rustig naast elkaar hangen aan de witte wanden van de Nederlandse klaslokalen. Met die puristische opvattingen werd het lang niet altijd even nauw genomen. Douma's enthousiasme voor het harmonisch ingerichte klaslokaal mag dan voor zijn tijdgenoten misschien begrijpelijk zijn geweest, maar ons klinkt het al te opgewekt in de oren: 'En onze schoollokalen zijn zoo aangenaam, zoo vroolijk, zoo sierlijk geworden! Is het U niet wee te moede, wanneer gij een echt schoolvertrek binnentreedt en ge ziet de wanden behangen met schoone afbeeldingen – het zijn maar schoolplaten, doch deze kunnen soms schoon zijn'.¹⁴ En zo is het.

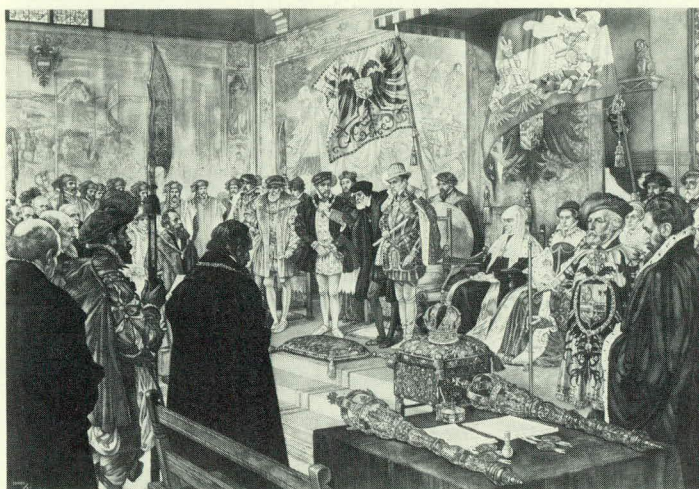
- 1 H. Douma, *Methodiek der leervakken*, Purmerend 1911,⁸ 220; N. de Roever en G.J. Dozy, *Het leven van onze voorouders* (5 dln), Amsterdam z.j. met lithografieën door Willem Steelink (1856—1928).
- 2 H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500—1800. Een iconologische studie*, 's Gravenhage 1952 dl 1, 8 'De voorbeelden van Romantische historiestukken, die—vaak via schoolplaten—in het historisch bewustzijn van de huidige generatie zijn opgenomen, liggen ook verder voor het grijpen'.
- 3 *Catalogus Het Vaderlandsch Gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1978.
- 4 L. Dasberg, *Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland*, Assen 1981.
- 5 *Vaderlandsche historieplaten voor scholen en huisgezinnen*, onder redactie en naar ontwerp van J.H. Eichmann en H.A. Altmann, Leiden P.W.M. Trap, 1855 (20 afleveringen van 3 platen).
- 6 Zie de bijdrage van E. Storck noot 38.
- 7 *Vaderlandsche Historieplaten voor school en huis*, onder redactie van W.J. Hofdijk en A. Heynsius, door Joh. Hilverdink, Utrecht, Gebr. van der Post/Wageningen, A. Ophorst, 1877 (3 platen).
- 8 *Nederlandsche Historieplaten*, onder redactie van Joh. Ykema, 's Gravenhage 1877 (4 platen door Ch. Rochussen en H.A. van Trigt); *Nederlandsche Historieplaten voor schoolgebruik*, onder redactie van Joh. Ykema naar Ch. Rochussen, H.A. van Trigt, Herman ten Kate, J. Bosboom en Jhr Mr de Stuers, 's Gravenhage 1879² (1ste serie van 9 platen); idem 1887³ (2de serie van 15 platen); idem 1906⁴ (1ste en 2de serie van elk 12 platen). Zie *Brinkmans catalogus bestrijken de het tijdvak 1850—1882*, 527 en id. *tijdvak 1882—1891*, 240; zie ook B. Laarman, *Methodenleer II, De kennisvakken*, Groningen 1915,² 74 e.v.
- 9 J.W. de Jongh, *Woord naast beeld. Toelichting bij de Nederlandsche Historieplaten*, 's Gravenhage 1901. B. Laarman (zie noot 8) stelt dat deze uitgave voor de gebruikers der historieplaten onmisbaar is. Het heeft van Ykema's platen van wandversiering tot leermiddel gemaakt.
- 10 *Onze beschavingsgeschiedenis in beeld*, onder redactie van D. Kanon, A. Mout en G.J. Vos, door G.J. Sijthoff, 's Gravenhage, N. Veenstra (vóór 1901), id. Utrecht, W. Leijdenroth van Boekhoven (vóór 1915).
- 11 *Kulturgeschichtliche Bilder für den Schulunterricht*, onder redactie van Ad. Lehmann, Leipzig, Wasmuth ca 1900; zie D. Kanon, A. Mout, *Handleiding bij het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis*, Zwolle 1901,² 40.
- 12 Gegevens welwillend afgestaan door mevrouw F. Konijn, Vrije Universiteit Amsterdam, die onderzoek doet naar de discussies over esthetische en didactische elementen in het aanschouwingsonderwijs op de lagere school.
- 13 J.D. Ros, *Het aesthetische schoolgebouw*, 's Gravenhage 1911, (Geschriften van de Nederlandsche Vereniging Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs, nr 10).
- 14 H. Douma, *Handboek voor de methodiek der leervakken ten dienste van hen die studeren voor de hoofdacte en voor vergelijkende examens*, Purmerend 1894, 47.

6

De troonsafstand van Karel V, schilderij door Frans Francken (1581—1642), ± 1620, 134 x 172 cm; Rijksmuseum, Amsterdam.

De schoolplaten van Isings vormen, in ieder geval voor Nederland, de laatste uitloper van een tak van beeldende kunst, die al een lange geschiedenis achter zich heeft. Het met penseel, tekenstift, burijn of etsnaald vastleggen van belangrijke gebeurtenissen komt in vele culturen voor, sedert de vroegste oudheid tot nu aan toe. Vanaf het tijdstip dat hij een zeker beschavingsniveau bereikte, is de mens er zich van bewust geworden, dat hij een geschiedenis achter zich had en heeft hij getracht die op de een of andere wijze in beeld te brengen. Die geschiedenis omvat natuurlijk veel meer dan hetgeen in de moderne westerse wereld tot het wetenschapsgebied en leervak 'geschiedenis' gerekend wordt. Verhalen uit de Bijbel of uit de Koran, uit andere heilige boeken en mythologieën, zijn voor wie er in gelooft even 'waar gebeurd' en evenzeer geschiedenis als de Slag bij Nieuwpoort of de Conferentie van Jalta.

Sinds kunstenaars zich als een aparte beroepsgroep onderscheiden hebben temidden van alle andere maatschappelijke specialismen, is deze geschiedenis in breedste zin eeuwenlang een belangrijke, zo niet de belangrijkste onderwerpscategorie voor hen geweest. Het deelterrein van de vaderlandse geschiedenis is echter pas relatief laat populair geworden. Het heeft lange tijd met een bescheiden plaats in de onderwerpenhiërarchie achter bijbelse en klassieke geschiedenis genoeg moeten nemen. De term 'historie-schilderkunst', die in kunsttheoretische verhandelingen veelvuldig wordt gebruikt, slaat bijna altijd op het totale gebied.

Geschieduitbeelding

Pas sedert het midden van de vorige eeuw is de geschieduitbeelding zijn vooraanstaande positie in de westerse kunst gaan verliezen. Een oorzaak hiervan is ongetwijfeld de opkomst van de fotografie geweest, die het mogelijk maakte gebeurtenissen snel, gemakkelijk en vooral nauwkeurig te vereeuwigen. Maar van grotere invloed was een radicale verschuiving in het denken over functie en betekenis van kunst, die de opvatting deed ontstaan, dat het er meer op aankwam hoe een kunstenaar iets uitbeelde, dan wát hij als onderwerp koos (zie ook verderop in dit betoog). In sommige andere culturen of politieke systemen dan de onze speelt de geschieduitbeelding overigens nog steeds een rol van betekenis in de beeldende kunst (zie afb. 21).

Als een mogelijk voordeel van de fotografie is hiervoor de nauwkeurigheid genoemd, waarmee gebeurtenissen kunnen worden vastgelegd. Het is in dit verband van belang om te beseffen, dat nauwkeurigheid lang niet altijd van geschieduitbeeldingen geëist

7

Karel V doet afstand van de regering, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1927/51; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 126).

8

De gebroeders De Witt in de Gevangenispoort, schilderij door Simon Opzoomer (1819—1878), 1843, 78 x 84 cm; Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

werd en wordt. Op Franckens *Troonsafstand van Karel V*, geschilderd rond 1620 (afb. 6), zijn verschillende niet werkelijk bestaande zaken te zien, zoals de allegorische figuren, die de landen en volkeren personifiëren waarover de keizer heeft geregeerd. Aan weerszijden van Karel V staan zijn zoon Philips en Willem van Oranje; de aftredende vorst steunt echter niet op deze laatste, hoewel dat zo door de geschiedschrijvers beschreven is en zoals Isings het in beeld heeft gebracht (zie afb. 7). Linksboven in het beeldvlak heeft Francken iets afgebeeld dat pas op een later tijdstip plaats vond: de tocht van Karel naar het klooster waar hij de rest van zijn leven zou gaan doorbrengen. Verder is de kleding van de aanwezige personen eerder overeenkomstig de mode van 1620 dan die van het midden van de 16de eeuw.

De grote verschillen tussen Franckens en Isings' uitbeeldingen van deze, voor de geschiedenis van de Nederlanden zo gewichtige gebeurtenis is te verklaren uit de verschillen in de bedoeling die de beide kunstenaars met hun werk hebben gehad. Isings moest precies laten zien hoe het er op één bepaald moment had uitgezien; Francken moest de beschouwers er aan herinneren dat een machtig (vandaar de allegorieën van landen) keizer (vandaar de kroon) was afgetreden bij zijn leven (vandaar de rit naar het klooster). Zijn manier van weergeven, door Van de Waal met de term 'representatief' aangeduid,¹ is te vergelijken met de wijze waarop een monument of gedenkteken naar een bepaalde gebeurtenis verwijst. Met een schoolplaat heeft dat weinig te maken, maar kunstwerken hebben ook maar zelden een specifiek op het onderwijs gerichte functie.

Dat betekent niet, dat aan kunstwerken slechts in uitzonderlijke gevallen een didactische taak is toegedacht. Als we ons, vanwege de noodzakelijke beknoptheid, beperken tot het tijdperk, waarin de werkwijze en de kunstopvattingen van Isings en zijn collega's wortelen: de 19de eeuw, dan blijkt dat in deze periode de denkers en schrijvers over kunst het er over eens waren, dat kunst juist als belangrijkste doel had, de mensen te stichten en tot het goede aan te zetten. 'Hoevele helden zijn er misschien ontgloeid, hoevele genieën ontwikkeld', zo vroeg de letterkundige R.H. van Someren zich in 1830 af, 'alleen door den krachtigen indruk, dien beitel, penseel en graveerstift op de jeugdige zielen geoefend hebben'.² En de Duitse filosoof Stöckl stelde in een boekje, dat in 1874 in het Nederlands verscheen met een aanprijzend voorwoord van de toenmalige directeur van de Rijksacademie te Amsterdam, Bastiaan de Poorter, dat kunst als doel had: 'de zedelijke verheffing en veredeling van het menselijke hart'.³

Geschieduitbeeldingen werden voor dit doel bijzonder geschikt geacht. Waar gebeurde taferelen uit het leven van vooraanstaande personen zouden veel meer indruk op de beschouwer maken dan zomaar verzonnen voorstellingen. De criticus Gerard Broens,

schrijvend onder het pseudoniem 'Hagiosimandre', merkte in 1865 in een tentoonstellingsbespreking op: 'Hoe meer ontzag en respect wij hebben voor iemand, des te meer medelijden *moesten wij hebben*, als dezelfde persoon in ongeluk geraakt [...] Een treurende, ongelukkige koningin geeft meer stof tot medelijden, en is veel verhevener in hare ellende dan eene gewone ongelukkige vrouw'.⁴

Aan uitbeeldingen van de vaderlandse geschiedenis, die in de 19de eeuw bijbelse en mythologische taferelen naar het tweede plan hadden verdrongen, werd daarnaast de taak toebedeeld nationalistische gevoelens onder de bevolking te versterken. Door aanschouwelijk te maken hoe machtig en welvarend het land in vroeger tijden was geweest, konden kunstenaars hun publiek trots maken op hun geschiedenis en aanzetten tot het evenaren van dat roemrijke verleden in hun eigen tijd.

Realiteitsgehalte

Om die taak naar behoren te kunnen vervullen moesten geschieduitbeeldingen er overtuigend uitzien; storende onjuistheden deden immers afbreuk aan de geloofwaardigheid. Zo schreef een criticus in een tentoonstellingsrecensie uit 1828, dat het uiterlijk van de hoofdpersoon op een van de geëxposeerde schilderijen niet klopte met zijn beroep als smid, omdat hij er te schoon uitzag. De uitbeelde hoefde niet de allersmerigste smid ter wereld te zijn, maar 'de aanduiding van het noodzakelijke vuile en zwarte in zijn beroep, zonder hetwelk wij ons geen smid bij het aanbeeld in het werkelijke leven voorstellen, moet ten minste aanwezig zijn'.⁵

Daarnaast moest de handeling zonder te veel overdrijving in scène zijn gezet en geen theatrale indruk maken. 'Zal een historisch taferel werken op het gemoed van den toeschouwer, dan moet het dat treffen door de eeuwig ware taal van het menselijke hart te spreken; daardoor alleen krijgt de voorstelling leven en actualiteit en grijpt ons door deze in het gemoed', meende een andere criticus in 1860 en keurde vervolgens het doek dat hij voor ogen had af: 'Hier vinden wij meer de taal des theaters dan des levens'.⁶ Een Oostenrijks kunsthistoricus had in 1883 het volgende over dit probleem op te merken: 'Nicht wenige glauben, wenn sie die Menschen in angeblich richtige Zeitcostüme stecken, so sei dies schon Historienmalerei, eine Auffassung, welche noch gefördert wird durch den Einfluss des Theaters auf unsere moderne künstlerische Production. Es gibt nicht wenige historische Bilder, welche in uns die Vorstellung erwecken, es sei das Gemälde nur eine Reproduction einer Theaterscène, nicht die künstlerische Lösung eines geistigen Actes auf der Arena der Weltgeschichte'.⁷

Hoewel uit dergelijke kritiek wel blijkt dat veel kunstenaars zich niet aan de vanuit de theorie gestelde eisen hielden, was men het er over eens dat een geschieduitbeelding erg geloofwaardig uit diende te

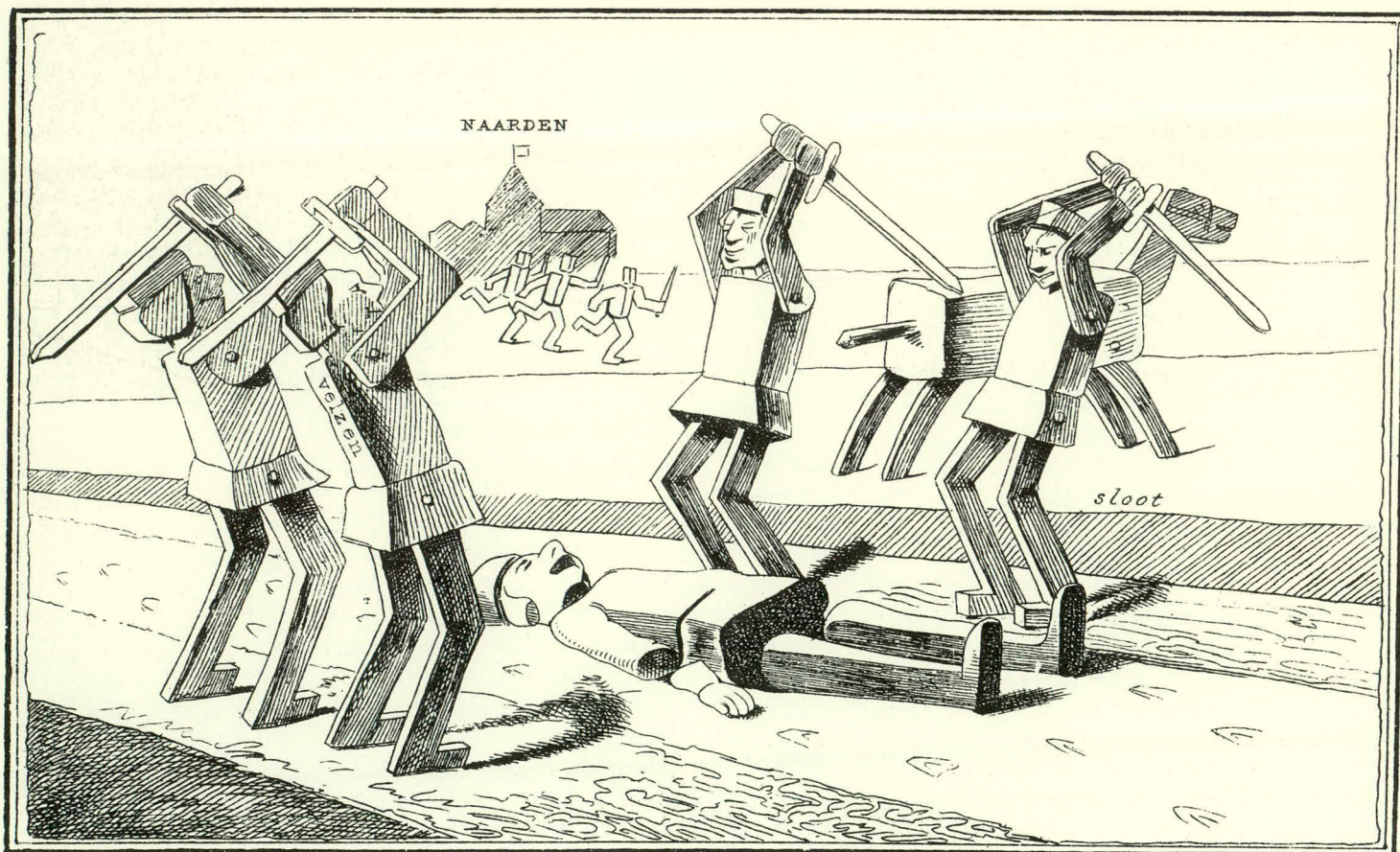
zien, dat de hoofdpersonen moesten lijken op bestaande portretten en dat meubels, kleding, architectuur, etc. geen in het oog vallende anachronismen mochten bevatten. Alles hoorde zo 'realistisch' mogelijk te zijn en er toe bij te dragen dat de beschouwer de illusie kreeg het uitgebeelde voorval in werkelijkheid bij te wonen.⁸

Toch hield dat niet automatisch in – hoe tegenstrijdig dat op het eerste gezicht misschien ook lijkt – dat in de vorige eeuw altijd van de kunstenaar werd geëist, dat hij zijn onderwerp volledig in overeenstemming met de historische overlevering op doek of papier zette. De romanschrijver Marcellus Emants, door de litera-

tuur-historici beschouwd als een vernieuwend naturalist, stelde in 1876 in een artikel, getiteld 'Historische waarheid in kunst', dat aan de kunstenaar 'grootte vrijheden kunnen, ja moeten worden toegestaan'. 'Hij ziet als 't ware door het lichaam der historie de ziel heen', meende Emants verder, 'en doet ons aanschouwen wat zijn scherpere blik gevonden heeft. Om dat doel te bereiken is hij geheel vrij tot weglaten, invoegen, samentrekken en uitwerken der historische gegevens; mits de historicus op zijne beurt hem niet kunne aantonen, dat zijn geheele verband valsch is [...]'.⁹ De al eerder genoemde Stöckl formuleerde het ongeveer gelijkluidend: 'wanneer hij [= de schilder] dus gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis gebruiken wil tot zijn doel, zoo heeft hij zich slechts te houden aan de *grondtrekken* en kan dan verder wijzigen of daaraan toevoegen al wat hem geschikt voorkomt, om het karakter van zijn held in vollen luister te doen stralen of de beteekenis van het feit dat hij schetst, door passend bijwerk nog sterker te doen uitkomen'.¹⁰

9

Floris V vermoord, 1296, illustratie door Pieter van Loon (1801–1873) in *Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands, tot nut van groot en klein, vermakelijk voorgesteld door Mr. J. van Lennep & Compagnie*, Amsterdam 1854.

10

Samenschooling van het volk voor de gevangenis van de Spaanse Inquisitie, schilderij door H.A. van Trigt (1829—1899), 1872, 100 x 150 cm; Dordrechts Museum.

Kortom, zolang het er maar geloofwaardig uit bleef zien, mocht, of beter gezegd, moest de kunstenaar de feiten enigszins aanpassen. 'De kunst moet de toevallige gebreken en misstanden verhelpen' schreef een tentoonstellingsrecensent in 1842: 'Een schilder is geen kopieermachine, aan de daguerreotype is de onachtzaamheid, slaafsch navolging geoorloofd'.¹¹

Wat dit in de praktijk inhield wordt duidelijk in een bespreking van het schilderij *De gebroeders De Witt in de Gevangenispoort* (afb. 8) van Simon Opzoomer uit 1843. Dat Johan de Witt wat ongerust uit

zijn boek opkijkt bij het horen van de tierende volksmassa die hem en zijn broer enige minuten later op gruwelijke wijze zal vermoorden, is voor de 20ste-eeuwse kijker een vanzelfsprekende zaak. Een 19de-eeuwse criticus vond echter dat dit niet kon; De Witt was een held uit onze vaderlandse geschiedenis en hoorde er daarom ten allen tijde onbevreesd uit te zien. Dat hij hier angstig werd opgevoerd was zeer ongepast: 'C'est plus qu'une erreur, c'est insulter par ignorance à la grande âme du martyr'.¹²

De spot drijven met ons roemrijk verleden konden kunstenaars ook maar beter niet wagen. Dat ondervonden Jacob van Lennep en Pieter van Loon, toen zij in 1854 hun *Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands* [...] *vermakelijk voorgesteld* het licht deden zien (afb. 9). De vele boze reacties op hun satyrische pogingen deden de twee auteurs maar besluiten het eerste deel meteen het laatste te doen zijn.¹³

II

De weduwe van Johan van Oldenbarnevelt smeekt aan Prins Maurits om genade voor haar zoon, schilderij door Simon Opzoomer, ± 1848, 110 x 135 cm; Centraal Museum, Utrecht.

Ideologie

Wie nu de helden en wie de boeven uit de geschiedenis waren,

daarover was niet iedereen het altijd eens. De Witt bijvoorbeeld werd in de vorige eeuw niet door elke Nederlander even hoog geacht. Sommigen meenden dat hij een listige intrigant was geweest, die meer het belang van zijn partij dan van het land had gediend en ondermeer had getracht de band tussen het Nederlandse volk en het Huis van Oranje te verbreken door Willem III zo lang mogelijk de stadhouderlijke bevoegdheden te onthouden. Al naar

gelang men voor meer of minder macht van de koning in de staatszaken van zijn eigen tijd was, waardeerde men De Witts rol in de geschiedenis lager of hoger. Hetzelfde gold ten opzichte van de andere grote 17de-eeuwse tegenspeler van het Oranjehuis, Johan van Oldenbarnevelt, evenals De Witt door zijn tegenstanders ter dood gebracht.¹⁴

Naast politieke ideeën bepaalden ook iemands godsdienstige opvattingen zijn visie op de geschiedenis en de uitbeeldingen ervan (zie ook het artikel van E. Kamerbeek). Duidelijk blijkt dat uit de reacties op H.A. van Trigts boek *Samenscholing van het volk voor de gevangenis van de Spaanse Inquisitie te Antwerpen* uit 1872 (afb. 10), waarop een aantal personen met ontsteltenis een straaltje bloed opmerkt dat via een gootje naar buiten sijpelt. Hoofdredacteur De Veer van het protestante dagblad *Het Nieuws van den Dag* vond het een bijzonder indrukwekkend tafereel, waardoor hij zich helemaal in het verleden voelde verplaatst. Hij omschreef het als 'een studie van het gemoedsleven in de bange dagen van den bloedraad [...] geteekend met al de piëteit die een waarachtig kunstenaar gevoelt voor het lijden van een volk'.¹⁵ De bekende katholieke voorman J.A. Alberdingk Thijm was daarentegen niet erg onder de indruk. Hij meende dat het niet zo waarschijnlijk was dat er bij het martelen zoveel bloed vloeiende dat het helemaal tot buiten de gevangenis-muren kon stromen en veroordeelde de gebaren en gelaatsuitdrukking als te overdreven. Na nog enkele compositorische punten te hebben afgekeurd, concludeerde hij dat de voorstelling 'iets ongeschikts, iets theatraals [heeft] gekregen, dat een rustig kunstgenot onmogelijk maakt'.¹⁶

Een dergelijk sensationeel tafereel is overigens uitzonderlijk in de Nederlandse 19de-eeuwse schilderkunst. Men was het er in de kunstwereld wel over eens, dat bloed en wreedheden niet op een schilderij thuishoorden. Zelfs De Veer schreef, dat hij, voor hij het werk van Van Trigt met eigen ogen had gezien, gevreesd had voor 'grof realisme' en zich afgevraagd had of 'de grenzen der aethetica' niet 'overschreden' zouden zijn.¹⁷ Ruim veertig jaar eerder had een recensent dit probleem naar aanleiding van een andere bloederige voorstelling al uitgebreider behandeld en uitgelegd dat zoiets wel in geschreven tekst kon, maar niet in visuele presentaties: 'eene uitdrukking, die bij lezing ons soms niet terug doet deinken door de beleediging van ons aesthetisch gevoel, of door het aangrijpen van onze begrippen van zedelijkheid, mist die uitwerking nooit, wanneer wij ze aanschouwelijk hooren voordragen. Die bloedvlek op het schilderij moge voortreffelijk zijn *gedacht* – maar het *zien* er van doet ons walgen'.¹⁸

Trouwens, ook meer in het algemeen vond men vrij algemeen dat een kunstenaar beter positieve zaken kon uitbeelden dan negatieve. Voorstellingen waarin bekende historische figuren een afkeurens-

12

Een zomermiddag met de Muiderkring, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1928/52; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 13b)

waardige rol spelen zijn dan ook zeldzaam. Een van die de regel bevestigende uitzonderingen is een ander schilderij van Opzoomer, *De weduwe van Johan van Oldenbarnevelt verzoekt Prins Maurits om genade voor haar zoon*, uit het eind van de jaren '40 (afb. 11). De prins is hier nu eens niet als militair overwinnaar ten tonele gevoerd, maar als een hardvochtig heerser, die de weduwe van zijn ter dood gebrachte tegenstander genade weigert voor haar zoon, die samen met anderen een complot tegen hem had gesmeed. Wie dit onderwerp ook verzonnen heeft, de schilder zelf of een eventuele opdrachtgever, we mogen rustig aannemen dat hij geen groot monarchist was, maar veeleer sympathie koesterde voor het streven naar meer burgerlijke invloed in regeringszaken.¹⁹ Het is vast geen toeval dat dit schilderij in de 19de eeuw nooit is geëxposeerd.

Schoolplaten en geschieduitbeelding

Het is interessant om te kijken of ook in de schoolplaten aanwijzingen zijn te vinden van bepaalde politieke of religieuze overtuigingen. In de afzonderlijke platen is dat nauwelijks het geval; alleen het feit dat in de *Muiderkring* (afb. 12) de op latere leeftijd katholiek geworden Vondel zo'n opvallend onopvallende plaats heeft, half verscholen achter het hoofd van Maria Tesselschade, kan verklaard worden uit een mogelijke antipathie van de protestant Isings tegen de dichter. De serie platen als geheel heeft wel een aanwijsbare ideologische signatuur. Het verleden wordt gepresenteerd als een

13
Een hagepreek bij de Hoorbrug bij Rijswijk, Augustus 1566, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1946, Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 16)

aaneenschakeling van economische en culturele bloeiperioden, waarin op enkele uitzonderingen na niemand echt gebrek leed en alle bevolkingsgroepen in harmonie naast elkaar voortleefden. Onderwerpen die op politieke of religieuze tegenstellingen duiden zijn zeldzaam. Geen De Witt en Van Oldenbarnevelt, geen Inquisitie, geen Beeldenstorm. Wel een Hagepreek en wel Luther, maar die konden alleen al uit markttechnische overwegingen niet ontbreken in een land met zo'n belangrijk protestants volksdeel als Nederland.

Deze thema's worden bovendien gecompenseerd door een relatief groot aantal onderwerpen uit de (katholieke) middeleeuwen.

Er is een duidelijk verschil in onderwerpen-spreiding tussen de schoolplaten-serie en een oudere reeks taferelen uit de vaderlandse geschiedenis: de Historische Galerij van Jacob de Vos. Dit was een verzameling van ruim 250 kleine schilderijtjes, die de rijke kunstliefhebber De Vos tussen 1850 en 1863 had laten vervaardigen en die hij in een paviljoen in de tuin van zijn Amsterdamse grachtenhuis had opgehangen.²⁰ In deze galerij, die met adviezen van Jacob van Lennep was samengesteld, nemen de middeleeuwen een veel geringere plaats in ten opzichte van de periode die, vooral in protestante kringen, als de hoofdperiode van onze geschiedenis werd beschouwd. Het tijdvak 700-1500 beslaat hier ca. 25% van het totaal,

14 [boven]

Een hagepreek voor de poorten van Utrecht, schilderij door Bastiaan de Poorter (1813—1880), ± 1850, 124 x 159 cm; Rijksmuseum het Catharijneconvent, Utrecht.

het tijdvak 1550-1700 ca. 55%. In de andere 'historische galerij', die ons land in de vorige eeuw heeft gekend, die van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*,²¹ vertoont de getalsverhouding (ca. 35% en ca. 55%) weer meer overeenkomst met die van de schoolplatenreeks. Deze overeenkomst is, met de nodige voorzichtigheid, te verklaren uit het feit dat deze galerij, die tussen 1861 en 1864 ontstond en ruim 100 schilderijen telde, geen privébezit was, maar tegen een entreprijs voor iedereen toegankelijk werd gesteld en dus voor een breed publiek aantrekkelijk moest zijn. Waarschijnlijk bevatte hij daarom ook maar weinig controversiële onderwerpen, in tegenstelling tot de galerij van De Vos, waarin heel wat gevochten, vermoord en gemarteld werd.

Ontwikkeling in de geschieduitbeelding

In een ander opzicht biedt de Historische Galerij van *Arti et Amicitiae* eveneens boeiend vergelijkingsmateriaal met de platen van Isings en zijn collega's. In de keuze en de uitwerking van het onderwerpenmateriaal markeert deze schilderijenreeks de laatste fase in de ont-

15 [beneden]

Een hagepreek, aquarel door Charles Rochussen, 1876, 27 x 54 cm; Teylers Museum, Haarlem.

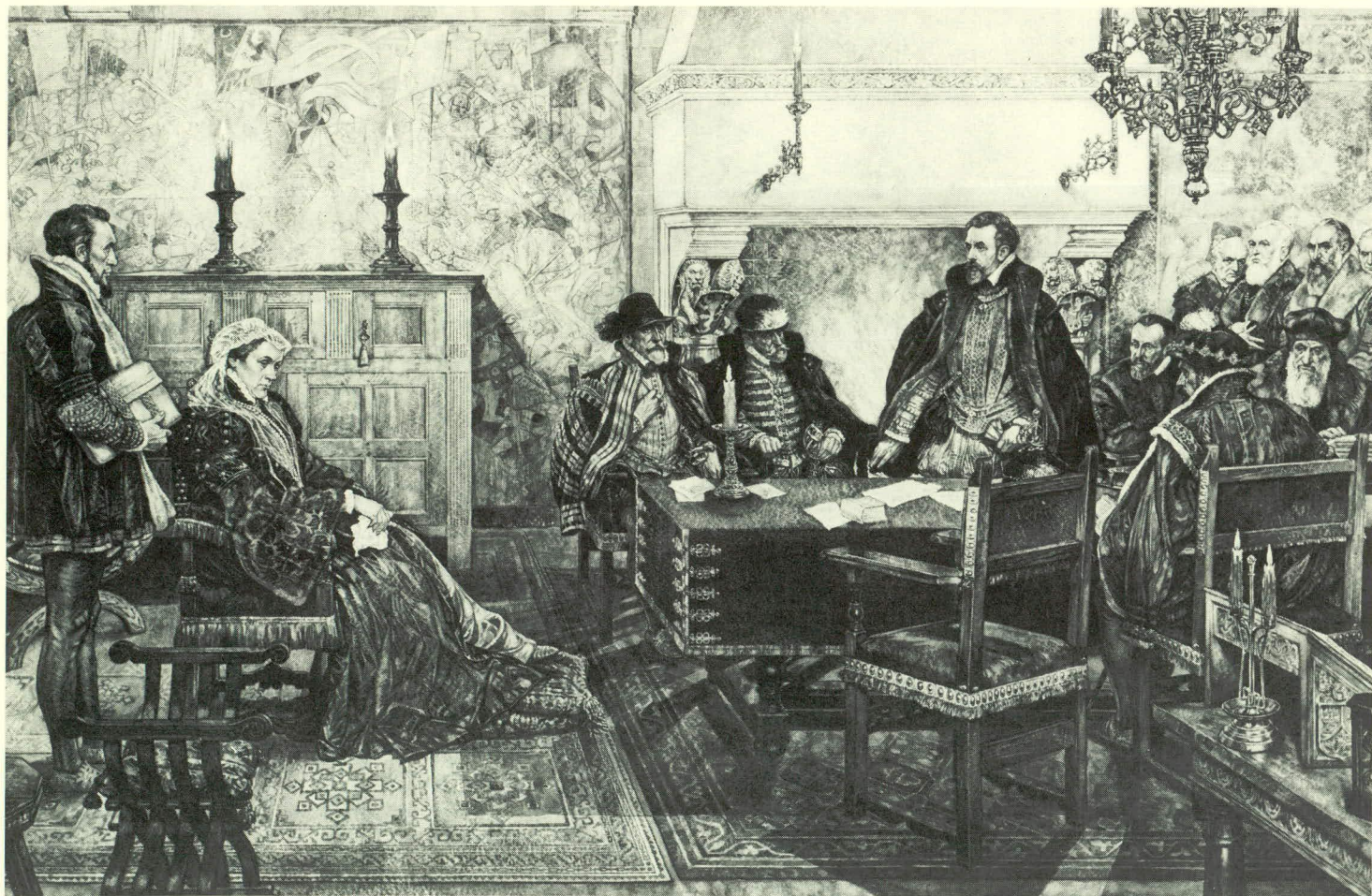
wikkeling van de geschieduitbeelding. Net als in de latere schoolplaten overheerst hier een cultuur-historische aanpak en zijn politieke en militaire onderwerpen in de minderheid. Scènes uit het leven van schilders, schrijvers en geleerden komen veelvuldig voor, terwijl het relatief grote aantal taferelen opvalt, waarin geen enkel dateerbaar feit is te zien, maar waar het alleen om het dagelijkse leven in een bepaald tijdvak gaat. Ook de manier waarop de gekozen onderwerpen in beeld zijn gebracht vertoont bij Isings sterke overeenkomsten met die van zijn voorgangers in de tweede helft van de

16

Willem van Oranje in de Raad van State, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1951; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 26)

19e eeuw. In zijn zorg voor verantwoorde details ging hij misschien nog iets verder dan de meeste van hen, maar in de wijze van encensering is geen enkel principiële verschil aan te wijzen.

Sommige van zijn platen lijken qua compositie zelfs direct gebaseerd op werk van zijn voorgangers. Zijn *Hagepreek* (afb. 13) doet sterk aan die van zowel Bastiaan de Poorter (afd. 14) als van Charles Rochussen (afb. 15) denken, zijn *Willem van Oranje in de Raad van State* (afb. 16) aan de versie van Jozef Israëls van dezelfde gebeurtenis (afb. 17) en zijn *Karel V doet afstand van de regering* (afb. 17) aan het in de vorige eeuw wereldberoemde schilderij van de Belg Louis Gallait (afb. 18). Ising is niet de enige 20ste-eeuwse geschieduitbeelder die zich baseerde op 19de eeuwse voorbeelden. Jetses' plaat *Aan het hof van Karel de Grote* (afb. 19) heeft verschillende elementen gemeen met de aquarel die Rochussen zo'n 60 jaar eerder van dit onderwerp

maakte. (afb. 20) In beide gevallen zit de keizer in het midden op een stoel, omgeven door raadslieden van wie een in het tenue van een geestelijke, met op de achtergrond de overige leden van de hofhouding waaronder enkele kinderen. In landen waar de geschieduitbeelding nog in ere wordt gehouden, zoals de Oostblok-staten, China en verscheidene naties in de derde wereld, is er evenmin sprake van verdere ontwikkeling sinds de vorige eeuw. Als in het schilderij van Valentin Volkov, *Minsk, 4 juli 1944* (afb. 21), de kleding en de voertuigen niet zo duidelijk 20ste-eeuws waren, dan zou het net zo goed uit 1850 als uit 1950 kunnen dateren. De nadrukkelijke gebaren, de groepering van figuren, de zorgvuldige enscenering, het zou door Rochussen of Van Trigt bedacht kunnen zijn.

Zo weinig als er tussen $\pm$ 1850 en 1950 in de geschieduitbeelding is veranderd, zo veel veranderde er in de ongeveer 100 jaar daarvoor. Vanaf het midden van de 18de eeuw begon met de opkomst van de Verlichting de 'representatieve' manier van weergeven te verdwijnen te gunste van de 'realistische' wijze. Ongetwijfeld heeft dit direct te maken met het feit dat de burgerij de leidinggevende rol in de maatschappij, eerst economisch, later ook in politiek opzicht, overnam van vorst en adel (in ons land van de rijke bovenlaag van regenten). In grote lijnen betekende dit voor de kunstenaars, dat ze hun opdrachtgevers in deze kringen langzamerhand voor een groot deel verloren en moesten gaan werken voor de vrije markt. Een

17

Willem van Oranje verzet zich voor de eerste keer tegen de uitvoering van de decreten van de koning van Spanje, schilderij door Jozef Israëls (1824—1911), 1855, 125 x 168 cm; Amsterdams Historisch Museum.

18

De troonsafstand van Karel V, schilderij door Louis Gallait (1810—1887), 1841, 485 x 683 cm; Musée des Beaux Arts, Doornik.

directe relatie met een kleine groep vaste klanten maakte plaats voor een indirecte, onzekere verhouding met een grotendeels anoniem publiek, dat alleen via tentoonstellingen en met behulp van de wisselvallige steun van kunstcritici bereikt kon worden. Dat nieuwe publiek was minder goed bekend met de 'codes' van allegorie en personificatie en stelde er waarschijnlijk ook niet veel prijs op die codes te leren begrijpen. Het wilde een historische voorstelling meteen kunnen herkennen en vergelijken met de eigen ervaringswereld en de kunstenaars pasten zich daar spoedig bij aan.

Onder dat nieuwe burgerpubliek bestond een groeiende belangstelling voor het eigen, nationale verleden. Steeds meer ging men onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis preferen boven onderwerpen uit mythologie en oudheid.²²

*'Waarom, o dichters! steeds in de Oudheid omgewroet
Wanneer ge iets edels, iets verhevens schildren moet?
Steeds Griek of Romer, als ge iets heerlijks zult vermelden!
'k Verwerp dien vreemden tooi; 'k zing Vaderlandsche helden'.*²³

Aldus dichtte Helmers in 1812 en zijn aansporing gold natuurlijk evenzeer voor beeldend kunstenaars als voor zijn mede-poëten.

Met de belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis kwam ook het historisch onderzoek daarnaar op gang en deed het besef ontstaan, dat mensen in vroeger tijden andere kleding droegen, zich met andere voorwerpen omringden en er andere gewoontes op na

hielden. Kunstenaars gingen zich daarom steeds meer moeite geven om hun taferelen op een correcte wijze te stofferen. Ze werden daarbij geholpen door het verschijnen van allerlei boeken, waarin ze konden naslaan hoe kleren, meubels, wapens en architectuur er door de eeuwen heen hadden uit gezien.²⁴ Daarnaast gingen ze te rade bij schilderijen van oude meesters, waaruit ze details die ze konden gebruiken overnamen.

De groeiende zorg voor verantwoorde details en het vermijden van anachromismen is slechts één aspect van de ontwikkeling die de

19

Aan het hof van Karel de Grote, aquarel voor de schoolplaat door Cornelis Jetses (1873—1955), 1941; part. bezit.

geschieduitbeelding doormaakte. Ondanks de zorgvuldige weergave van historisch juiste kleding en omgeving staat het enorme doek van Gustaf Wappers, *De zelfopoffering van Burgemeester van der Werff*, uit 1829 (afb. 22) nog ver af van de producten van kunstenaars als Opzoomer, Van Trigt en Rochussen van enkele tientallen jaren later. De brede gebaren en toneelmatige geposeerdheid van de figuren doen in 20ste-eeuwse ogen weinig natuurlijk aan. De tijdgenoten waren echter zeer enthousiast en Wappers' reputatie was met dit werk in één klap gevestigd. Dat hij de hoofdpersoon bijna ongewijzigd uit een prent van Reinier Vinkeles uit 1774 (afb. 23) had overgenomen stoorde niemand. Het gebaar waarmee Van der Werff zijn degen aan de hongerige omstanders aanbiedt om zich in stukken te laten snijden (hetgeen echter toen niet hoefde) paste

20

Aan het hof van Karel de Grote, aquarel door Charles Rochussen, 1878, 53 x 87 cm; Teylers Museum, Haarlem.

kennelijk precies in het beeld, dat Wappers' tijdgenoten van deze gebeurtenis hadden. Door aan te sluiten bij dat bestaande beeld maakte de schilder zijn voorstelling optimaal herkenbaar.

Voor latere schilders was een zo sterk contrast tussen de voorbeeldigheid van een edele held en de zwakheid en weifelmoedigheid van de overige personen geen acceptabel uitgangspunt meer. Een jongere generatie van historieschilders ging zich meer toeleggen op het uitbeelden van psychologische spanningen tussen meerdere hoofdpersonen, waarbij ze streefden naar grotere nuancering in de verschillende gelaatsuitdrukkingen. Een belangrijk voorbeeld was voor deze schilders het werk van de Fransman Paul Delaroche, wiens *De zoontjes van Edward IV in de Tower* uit 1835 enorm succes had en door middel van reproductieprenten in heel Europa grote

bekendheid verwierf (afb 24).²⁵ Hier geen pathetische gebaren en geen opgeoffer, maar slechts twee wat angstig kijkende jongetjes op een bed. Het nieuwe in deze compositie is, dat niet meer het eigenlijke beslissende moment uit het verhaal is weergegeven, maar een ogenblik even daarvoor. Daardoor gaat er van dit tafereel een grote spanning uit: de kijker weet, wat de twee jongetjes nog niet weten, maar zo te zien wel al vaag voorvoelen, namelijk dat ze even later zullen worden vermoord om voor hun misdadige oom Richard III de weg naar de Engelse troon vrij te maken.

Om een dergelijk tafereel op zijn juiste waarde te kunnen schatten moet de beschouwer natuurlijk het verhaal reeds kennen, iets dat 19de-eeuwse schilders van het grootste deel van hun potentiële publiek wel mochten verwachten. De juiste titel is daarbij een onmisbaar 'onderdeel' van het kunstwerk; als er een kaartje bij zou hangen met als opschrift 'Een Spookverhaal' zou de spanning veel minder groot zijn. Vandaar dat op 19de-eeuwse reproductieprenten bijna altijd de titel staat vermeld. Bij Wappers' schilderij is de juiste

21

Minsk, 4 juli 1944, schilderij door Valentin Volkov (1881—1964), ± 1950, 275 x 526 cm; Museum van Byelorussia, Minsk (Sovjet Unie).

22 [rechter pagina]

De zelfopoffering van Burgemeester van der Werff, schilderij door Gustaf Wappers (1803—1874), 1829, 338 x 406 cm; Centraal Museum, Utrecht.

23 [rechts]

De zelfopoffering van Burgemeester van der Werff, gravure door Reinier Vinkeles (1741—1816), 1774; Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

benaming minder belangrijk: ook wie het verhaal niet kent zal toch begrijpen dat de heer in het zwart in het midden iets heldhaftigs doet.

Dit nieuwe type geschieduitbeelding werd spoedig zeer populair, hoewel de 'ouderwetser' voorbeeldige helden nog lang niet waren uitgestorven. Opzoomers *Gebroeders de Witt* (afb. 8) is zowel qua onderwerp als qua compositie zeer verwant met het schilderij van Delaroche en ook Van Trigts *Samenscholing* (afb. 10) heeft overeen-

komstige trekken. In dit laatste stuk is de hoofdgebeurtenis weliswaar niet in tijd verwijderd, maar evengoed, door de gevangenis-muren, aan het oog van de kijker onttrokken, zodat deze zijn fantasie moet gebruiken om de voorstelling te doorgronden. Voor gebruik in het onderwijs was dit soort voorstellingen minder geschikt en bij Isings komt zo iets dan ook niet voor.

Een ander nieuw type daarentegen juist vâák: het zogenaamde

'historisch genre-tafereel'. Hieronder werd in de vorige eeuw verstaan een voorstelling uit het dagelijkse leven van historische figuren, zonder dat er van enige voorbeeldige of gewichtige handeling sprake is. De uitgebeelde personen zijn meestal geleerden en kunstenaars, terwijl het in de loop van de eeuw daarnaast steeds meer om anonieme 'gewone' mensen uit een bepaald tijdvak gaat. Een voorbeeld van de eerste categorie is *Rembrandt een etsproef beschou-*

24

De zoontjes van Edward IV in de Tower, gravure naar het schilderij door Paul Delaroche (1797—1856) uit 1835.

25 [rechts]

Rembrandt een etsproef beschouwend, schilderij door Nicolaas Pieneman (1808—1860), 1852, 72 x 55 cm; Amsterdams Historisch Museum.

wend van Nicolaas Pieneman uit 1852 (afb. 25), dat zich goed laten vergelijken met Isings plaat over dezelfde schilder (afb. 26). De tweede categorie wordt hier vertegenwoordigd door Johannes Bosbooms weergave van *De Boekerij der Abdij van Egmond*, dat deel uitmaakte van de hierboven besproken historische galerij van *Arti et Amicitiae*. De huidige verblijfplaats van het schilderij is onbekend, maar door de gravure van J.H. Rennefeld is na te gaan hoe het er heeft uitgezien (afb. 27). Ook deze voorstelling heeft een parallel bij Isings in zijn plaat *In een middeleeuws klooster* (afb. 28).

In deze laatste categorie is nog maar weinig te vinden dat een 'veredelende' of 'verheffende' uitwerking op de beschouwer kan hebben. De belangstelling voor het verleden zelf heeft hier de overhand gekregen. Sommige kunstenaars gingen zich in een bepaald tijdvak of in een bepaalde thematiek 'specialiseren' en bouwden daarbij een enorme historische kennis op. De taferelen uit de klassieke oudheid van Laurens Alma Tadema zijn bijvoorbeeld

historisch zo correct vervaardigd, dat zelfs vak-archeologen er geen fouten in kunnen ontdekken.²⁶ Jan Hoynck van Papendrecht legde zich toe op militaire onderwerpen, Johannes Stroebeel op 17de-eeuwse 'binnenhuizen', Johannes Bosboom op kerkinterieurs met historisch geklede figuren en Hendrik Scholten op figuurstukken met 17de-eeuwse stoffering. De grootste historische autoriteit onder de Nederlandse 19de-eeuwse kunstenaars was echter Rochussen, wiens werk niet alleen boven dat van zijn collega's uitsteekt door de uiterst verzorgde details, maar ook door grote schilderkunstige kwaliteit, waarvoor men in onze tijd nog veel te weinig oog heeft (zie afb. 15, 18 en 50). Nadat Alma Tadema in 1870 naar Engeland was geëmigreerd was Rochussen onbetwist de belangrijkste historieschilder van ons land. Wat zijn tijdgenoten in zijn werk zo waardeerden was de authenticiteit die ervan uitging. Zijn taferelen hadden, zoals een criticus het verwoordde, 'een karakter van echtheid, gelegen in heel wat anders en meer dan in die louter

26

Rembrandt in zijn 'Schilderscaemer', aquareel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1963; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 38)

uitwendige waarheid van kostumen en wapenen; gelegen hier in de omstandigheid dat de kunstenaar vertrouwelijk is doorgedrongen in het leven der oude tijden'.²⁷

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Rochussen als een der eersten werd aangezocht om speciaal voor het onderwijs schoolplaten te gaan tekenen (afb. 3 en 71). Ook andere bekende historieschilders kregen opdrachten voor schoolplaten.²⁸ Van Trigt maakte er verschillende (afb. 5), Hoynck van Papendrecht ook een aantal (afb. 29, 40 en 48) en een van de fraaiste platen is van de hand van

Johannes Jurrens, een wat jongere kunstenaar dan de hiervoor genoemde en een van de laatste echte historieschilders in ons land. Zijn schoolplaat *Floris V door de Edelen omgebracht* (afb. 30) is echter het enige vaderlandse tafereel in zijn werk dat verder voornamelijk bijbelse en literaire onderwerpen telt.

Neergang in waardering

De latere schoolplaattekenners namen op een enkele uitzondering na geen vooraanstaande plaats meer in binnen de officiële kunstwereld, maar verdienden hun brood met het maken van illustraties en ander gebruikstekenwerk. Daarmee wordt hier geenszins een negatief oordeel over hun producten uitgesproken; het signaleren van dit feit dient slechts om aan te geven dat vanaf het begin van deze

27

De boekerij van de Abdij van Egmond, gravure door J.H. Rennefeld (1817—1911) naar het schilderij door Johannes Bosboom (1817—1891) uit de Galerij van Arti et Amicitiae.

eeuw de verbindingen tussen de wereld van de officieel erkende kunst en die van de schoolplaat en de daarmee nauw verwante boekillustratie definitief werd verbroken.

De oorzaak van deze breuk ligt in de nieuwe opvattingen over de doelen die een kunstenaar geacht wordt na te streven, die vanaf het midden van de 19de eeuw de kop begonnen op te steken, het eerst in Frankrijk. Volgens deze opvattingen was het streven naar schoonheid de enige taak van de kunstenaar: de kunst had geen ander doel dan zichzelf, 'l'art pour l'art'. In ons land drong dit principe wat later door, maar het vervulde Stöckl in 1874 al met zorg. 'De nieuwere aesthetiek [...] stelt, dat de kunst haar doel *in zich zelve heeft*: de voorstelling namelijk van het ideale schoon, en dat men haar dus geen nevenbedoelingen moet toeschrijven. De kunst bestaat om zich zelve, zegt men; diensgevolge moet het kunstwerk ook vrij zijn, en zelfstandig optreden voor zich alleen', zo omschreef hij het, maar voegde daar meteen aan toe: 'Wat ons betreft [...] wij ook houden het er voor, dat, behalve de openbaring van het schoone, de kunst ook nog wel degelijk een hooger zedelijk doel in zich sluit'.²⁹

Het mocht echter niet meer baten, de nieuwe ideeën kregen steeds meer aanhangers, die niet wilden inzien waarom een historisch onderwerp interessanter was dan een ander. Een zekere J. Maalman verwoordde het in 1869 al als volgt: 'Wat wil men toch steeds met historische kunst — kunst is alles wat door den kunstenaar wordt voortgebracht, als hij werkelijk geïnspireerd is. Ook

historische onderwerpen kunnen schoon zijn, maar dwaas is het te beweren dat deze de hoogste uitdrukking der beeldende kunst zouden zijn. Er is geen hoog of laag in het schoone'.³⁰

Met het ingaan van de 20ste eeuw was het pleit definitief beslist. Niet alleen gold het schilderen van historische taferelen niet meer als volwaardige tak van kunst, ook de geschieduitbeeldingen uit voorgaande periodes werden misprijzend bekeken. In haar nog steeds veel geraadpleegde handboek over de Nederlandse schilderkunst van de 19de eeuw uit 1903 stelde G.H. Marius over de historieschilders: '[...] zij misten alles [...] wat de schilders na hen terugvonden, dat wil zeggen ... het leven. Alles was goed en mooi, edel en deftig, maar het was dood. Heel en al dood, de interieurs, de historiestukken, de bijbelsche onderwerpen, de veldslagen — alles flauw, alles zoetelijk, alles buiten dat ééne staande, waarvan kunst in de eerste plaats de reflectie moet wezen, en, zoo zij goed is, ook is'.³¹ Ruim 20 jaar later deed Gerard Brom er in zijn handboek nog een schepje bovenop: 'Die diepzinnige, weemoedige, geestdriftige doeken zouden heel mooi zijn, als de schilders, bij al hun zorg voor het leerzame of stichtelijke, niet toevallig het schilderen vergeten hadden. De bloedstroom, die zo echt griezelig onder de deur van de gevangenis doorsijpelt als teken van de geheime terechtstelling, willen we graag voor één levendige verfstreek schenken'.³²

Tegenwoordig is het kunsthistorisch oordeel over Isings' voorgangers (en daarmee indirect over hem zelf) al weer wat milder, maar toch kijkt men nog steeds met gemengde gevoelens tegen hun

28

In een middeleeuws klooster, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1911/72; Wolters-Noordhoff BV, Groningen.

29

Aan de Hollandse Waterlinie, schoolplaat naar Jan Hoyneck van Papendrecht (1858—1933), 1910.

werk aan. Opvallend is, dat er de laatste jaren in binnen- en buitenland verscheidene studies over 19de-eeuwse historieschilderkunst zijn verschenen,³³ maar dat in de meeste daarvan als een soort verontschuldiging voor de keuze van dit thema wordt aangevoerd, dat de bestudering ervan zoveel inzicht in het maatschappelijk functioneren van kunst geeft. Als mogelijke bron van visueel genot wordt dit soort kunst nog maar door weinigen beschouwd. In de catalogus van de in 1978 in het Rijksmuseum te Amsterdam gehouden tentoonstelling *Het Vaderlandsch Gevoel* wordt bijvoorbeeld over het geëxposeerde opgemerkt: 'In het algemeen kan met zelfs

zeggen dat de zuiver artistieke merites van de hier getoonde stukken op zich zelf genomen — belangrijke uitzonderingen daargelaten — een tentoonstelling nauwelijks zouden rechtvaardigen'.³⁴

Historische kritiek

Maar als het werk van Isings en zijn voorgangers dan geen kunst met een grote K genoemd mag worden, heeft het dan misschien verdiensten voor de geschiedenis-beoefening? Ook in dit opzicht is de waardering echter sinds het midden van de vorige eeuw gestaag achteruit gegaan. Bij het samenstellen van zijn *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten* [...], de nog steeds veelgebruikte catalogus van uitbeeldingen van de vaderlandse geschiedenis, nam Frederik Muller nog een gematigd standpunt in. Zo sloot hij niet uit, dat niet-contemporaine uitbeeldingen van een bepaald

30

Floris v door de Edelen omgebracht, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Jurrens (1875—1946), 1910.

voorval soms historisch van belang konden zijn: 'Eene moeilijke vraag is het, of men bij gelijktijdige platen ook latere, waarschijnlijk of zeker onjuiste voorstellingen van dezelfde gebeurtenissen hebbe op te nemen? Natuurlijk verdienen de gelijktijdige den voorrang; daarom [...] ook zijn de platen van de Onoverwinnelijke Vloot, den Slag bij Nieuwpoort, enz, en de vele afbeeldingen van belegeringen en veldslagen uit de 17de eeuw [...] oneindig hooger te stellen dan de latere platen daarover. Onvoorwaardelijk zijn deze echter niet te verwerpen, daar vele [...] door nieuwe onderzoekingen ontstaan zijn'.³⁵

34

De vooraanstaande historicus Fruin was veel strenger en stelde in een bespreking van Mullers catalogus: 'Maar wij moeten erkennen, dat er in Mullers collectie zeer veel is wat voor een liefhebber waarde heeft, maar nutteloos is voor historische studie. Alle voorstellingen van beroemde gebeurtenissen, afgebeeld in een tijd toen de herinnering aan die gebeurtenissen was uitgewischt en dus naar de verbeelding van den kunstenaar, niet naar het leven geschetst, mogen kunstwaarde hebben, historische waarde hebben zij niet'.³⁶ Latere historici hebben dit oordeel vrijwel unaniem overgenomen met als gevolg dat vanaf het begin van onze eeuw in de geschiedenisboeken alle niet-contemporaine illustraties door 'oorspronkelijke' zijn vervangen. Alleen de schoolplaat heeft het, ongetwijfeld door zijn betere didactische toepasbaarheid, kunnen volhouden en mag zich zelfs de laatste jaren in een herwaardering verheugen (zie het artikel

van H.F. Grondijs). Verschillende nieuwe platen zijn de afgelopen tijd verschenen en andere zijn aangekondigd (zie afb. 31).

Wat de historici bij hun afkeuring van niet-contemporaine afbeeldingen echter over het hoofd hebben gezien, is dat ook wel-contemporaine platen vaak onbetrouwbaar zijn. Een goed voorbeeld daarvan leveren de twee veldslagscènes uit 1674 en 1709 (afb. 32 en afb. 33), die er precies hetzelfde uitzien; alleen het onderschrift is verschillend. Kennelijk heeft de uitgever voor de tweede gelegenheid een reeds bestaande plaat opnieuw laten afdrukken na alleen de tekst veranderd te hebben.³⁷ Zo kon hij snel met een uitbeelding op de

31

Een straat in de middeleeuwen – 1300, schoolplaat naar Co Bouw, uit de serie (van 18) Geschiedenis-vertelplaten, Gorinchem (De Ruiter) 1979.

markt komen zonder veel kosten te maken. Een plaat van Isings was ongetwijfeld betrouwbaarder geweest dan deze 'contemporaine' voorstelling.

Een kunstenaar is maar zelden aanwezig bij de gebeurtenissen die hij moet vastleggen. Ook wanneer hij in dezelfde tijd leefde moest hij zijn tafereel 'reconstrueren' aan de hand van niet altijd gelijk-luidende beschrijvingen van derden en met behulp van meestal schaars visueel voorbeeldmateriaal. Voor zijn 'contemporaine' uitbeelding van de *Aanbieding van een adres aan Koning Willem III in 1853* (afb. 34) kreeg Nicolaas Pieneman pas de opdracht drie jaar nadat het was gebeurd. De gelijkenis van de aanwezigen is zeker goed; Pieneman heeft ze allemaal opgezocht om hun portret te tekenen. De arrangering van het geheel is echter veel te keurig om waar te zijn. Niemand van de aanwezigen overlapt een ander, zodat iedereen afzonderlijk te herkennen is en dat was hier natuurlijk de

32 [pagina 36]

Aanval van de Fransen op het leger der Geallieerden, 1674, gravure door Romeyn de Hooghe (1645—1708); Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

33 [pagina 37]

De Slag bij Bergen, 1709, gravure door Romeyn de Hooghe; Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

34

Aanbieding van een adres aan Koning Willem III bij zijn bezoek aan Utrecht in 1853, schilderij door Nicolaas Pieneman, 1856, $\pm 250 \times \pm 300$ cm; Gemeente Utrecht.

35

Pichegru trekt over de bevroren wateren ons land binnen, door J. Huizinga, een van de illustraties in zijn *Keur van gedenkwaardige tafereelen uit de vaderlandsche historien*, Amsterdam 1950 (de oorspronkelijke tekeningen maakte Huizinga tussen 1893 en 1905).

hoofdzaak. Bij het vereeuwigen van de heldendaad van Van Speyk stonden kunstenaars weer voor andere problemen. Het was namelijk niet met zekerheid na te gaan of hij het kruut met een sigaar of met een pistool had doen ontbranden. Beide versies komen dan ook in de schilder- en prentkunst voor. Bovendien bleek niemand over een goed lijkend portret van hem te beschikken, zodat in de beeltenis van de held nogal wat variatie zit.³⁸ Dergelijke voorbeelden geven aan dat het vaak weinig uitmaakt of een voorval door een tijdgenoot is uitgebeeld of door iemand die in latere eeuwen heeft geleefd.

Conclusie

Uit het voorafgaande blijkt dat de geschieduitbeeldingen van Isings en zijn collega's en voorgangers noch vanuit de wereld van de officiële kunst, noch vanuit die van de geschiedwetenschap erg hoog worden geacht en dat is toch niet helemaal terecht. Het is daarom tijd de bestaande vooroordelen opzij te zetten en dit grensgebied tussen beide werelden opnieuw te evalueren. Het negatieve denken over deze tak van kunst lijkt vooral te zijn veroorzaakt doordat men in het historische kamp van mening is dat kunstenaars nooit goede historici kunnen zijn en vanuit het artistieke kamp vindt dat echte kunst nooit gebruikt mag kunnen worden voor onderwijskundige doelen.

De bekende historicus Johan Huizinga, die naast een groot wetenschapper een verdienstelijk tekenaar was en dat talent ook op de geschiedenis heeft gebruikt (afb. 35), heeft in 1905 gezegd, dat de

geschiedenisbeoefening op een aantal punten vergelijkbaar is met de beoefening van kunst. In beide terreinen speelt volgens hem het vermogen een grote rol om uit een hoeveel diverse gegevens iets samenhangends te creëren, dat vooral visueel van aard is: 'De aanschouwelijkheid is een hoofdvoorwaarde van de historische begripsvorming. [...] Terwijl in de natuurwetenschap alle kennis in strenge begrippen moet worden vastgelegd, waarbij de aanschouwelijkheid eer storend zal werken, heeft de geschiedenis een andere taak. Wil zij haar doel: het opnieuw doen leven van het verleden, bereiken, dan moet zij met bewustheid de grenzen van wat in begrippen te erkennen is overschrijden en een aanschouwelijk voorstellingscomplex voor oogen brengen, met andere woorden een *beeld*.³⁹ Elders merkte hij nog in dit betoog op: 'Wat de geschiedenis ten opzichte van het verleden volvoert kan nimmer fotograferen zijn, altijd is het ver-beelden'.⁴⁰ Het klinkt verrassend bekend.

Als een 'aesthetisch bestanddeel', zoals Huizinga het noemde, aan de wetenschappelijkheid van geschiedenis geen afbreuk doet, dan hoeft een wetenschappelijk, of algemener gezegd, een niet-esthetisch bestanddeel ook geen afbreuk aan de artistieke waarde van een kunstwerk te doen. Misschien is dit een argument om de taferelen van Isings en van zijn collega's en voorgangers met wat meer respect te gaan bekijken.

Noten

- 1 H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500—1800. Een iconologische studie*, Den Haag 1952, dl. II, onderschrift bij afb. 3.
- 2 R.H. van Someren, *Verspreide en nagelaten dicht- en prozastukken*, Utrecht 1852, 161.
- 3 Albert Stöckl, *Schets der schoonheidsleer*, Amsterdam 1874, 31-32.
- 4 Hagiosimandre, *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam 1865*, Amsterdam 1865, 43.
- 5 'De tentoonstelling van schilderwerken van levende meesters te 's-Gravenhage, in September 1927', *Magazijn voor schilder- en toonkunst* 1828, 1e stuk, 15.
- 6 'Tentoonstelling te Amsterdam in de kunstzalen van Arti et Amicitiae', *Kunstkrönijk* N.S. I (1859), 63.
- 7 R. von Eitelberger, 'Geschichte und Geschichtsmalerei', *Mitteilungen des K.K. Oesterreich. Museum*, XVIII (1883), 289.
- 8 Vgl.: Linda Nochlin, *Realism*, Harmondsworth 1971, 25: '[...] many mid nineteenth-century painters of historical scenes attempted to satisfy Taine's demand for actuality as the *sine qua non* of history, through a sense of probability, painting them as if they had been present'.
- 9 Marcellus Emants, 'Historische waarheid in kunst', *Nederlandsche Kunstbode* III (1876), 5.
- 10 Stöckl, a.w. (zie noot 3), 46.
- 11 'De tentoonstelling van schilderijen te Den Haag', *Kunstkrönijk* III (1842/43), 78.
- 12 *Beaux Arts. Exposition de la Haye*, Den Haag (Feuilletons du *Journal de la Haye*) 1843, 28.
- 13 *Catalogus Het Vaderlandsch Gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1978, 277.
- 14 idem, 133-134, 137, 155, 173.
- 15 [H. de Veer], 'Arti et Amicitiae, tentoonstelling van schilderijen van levende meesters', *Het Nieuws van den Dag* 14 Oct. 1872, 1.
- 16 J.A. Alberdingk Thijm, 'Twee stukken ter ten-toon-stelling van "Arti" in Oktober, 1872', *Dietsche Warande* X (1874), 275-276.
- 17 De Veer, a.w. (zie noot 15).
- 18 'De tentoonstelling te 's-Gravenhage in 1851', *Kunstkrönijk* X (1851), 57.
- 19 *Het Vaderlandsch Gevoel* (zie noot 13), 142.
- 20 Voor meer gegevens over deze galerij zie: *Het Vaderlandsch Gevoel*, 199-201, en J. Knoef, 'Over historieschildering en een historische

- galerij', in: J. Knoef, *Van Romantiek tot Realisme*, Den Haag 1947, 159-168. De galerij is tegenwoordig eigendom van het Amsterdams Historisch Museum.
- 21 Voor meer gegevens over deze galerij zie: *Het Vaderlandsch Gevoel*, 233-235. De schilderijen van deze galerij bevinden zich tegenwoordig niet meer bij elkaar en van vele is de huidige verblijfplaats onbekend. Reproductie-gravures naar alle schilderijen zijn echter te vinden in: J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw, *Nederlands Geschiedenis en Volksleven*, Leiden 1880², 2 dln.
- 22 Zie ook: *Het Vaderlandsch Gevoel*, 13-15.
- 23 J.F. Helmers, *De Hollandsche Natie*, Den Haag 1814,³ 25.
- 24 Over dit oudheidkundige onderzoek en de relatie ervan met de schilderkunst, speciaal voor wat betreft Engeland, zie: Roy Strong, *And when did you last see your father? The Victorian Painter and British History*, Londen 1978, 47-75.
- 25 Voor meer gegevens over dit schilderij en zijn succes zie: Normann D. Ziff, *Paul Delaroche. A study in Nineteenth-Century French History Painting*, New York/Londen 1977, 99-105.
- 26 zie b.v.: Maarten J. Raven, 'Alma Tadema als amateur-egyptoloog', *Bulletin van het Rijksmuseum XVIII* (1980), 103-117.
- 27 'Tentoonstelling van tekeningen in Arti', *Kunstkrönijk N.S.* III (1861), 22.
- 28 Voor een overzicht van Nederlandse historische schoolplaten en schoolplaattekenaars zie: Jacqueline Burgers, *Helden aan de wand*, Haarlem 1979.
- 29 Stöckl, a.w. (zie noot 3), 30-31.
- 30 J. Maalman, 'Kunst en geen historie', *De Nederlandsche Spectator* 1869, 6.
- 31 G.H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag 1903, 85.
- 32 Gerard Brom, *Hollandse schilders en schrijvers in de vorige eeuw*, Rotterdam 1927, 19.
- 33 De belangrijkste daarvan zijn: Fortunato Bellonzi, *La Pittura di storia dell'ottocento Italiano*, Milaan 1967; Franz Zelger, *Heldenstreit und Heldentod; Schweizerische Historienmalerei im 19. Jahrhundert*, Zürich 1973; Strong, a.w. (zie noot 24); *Het Vaderlandsch Gevoel* (zie noot 13); verder verscheidene artikelen in (vooral Duitse) tijdschriften en tentoonstellingscatalogi.
- 34 *Het Vaderlandsch Gevoel*, 10.
- 35 F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, dl. I, Amsterdam 1863, vii.
- 36 Robert Fruin, *Verspreide Geschriften*, dl. VII, Den Haag 1903, 4.
- 37 zie: J.F. Heijbroek, 'Frederik Muller (1817-1881) en zijn prentenverzamelingen', *Bulletin van het Rijksmuseum XXIX* (1981), 20-21. De heer Heybroek deelde ons mede, dat er nog meer veldslagen door middel van deze ene compositie zijn vereeuwigd.
- 38 zie: M. van der Wal, J.J. Heij en T. Graas, 'Geschiedenis en schilderkunst in de negentiende eeuw', *Antiek XII* (1977/78), 641-646, en: Mieke van der Wal, 'Maalt, o Kunstenaars! die wonderen aan het nageslacht! De Belgische Opstand en de beeldende kunst', *De Negentiende Eeuw IV* (1980), 77-81.
- 39 J. Huizinga, 'Het aesthetisch bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen', in: *Verzamelde Werken* dl. VII, Haarlem 1950, 21-22.
- 40 idem, 12.

36
Jeugdportret van J.H. Isings, 1898, foto; familie Isings, Soest.

Opleiding

Van zijn opleiding tot tekenaar en schilder, heeft Isings in 1973, op 89-jarige leeftijd uitgebreid verslag gedaan aan zijn biograaf Kossmann,¹ en soms in een interview. Het begon allemaal zoals in verhalen over beroemde namen uit de kunstgeschiedenis. Er was thuis in Amsterdam geen geld en het kind moest meehelpen om het brood dat zijn vader bakte 's-ochtends rond te brengen. Dus, hoewel hij leergierig was, had hij het niet makkelijk op school. Maar '[...] ik wilde tekenen. Als kind op school had ik dat al. Altijd was ik bezig op lei of papier. Als de meester of juffrouw me dat afnam werd ik razend',² en '[...] op verzoek van zijn kameraden schetste hij soldaten, op leien en in schriften',³ of ook wel 'Maar naar één vak ging Johan's belangstelling in het bijzonder uit: tekenen. Tot vermaak van zijn schoolmakers, op wiens aandrang hij tientallen soldaatjes op leien en in schriften tekende'⁴ en tenslotte 'Het tekenen had al snel zijn hart gewonnen. Hij tekende altijd, overal en nergens'.⁵

Omdat er geen geld was om door te leren, ging hij werken in een schildersbedrijf. 'Ik leerde er niets', zei Isings zoveel jaren later, 'ik ging er dood',⁶ maar in een ander interview zegt hij met dankbaarheid terug te denken aan datzelfde bedrijf, waar hij de geheimen van het verf-bereiden grondig onder de knie kreeg.⁷

In de avonduren werkte Isings aan de Tekenschool voor Kunstambachten te Amsterdam, onder leiding van J. Visser jr. en G. Rueter⁸ en probeerde hij niet — zoals een journalist meende — de Rijksnormaalschool voor Tekenonderwijzers binnen te dringen. 'Vergeefse pogingen natuurlijk voor een gewone volksjongen die gespeend was van wiskunde'.⁹ Visser had kritiek gehad, vooral op Isings' pogingen om impressionistisch, 'slordig', te werk te gaan, toen hij in 'artistieke verleiding' was gebracht door het kijken naar werk van tijdgenoten als Maris, Verster en Breitner.¹⁰ Met Rueter kwam Isings veel later — in 1949 — weer in contact. 'Ik mocht het contact met den Heer Rueter op zéér aangename wijze hernieuwen.

Nu het eigenlijke verschil tusschen leeraar en leerling wegviel, kreeg ik geheel andere waardering te horen dan tijdens die verhouding kon geschieden'.¹¹

Na de betrekking bij het schildersbedrijf, kreeg Isings een baan op de tekenkamer van een ingenieurbureau, waar hij schetsen nauwkeurig moest uitwerken.¹² Daar ontwikkelde Isings het fijne werken met de pen en penseel in inkt, dat hem later bij het illustreren op klein formaat van boeken uitstekend van pas zou komen.

Rond 1900 werkte Isings een tijdlang op het atelier van N. van der Waaij, hoogleraar aan de Rijksakademie te Amsterdam, zonder er officieel leerling te zijn.¹³ Daar leerde hij aquarelleren en composities maken, technieken die hij alleen heeft kunnen toepassen in gebonden kunst. Vrij werk van Isings is eigenlijk niet bekend, één maal spreekt hij in een brief aan zijn uitgever over iemand die een schilderij van hem zou bezitten.¹⁴

Toen hij in 1941 mee zou doen aan een tentoonstelling van schilders uit Soest, koos hij geen vrije kunst, maar vroeg hij aan zijn uitgever aquarellen te leen, die hij maakte voor de platen *Luther* (afb. 37) en *Stadsleven*.¹⁵

Isings had het steeds te druk met het tekenen van boekillustraties en het schilderen van aquarellen voor schoolplaten. De boekillustraties (zie afb. 38) maakte hij voor verschillende uitgevers, tenminste in de jaren vóór de oorlog, daarna werkte hij vrijwel uitsluitend voor Wolters, de Groningse uitgever van, vooral, schoolboeken en lesmateriaal. Uit de brieven die Isings aan zijn uitgever schreef blijkt, dat hij iedere dag ploeterde, om een bevredigend resultaat te bereiken. Hij nam uiterst zelden enkele dagen vrijaf, en ook dan waren zijn dagen gevuld met het verzamelen van materiaal, dat hij nodig achtte om zo verantwoord mogelijk te werken.

Iemand die hem goed gekend heeft schreef eens 'het heeft hem vaak bijzonder verdrietig gemaakt, als hij bemerkte, dat men zijn prachtige platen toch soms wilde rangschikken onder het hoofd

“kunst”. Laat ik dan zeggen, hoe Isings er zelf van doordrongen was, dat zijn werk uitermate gebonden was en dat hij op een tafereel soms meer moest plaatsen, dan hij als vrij kunstenaar zou hebben gedaan’.¹⁶ Maar anderzijds stoorde het Isings, dat zijn werk een lage status had: ‘Jammer, dat men in de onderwijzerswereld niet begrijpt wat een werk als dit eist. Omdat ik geen werk in lijst aanbied en niet exposeer, sta ik op een laag niveau. Zo meent men.’¹⁷ Want ‘Kunnen wij, voor wat mijn werk betreft, niet van dat domme woord: “plaat” af? Ik maak geen platen, wél, wanneer ik etste of graveerde. Nu schilder ik aquarellen, die in reproductie tot plaat worden’.¹⁸ Het innerlijk conflict tussen de kunstenaar en de voorbereider van reproducties bleef steken, ‘hoezeer het mij ook kwellen moge, dat mijn werk geen betekenissen op-zich-zelve heeft, waar het alleen in

37

Luther op de Rijksdag te Worms, 1521, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1934; Wolters-Noordhoff BV, Groningen (cat. nr. 15)

38 [rechter pagina]

Luther op de Rijksdag te Worms, illustratie van J.H. Isings in W.G. van de Hulst, J. van Hulzen en A. de Vries, Toen... en nu!, 2, Groningen 1937, 24.

reproductie verschijnt, zodat ik nooit mag waarnemen of er schatting en waardeering is’,¹⁹ en later: ‘Zó zal ik wel blijven laveren. De kunst die mij bindt, is zelve dienstbaar! Dus mag ik

LUTHER OP DE RIJKSDAG TE WORMS

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

SCHOOLPLATEN

VOOR DE VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS,

DOOR

J. W. DE JONGH EN H. WAGENVOORT.

NAAR OORSPRONKELIJKE AQUARELLEN VAN

J. Hoyneck van Papendrecht, Gerard van Hove, J. H. Isings Jr.,
C. Jetses, J. H. Jurrens, W. C. Staring, G. Westerman,
J. J. R. de Wetstein Pfister.

===== (Grootte 84 bij 110 cM.). =====

Prijs per plaat met geïllustreerde toelichting f 1,90
Opgeplakt op zwaar carton - 2,30
Geïllustreerde toelichting afzonderlijk . . - 0,25

Verschenen de eerste serie:

1. De Romeinen in ons land. (Een nederzetting bij een vesting).
2. De troepen van Bossu dringen Rotterdam binnen, 9 April 1572.
3. Een vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht, 1619.
4. Ter Walvischvaart.
5. Hollandsche Infanterie bij de bruggen over de Berezina, 1812.
6. De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894.

Verschenen de tweede serie:

7. Aan het Hof van Karel den Grooten.
8. Ter Kruisvaart.
9. Floris V door de Edelen omgebracht.
10. Belegering van een Kasteel. (Het Huis te Voorst, 1362).
11. De Prins trekt over de Maas, 1568.
12. De Prins van Oranje bij Quatre-Bras, 16 Juni 1815.

Verschenen de derde serie:

13. Een Hagepreek buiten Utrecht, Augustus 1566.
14. Op de reede van Bantam, 1598.
15. 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629.
16. Op den Dam, omstreeks 1665.
17. Tocht naar Chattam, 1667.
18. Aan de Hollandsche Waterlinie, 1672.

Ter perse de vierde serie:

19. Eerste Christen-prediking in ons land.
20. In een middeleeuwsch Klooster.
21. Luther op den Rijksdag te Worms, 1521.
22. Het Haagsche Voorhout in de 17de eeuw.
23. Krijgsraad vóór den Vierdaagschen zeeslag, 1666.
24. De aanhouding aan de Goejanverwellesluis, 1787.

October 1911.

nimmer hunkeren of hopen naar de “vrije kunst” of mijn werk daarmee vergelijken [...].²⁰ In een brief, kort na zijn 70-ste verjaardag, vat Isings het probleem nog eens samen. ‘Ik zag en hoorde bij mijn vriend Jetses, hoe de Wassenaarse kunstenaars, die conceptievrijheid genieten, zich hòdòg verheven achten boven den “illustrator”, ofschoon zij *niet* vermogen wat Jetses heeft volbracht. Wel heb ik onder de schilders een goeden naam, maar tòch hoor ik van veel kanten in den laatsten tijd mijn “kennis” prijzen, alsof het kunstenaarschap alleen voor kennis-lozen bestemd is. Die kennisroem heeft voor mij een bittere bijmaak, omdat ik wèl weet, dat ik de weelde van vrije studie niet *mag* genieten, omdat ik dan vrees, dat ik jegens U te kort schiet. Bovendien weet een autodidact wel, hoezeer hij in “kennis-structuur” te kort schiet, hoewel hij de resultaten verdedigt. Wanneer men bespeurt, hoe men het werk alléén in reproductie kent, dan komt er metéén aan den dag, dat men de kunstenaarseer aan anderen toedenkt — omdat hun arbeid kan worden gekeurd naar het eigenlijke, dat door de hand wordt aangetoond. [...] Mijn jaren zeggen mij, dat de mogelijkheid van vrijen, niet voor reproductie bestemden en daarop gerichten arbeid, onherroepelijk voorbij is’.²¹

39 [linker pagina]

Eerste aanbieding van de volledige reeks van 24 schoolplaten van de firma Wolters in 1911—12.

40

Hollandse infanterie bij de bruggen over de Berezina, schoolplaat naar J. Hoyne van Papendrecht, 1910.

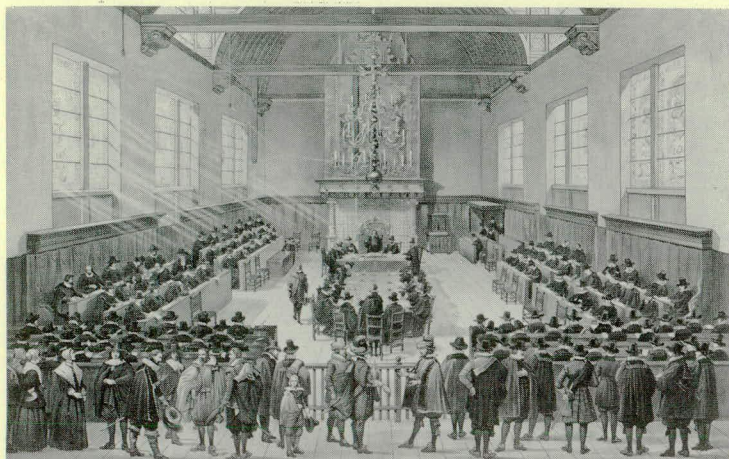

Tegen het eind van zijn leven heeft Isings zich verzoend met zijn lot als gebonden kunstenaar. Kort voor zijn 90-ste verjaardag schreef hij zijn uitgever: ‘Mijn werk, dat ik liefheb, verkreeg door U een herkenning, die zeer ver uitgaat boven de beperkingen in kleine kringen, waarin zulk werk meestal ter ruste gaat’.²² Het belang van het werk van Isings ligt niet zozeer in de ‘kunstwaarde’, daarover kan men verschillend oordelen, maar in het feit, dat zijn tekeningen voor boekillustraties en zijn aquarellen voor de schoolplaten, dankzij de techniek van het reproduceren, in oplagen van honderdduizenden onder de ogen zijn gekomen van miljoenen schoolkinderen. Kinderen die daardoor een bepaalde visie van protestants-christelijke signatuur is bijgebracht, die wordt gekenmerkt door vaderlandsliefde, liefde voor het Oranjehuis en door de hervorming te zien als vrijheidsstrijd. Een geschiedenis ook die niet afschrikken zou door beelden van ellende en bloedvergieten, maar die indrukwekkend was. Want zoals een onderwijs-recensent schreef: ‘Niemand zal ontkennen, dat met name voor het jonge kind het emotioneel betrokken zijn bij het verleden ene belangrijke bron van motivatie is. [...] Memorie van het hart, zei Ligthart’.²³

De schoolplaten

Om de ontstaansgeschiedenis en de volgorde te reconstrueren van de 44 historische voorstellingen die Isings schilderde tussen 1911 en 1970, staat schaarse en ontoereikende literatuur ter beschikking. Kossmann (1973)²⁴ is wat de dateringen betreft buitengewoon onnauwkeurig. Gulden Sporen (1975—76)²⁵ geeft er geen enkele informatie over, Burgers (1977)²⁶ noemt enkele platen maar is geteisterd door zetfouten, Het Vaderlandsch Gevoel (1978)²⁷ geeft slechts drie platen, en in het boek dat speciaal over historische schoolplaten gaat, Burgers (1979),²⁸ ontbreekt het werk van Isings door een botsing van uitgeversbelangen.

De aquarellen zelf worden bewaard in het illustratie-archief van Wolters-Noordhoff BV te Groningen. Weliswaar signeerde Isings zijn platen — schilderijen zoals hij ze zelf liever noemde²⁹ — vrijwel alle, maar hij dateerde slechts ongeveer de helft. In principe werd iedere aquarel door Isings aan de achterkant gedateerd en getekend, een handeling waarmee hij het bezit en alle verdere rechten overdroeg aan de uitgever. Dat tekenen voor overdracht ging echter vaak met grotere aantallen tegelijkertijd, soms vele jaren na het ontstaan van de platen. Het kwam ook voor, dat Isings een stapel overdrachts-formulieren tekende, die dan later door de uitgever op de aquarellen werden geplakt. Een extra probleem is, dat in een groot aantal gevallen tegen de achterkant van deze platen thans een stevig karton is geplakt, om de aquarellen goed strak te kunnen laten hangen. Hierdoor is de overdrachtsverklaring definitief aan het oog onttrokken.

41

Eene vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht, 1619, schoolplaat naar G.J.B. van Hove (1877—1936), 1910.

42

Op den Dam, omstreeks 1665, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1911, Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 1)

In de aquarellen die Isings maakte voor de reeks schoolplaten is geen duidelijke artistieke ontwikkeling te volgen. Wat wel veranderde is de verfbehandeling. In de eerste twee groepen platen die hij maakte is de kleur werkelijk als aquarel opgebracht, waterige penseelstreken zijn duidelijk herkenbaar, vaak schemert de getekende schets er doorheen. De schilderijen die na de oorlog ontstonden, vanaf 1947, zijn veel meer met dekkende verf gedaan.³⁰

Een probleem doet zich voor bij het beoordelen van de aquarellen, vooral uit de eerste periode: een aantal daarvan is door Isings

later opnieuw onder handen genomen.³¹ Hij schilderde dan over de oorspronkelijke compositie heen, daaraan veranderde hij weinig, maar van de oorspronkelijke penseelstreken is niets meer te zien (zie cat. nr. 5).

In een brief aan Wolters³² zette Isings uiteen, hoe hij zijn composities ontwikkelde. Hij maakte nooit een schets-ontwerp, de brief gaat over een schets die hij — zeer tegen zijn zin — had moeten maken voor *Valkenburg*³³ om die aan de archeoloog Van Giffen voor te leggen. 'U [Wolters] weet dat ik niet kan werken naar ontwerp of schets. Een beeld, dat mij wordt voorgesteld, begint als een film in mij te bewegen. Zulk een vertraagde, heen en terug draaiende film houd ik net zoo lang in mijn aandacht, tot mij een bepaalde schikking treft. Dáárop richt ik mij [...]'.

43

Op de reede van Bantam, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1911, Wolters-Noorhoff BV, Groningen. (cat. nr. 2)

Opvallend vaak gebruikte Isings steeds opnieuw dezelfde schikking, hetzelfde compositie-schema. Op de voorgrond staan links en rechts en soms ook in het midden, meestal grote afgewende figuren, die vaak van onder zijn afgesneden. Ze dienen als een soort decorstukken, die de ruimte er achter een grotere diepte geven. De hoofdpersoon van de voorstelling staat gewoonlijk in die ruimte, iets uit het midden, terwijl een groep toeschouwers in een kring de ruimte omzoomt.

De koppen van de personen op Isings voorstellingen vertonen

44

De Prins trekt over de Maas, 1568, aquarel voor de schoolplaat door G.B.J. Westerman (1880—1971), 1910; Wolters-Noordhoff BV, Groningen.

verrassend weinig variatie in hun gelaatsuitdrukking, meestal starren ze wat wezenloos in de ruimte. Voor een deel zal dat komen, doordat Isings de portretten schilderde naar voorbeelden die hij aantrof op schilderijen en prenten. Maar verder gebeurt er ook heel weinig. Er wordt niet gelachen, zelden gesproken, en brede armbewegingen komen nauwelijks voor. Isings deed dat bewust, in de 'beschrijving' die hij maakte bij de plaat van *Karel de Grote*³⁴ schreef hij: 'Wezenlijke macht is stil. Wie hierop blijft letten, kan een historietafeerel zuiveren, zodat in dat bedwang alle gedachte aan een maskerade wijkt. [...] In een tijd waarin het historietafeerel uit de kunst verdwijnt, is het goed om aan te wijzen wat het eigenlijke is in historieschildering. Niet het sprookje, niet de dramatiek, doch het karakter van de vorige eeuwen, het worstelend-menselijke van de gestalten tegen vele belemmeringen'.³⁵

Isings is heel duidelijk een voortzetter van de schildertraditie uit de 19de eeuw. En in het bijzonder van de historieschilders uit de tweede helft van die eeuw, die schilderijen maakten voor onder andere de Historische Galerij van Arti et Amicitiae in Amsterdam³⁶ (zie ook het artikel van J.J. Heij), zoals de catalogus van Isings' aquarellen die hierna volgt vaak zal aangeven.

Een belangrijke bron voor de datering van de aquarellen wordt gevormd door de correspondentie tussen de kunstenaar en de uitgever,³⁷ waar eerst mr. F.R. ter Horst, daarna dr. A.M.H.

45

De Prins trekt over de Maas, 1568, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1926/64; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (2e versie, cat. nr. 10b)

Schepman en tenslotte mr. J.A. Schreuder de contactpersonen waren. Helaas is het complete archief van Isings zelf in de oorlogsjaren geroofd en verdwenen, terwijl bij de uitgever jammer genoeg alleen brieven uit de jaren 1936—1946 en 1949—1954 bewaard zijn gebleven.

De brieven die Isings schreef moeten talloos zijn geweest. Zeker één maal per week schreef hij, over persoonlijke zaken, over zijn gezin, over de voortgang van het werk dat hij voor Wolters deed — boekillustraties en aquarellen — en vooral over de enorme moeite die het hem kostte om tot een voor hemzélfbevredigend resultaat te komen.

De definitieve oplossing voor de dateringsproblemen die tenslotte nog restten, leverden de *Honorarium Boeken*³⁸ van de uitgever, waarin de betalingen aan auteurs van boeken en illustraties

nauwkeurig werden genoteerd. Uit vergelijking met andere gegevens bleek, dat het honorarium meestal binnen enkele weken na voltooiing van een aquarel werd uitgekeerd.

Maar de aquarellen die Isings maakte kunnen niet op zichzelf worden beschouwd. Ze maken deel uit van een groter geheel: een reeks van 65 historische voorstellingen, verschenen bij de uitgever Wolters, waaraan behalve door Isings nog door acht andere kunstenaars werd meegewerkt. Elders in dit boek wordt uiteengezet, hoe deze kunstenaars met hun onderwerpen en hun werkwijze in de 19de eeuw wortelen, en hoe de geschiedenisplaten op hun beurt verband houden met de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs op de lagere school, en met de filosofie van het aanschouwelijk onderwijs.

De reeks schoolplaten

Hoe de reeks Schoolplaten voor de Vaderlands(ch)e Geschiedenis groeide, en hoe de platen die Isings maakte een steeds belangrijker plaats in gingen nemen, is af te lezen uit de Honorarium Boeken en vooral aan de Fondscatalogi van de firma J.B. Wolters. De catalogi verschenen, soms met illustraties, soms zonder, soms met soms zonder vermelding van de onderwerpen, van 1911 tot en met 1971. Lang niet van alle tussenliggende jaren werden dergelijke catalogi teruggevonden, in een aantal gevallen werden nog gegevens aange troffen op de omslagen van schoolboeken die bij dezelfde uitgever

46

's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629, schoolplaat naar W.C. Staring (1846—1916), 1911.

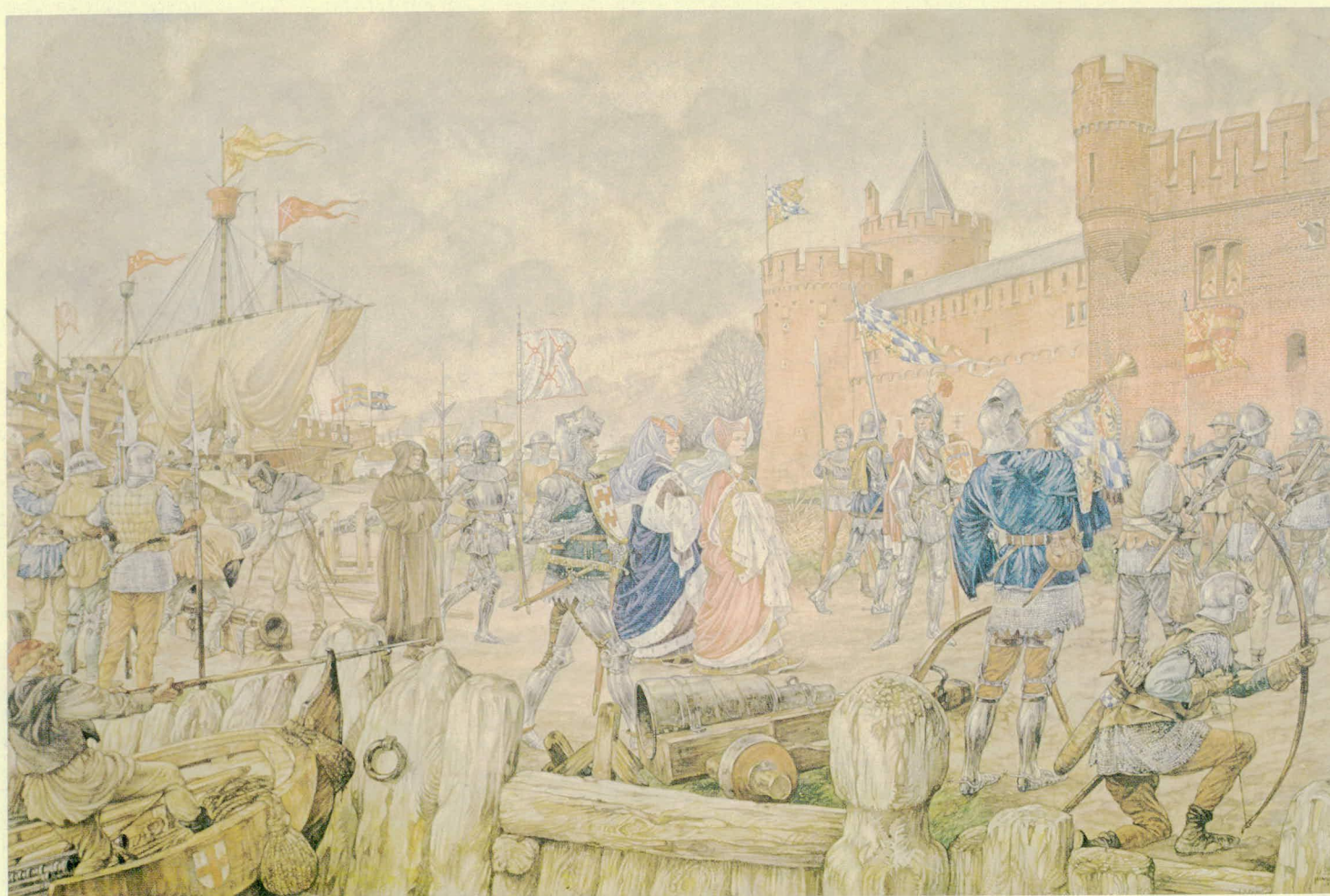
47
Frederik Hendrik voor 's-Hertogenbosch, 1629, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1948; Wolters-Noordhoff BV, Groningen, (cat. nr. 18)

48
De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894, schoolplaat naar J. Hoynck van Papendrecht, 1910.

verschenen. Die ruimte werd door de uitgever gebruikt om andere publicaties — onder andere deze Schoolplaten — onder de aandacht te brengen van leerkrachten.

In 1911 worden acht platen aan het onderwijs aangeboden, 'naar oorspronkelijke aquarellen van J. Hoynck van Papendrecht, G. van

49

Jacoba van Beieren voor Gorinchem, 1 december 1417, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1956/57; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 31)

Hove, C. Jetses, J.H. Jurses, G. Westermann, J.J.R. de Wetstein Pfister, e.a',³⁹ 'De reeks staat onder redactie van J.W. de Jonghen H. Wagenvoort: zij schreven de toelichtingen'. Er worden verdere platen aangekondigd. Eén van de platen die in 1911 te verkrijgen zijn, zal het in de reeks uithouden tot het eind, in het begin van de jaren '70: *Hollandsche Infanterie bij de bruggen over de Berezina*, door Hoynck van Papendrecht (afb. 40), en één van de andere aangekondigde aquarellisten zal J.H. Isings zijn. Uit de Honorarium Boeken

valt op te maken, dat de allereerste betaling voor één van de geschiedenisplaten plaats vond op 11 mei 1910: G.J. van Hove had *Een vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht, 1619* (afb. 41) voltooid.⁴⁰ In december 1910 zijn de eerste zes platen waarschijnlijk al verschenen, in mei 1911 ontvingen de redacteurs van de reeks hun honorarium voor de volgende zes.⁴¹ De financiële regeling was, dat de kunstenaars een bedrag inééns kregen, waarmee zij verder van alle rechten afzagen, de redacteurs ontvingen een bedrag per gedrukt exemplaar: niet alleen voor de toelichtingen die zij schreven, maar ook voor de platen die anderen geschilderd hadden. Tot het begin van de jaren '50 ontvingen de heren De Jongh en Wagenvoort nog honorarium voor schoolplaten die zo'n 40 jaar eerder waren ontstaan.⁴²

In 1912 blijkt de reeks te bestaan uit 24 platen, in vier series van zes. Isings is voor het eerst vertegenwoordigd in de series 3 en 4, met telkens drie platen (zie afb. 42 en 43).⁴³ In 1913 zijn J.H. Isings jr. en W. Staring toegevoegd aan de kunstenaarsopgave. De reeks is dan voor het eerst genummerd, chronologisch naar de voorgestelde gebeurtenis, van 1 tot en met 24.

Deze opzet zou tot het eind toe blijven bestaan. Er vervielen platen, er kwamen nieuwe bij, de reeks werd uitgebreid en omgedoopt, eerst tot 30 Schoolplaten en weer later tot een ongenoemd aantal: het zouden er tenslotte 42 zijn. De nummering werd regelmatig aangepast, de afnemers werd aangeraden daar bij bestelling

50

Jacoba van Beieren trekt Gorkum binnen en ziet het lijk van Willem van Arkel, schilderij door Charles Rochussen, 1869, 58 x 81 cm; Dordrechts Museum.

goede nota van te nemen. Uit de kunstenaars-opgave verdwenen namen – behalve de al genoemden figureerde alleen nog N. van der Waaij een tijd lang – totdat alleen Hoynck van Papendrecht, Jetses en Isings overbleven.

Ook aan de redacteurs van de reeks werden namen toegevoegd, Vanaf 1940 verschijnt J.J. Moerman op het toneel, vanaf 1954 D. Wijbenga. In 1927 en latere jaren ziet een 11-tal toelichtingen het licht van de hand van J.H. Werkman, onderwijzer aan de R.K. Andreasschool voor ULO te Zeist, 'waarmee de serie aan waarde voor het R.K. onderwijs sterk gewonnen heeft'.⁴⁴ De uitgever trachtte kennelijk een gat in de markt voor onderwijsmiddelen te vullen, waar eerst vooral het openbaar en het protestants-christelijk onderwijs werd bediend. In een andere reeks schoolplaten van dezelfde uitgever *Insulinde in Woord en Beeld* verschijnt in diezelfde tijd naast een voorstelling van de heilzame protestantse Zending een van de dito R.K. Missie, 'waar naast het werk der Zending ook dat

der Missie recht heeft op onze belangstelling'.⁴⁵

Tegenwoordig kan men zich nauwelijks meer voorstellen, waarvoor een toelichting op roomskatholieke grondslag nodig was wat betreft de Schoolplaten, behalve uiteraard voor de voorstelling van *Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* (afb. 38) en misschien *In een Middeleeuwsch Klooster* (afb. 28).⁴⁶ In ieder geval is de eerste oplage van 1000 stuks nooit herdrukt.

De reeks wordt flink vernieuwd in de jaren 1925 tot 1928, tot ver na de oorlog kan men dan weer voort. Platen van Jurres, Westerman, Van Hove en Hoyneck van Papendrecht worden uit de markt genomen, en daar voor in de plaats verschijnen twee voorstellingen door Van der Waaij en acht door Isings: vanaf 1928 telt de reeks dertig stuks.

In ieder geval tot 1942, en hoogst waarschijnlijk tot 1950, blijft de

51

'Uilenspiegel' of de valse bedelaars, ets van Lucas van Leyden (1489 of 1494—1533), 1520; Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

52

Een doedelzakspeler, tekening door J.H. Isings, 1962, vrij naar Lucas van Leyden, studie voor *Een Brabants dorp*; L. van Tongerloo, Zeist.

lijst van Schoolplaten dezelfde samenstelling behouden. De eerstvolgende volledige opgave van verkrijgbare geschiedenisplaten dateert van 1950. De samenstelling ervan blijkt dan zeer vernieuwd, er zijn elf platen vervallen — van Van Hove, De Wetstein Pfister, Staring (afb. 46), Hoyneck van Papendrecht en ook drie van Isings — in plaats daarvan worden er één nieuwe plaat van Jetses en negen door Isings toegevoegd. Een tiende plaat door Isings wordt dan al wel aangekondigd, maar zal pas jaren later voltooid worden. In de jaren tot aan 1971 komen er nog alleen platen door Isings bij, de meeste met nieuwe onderwerpen, sommige ter vervanging van werk door andere kunstenaars en sommige die in de plaats komen van platen door hemzelf. De reeks die in 1971 maar liefst 42

53

Brabants dorp in de vijftiende eeuw, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings; 1962/72; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (2e versie, cat. nr. 37b)

onderwerpen beslaat, bestaat dan bijna uitsluitend uit het werk van Isings, op twee platen na van Hoyneck van Papendrecht en een van Jetses.

Wanneer men kijkt naar de verdeling van de onderwerpen in de reeks geschiedenisplaten over verschillende periodes — vroegste tijd, middeleeuwen, 16de en 17de eeuw, latere tijd — dan valt op in de samenstelling van de reeks door de jaren heen, dat deze zo

constant blijft. Het zwaartepunt ligt in de 16de en 17de eeuw: 13 van de 24 platen in 1912, 19 van de 42 platen in 1971, met zeer kleine fluctuaties blijft het steeds ongeveer de helft der onderwerpen uitmaken. Ook het aandeel der overige periodes blijft nagenoeg gelijk, alleen de middeleeuwen krijgen in de loop der jaren, maar vooral na 1950, meer aandacht. Daaraan zal de grote voorkeur van Isings voor die periode niet vreemd zijn: 'Ik snak er naar, om een taferel uit de Middeleeuwen uit te werken'.⁴⁷

Over het algemeen werd een plaat die verviel — waarschijnlijk was dan vaak maar niet altijd de uitgeversvoorraad op⁴⁸ — direct of binnen een paar jaar vervangen door één met hetzelfde onderwerp of uit ongeveer dezelfde tijd. Soms ook lijkt de ouderwetsheid van een plaat het motief tot vervanging te zijn: "Floris" loopt al weer

54

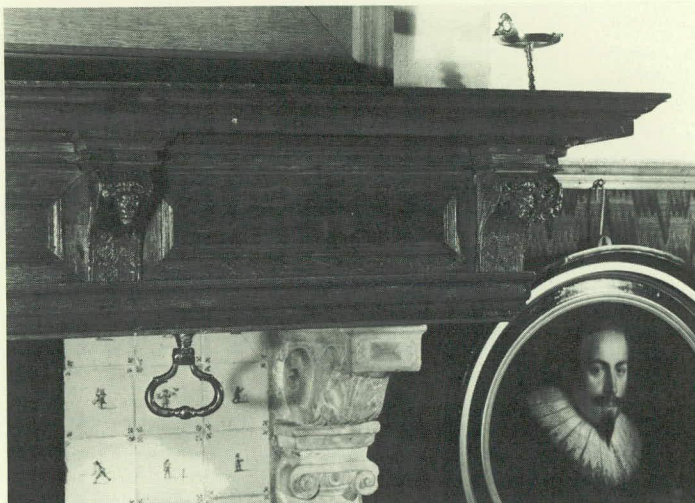
Een zomermiddag met de Muiderkring, schoolplaat naar J.H. Isings, 1928, (1e versie, cat. nr. 13a)

heel wat jaren mee, dit zou reeds een aanleiding tot vernieuwing zijn'.⁴⁹

De voelhoorns die de uitgever uitstak naar het onderwijs, door middel van 'reizigers' die met reusachtige monsterruilen op stap gingen, zullen wel hebben duidelijk gemaakt, dat deze momenten uit de vaderlandse geschiedenis inderdaad zwaartepunten waren.

Bovendien kwamen de ideeën voor de onderwerpen veelal van de redacteurs van de reeks, die zelf in het onderwijs werkzaam waren.

'Tal van bekwame kunstenaars hebben de gaven van hun talent aan de uitvoering der gekozen onderwerpen gewijd, hebben deze uitgave gestempeld tot een beeldengalerij van hooge artistieke waarde. Toch — de schoolman heeft er de leiding behouden'.⁵⁰ Isings schreef aan de heer Moerman: '[...] zegt U mij welk onderwerp U wenst en laat het dan geheel aan mij over. Zóó en niet anders ging het sedert 1911 [...]'.⁵¹ Ook vóór het vervangen van eerdere platen werd het fiat van de redacteur gevraagd, 'Voor alle zekerheid vragen wij [Wolters] aan den Heer Moerman nog of deze met het vernieuwen van deze beide platen met behoud van het onderwerp accoord gaat'.⁵² Moerman deed 'het voorstel voor een nieuw "historie-beeld", de inval der franschen in 1795',⁵³ dezelfde moet accoord gaan met een afbeelding van het Behouden Huys,⁵⁴ Isings

moet van Wolters schrijven aan Moerman over zijn plannen voor De Vecht.⁵⁵ Het werk moet voldoen 'aan de bedoelingen, zowel voor U als voor het onderwijs',⁵⁶ Isings moet zich schikken 'naar de onderwijsbegeerten'.⁵⁷

Alle redacteurs van de reeks schreven schoolboeken voor het geschiedenis-onderwijs, voor dezelfde uitgever, die werden aanbevolen om met de Toelichtingen bij de Schoolplaten te gebruiken.⁵⁸

Na 1971—72 werd de verkoop van de historische schoolplaten door Wolters—sinds 1968 Wolters-Noordhoff—niet meer bevorderd, ze verdwenen uit de fondscatalogi. In 1979 deed de uitgever de restanten, soms wel een paar duizend per plaat, over aan De Vuurbaak te Groningen. Die uitgeverij kreeg ook het recht om nieuwe drukken te verkopen, en zo zijn tegenwoordig de meeste schoolplaten die Isings maakte weer te verkrijgen als poster en, net als vroeger, voor schoolgebruik aan stokken.

De onderwerpen

De keuze van onderwerpen voor de reeks is niet onverwacht. In het begin staan belangrijke momenten uit de geschiedenis voorop, geschiedenis leren was jaartallen leren, en rijtjes graven van het Hollandse huis. Vanaf 1926 verandert er iets: 'Ten einde aan het streven naar beschavingsgeschiedenis tegemoet te komen, zonder dat er een tekort aan "historische momenten" zou ontstaan, is de serie tot 30 platen uitgebreid [...] Doch in de geheele serie is gestreefd naar een evenwichtige verhouding tusschen staatkundige, krijgs- en beschavingsgeschiedenis'.⁵⁹

Vanaf het midden van 50-er jaren verschijnen er vrijwel uitsluitend platen met cultuurhistorische onderwerpen. Van de 17 nieuwe platen die dan nog in de reeks worden opgenomen zijn er nog maar twee met echte jaartallen, 1812 en 1813, die geleerd moesten worden.

Het valt op, dat er in de reeks zo weinig echte gevechten te zien zijn. De twee met werkelijk fysiek geweld van man tegen man, die van *Floris V* (afb. 30) en van *Lombok*,⁶⁰ (afb. 48) waren in 1928 uit de reeks verdwenen. Er worden dan nog wel nieuwe platen geproduceerd met onderwerpen die al eerder aan de orde kwamen, maar 'bij deze onderwerpen is dus de *histoire bataille* niet in de eerste plaats aan 't woord'.⁶¹

⁵⁵ [boven]

Schouw van eikenhout, ± 1620; Centraal Museum Utrecht.

⁵⁶

Detail uit *Een zomermiddag met de Muiderkring*, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1928/52; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (2e versie, cat. nr. 13b; zie ook afb. 12)

Elders in dit artikel is al betoogd, dat Isings' visie op de geschiedenis stevig rustte op protestant-christelijk grondslagen, een visie die nauwelijks kon veranderen door zijn contacten met en illustratiewerk voor uitgesproken christelijke auteurs als Willem de Mérode en W.G. van de Hulst en Joh. van Hulzen.⁶² Ook de redacteurs van de reeks schoolplaten, De Jongh en Wagenvoort, droegen hun steentje bij aan de leerboeken voor het christelijk lager onderwijs.

De onderwerpen in de vroegste series schoolplaten uit de reeks sloten nog enigmatische aan bij de traditie van de historieschilderkunst uit het begin van de 19de eeuw, met historische anecdotes, oranjehelden en enige dramatiek, maar vooral de platen van Isings laten toch heel veel cultuurgeschiedenis zien, zij het dat het de cultuur was van de betere standen, zonder misère, zonder persoonlijke dramatiek. Door dergelijke beelden mocht de tere kinderziel niet worden geschokt, evenmin door bloot ook al was dat bloot van wilden, want gelukkig groeide er dicht bij het water 'een fijne rietsoort, die in het najaar praalt met fraaie pluimen. Tussen het aangespoeld hout vormden deze stengels en pluimen de vereiste omhulling van de naakte gestalten'.⁶³

Isings zelf schreef er over in een brief aan zijn uitgever: 'Het vraagstuk der Historie beelden, die allen strijd ontwijken en voornamelijk in culturele betekenis uitmunten, houdt mij onder het werken bezig'.⁶⁴ en andere in een brief: 'Ik zal het beeld niet kunnen vormen in een groep binnen den ringmuur en in de onmiddellijke omgeving van het praetorium. In dat geval zou de voorstelling uitsluitend het militaire beeld van de tijd treffen'.⁶⁵ Isings hield zich 'nauwgezet aan de eis van Dr. Schepman: géén gevecht [...]',⁶⁶ en de redacteur Moerman voelde veel voor een plaat van de tocht van Jacoba van Beieren naar Gorinchem, 'echter liever een beeld van de vloot vóór Gorinchem (zie afb. 49), dan het lijk van Willem van Arkel'.⁶⁷ Moerman dacht daarbij ongetwijfeld aan het schilderij dat Rochussen in 1869 schilderde. *Jacob van Beieren, het veroverde Gorkum binnentrekkende, ontmoet het lijk van Willem van Arkel*⁶⁸ (afb. 50).

Isings zelf wilde 'belangrijke vrouwen en mannen uitbeelden in situaties van belang'. Het was niet de oorlog die hem boeide maar 'de dramatiek van de situatie, waarin de personen geheel tot hun recht kwamen'.⁶⁹

Er is weinig kritiek te vinden op de platen van Isings. In de kunsthistorische literatuur komt hij niet voor, een lot dat hij deelt met veel gebonden kunstenaars, die werkten voor de reproductie. En de geschiedenis van het geschiedenisonderwijs, waar Isings heel nadrukkelijk in thuis hoort, wordt pas in de laatste jaren beschreven.

In 1974 vroeg de onderwijs-journalist Elias zich af of Isings niet te veel de net-niet-echte persplaatsjes (U kent ze wel: van de onder-

17. III. '62.

te Hoogheerzede Heer Prof. Dr.
F. W. N. HUGENHOLTZ.
ULTRACHT.

Hooggeleerde Heer,

Kunt u mij laten weten, dat ik u een vraag voorleg, die alleen door uw kennis en inzicht kan worden beantwoord?

Een reeks van schilderijen, die ik nu 50 jaar achtereen vorm en uitbreid om beelden uit onze geschiedenis te bewaren, met een beeld van een dorp in de middeleeuwen opgenomen.

Er staan mij vele eigenschappen van zulke een samenleving bij kerke, klooster en kerkeel van den geest. Ook kan ik zulke groepering wel aanwijzen, waarin naam en plaats van de lokaal laatste machten nog worden bewaard, doch ik deins terug voor de liefelijke romantiek van van Goyen, die zulke verstanden uit vroeger eeuw bejuinte. Natuurlijk niet voor van Goyen's kunst, doch wel voor de mening: 'Zo was het geheel het bestaan. De vormen der woningen dwingen mij naar de 15^e eeuw. Van vroeger tijd hebben wij - in beeld - de xamela kennis.

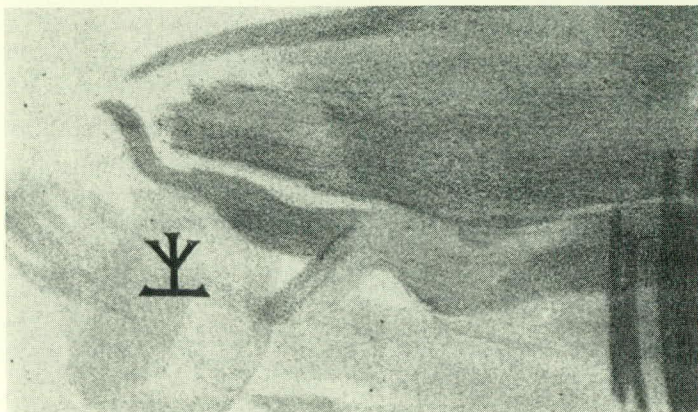
Men kan ik met een dorpsgemeenschap opbouwen uit schilderijen en tekeningen van Hiëronymus Bosch. Joachim Patinir, R. v. Ostade, Esaias v. d. Velde en Anth. v. Wierix, doch ook de

57

Brief van J.H. Isings aan F.W.N. Hugenholtz, dd. 17 maart 1962.

scheiding die nog 'n keer extra wordt opgespeld voor de foto in de krant) laat zien. Bij de "Brand van Moskou" moet het een ellendige toestand zijn geweest, maar de tekenaar heeft Napoleon en de zijnen even uit die misère weg laten stappen om groots en stoer te poseren voor later'.⁷⁰

Maar uitgebreid onderzoek naar de ellende van het leven van alle dag bestond nauwelijks in de tijd dat de reeks geschiedenisplaten zich ontwikkelde. Een van de zeldzame voorstellingen waar armen en andere gehandicapten te zien zijn, in *Een stad in de Middeleeuwen*

58

Drukkersmerk van de firma J.L. van Leer te Amsterdam, waar de eerste schoolplaten van Wolters gedrukt werden.

(afb. 86), geeft ook in de Toelichting meer gelegenheid aan de onderwijzer om de beoefening van de liefdadigheid te bespreken dan de menselijke misère.⁷¹ Maar het ging bij de geschiedenisplaten die hier worden beschreven voornamelijk om het historische juiste detail, een uitgangspunt dat was ontstaan in de historieschilderkunst vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁷²

In een interview gaf Isings dat ook aan: 'Van het begin af aan heb ik beseft, dat je goed moet weten hoe de mensen leefden, hoe hun woningen, schepen, huisraad er uitzagen en hoe ze een paard optuigden. Je moet net zo veel weten van hun schoenen als van hun haar'.⁷³ En een recensent schreef prijzend: 'Aan de historische juistheid der voorgestelde personen en zaken is door ontwerpers en uitvoerders te zamen de grootst mogelijk zorg besteed',⁷⁴ een ander: 't Zijn prachtplaten, die zoowel door de voorstelling in haar geheel, als door de zorgvuldige uitwerking van de details, een niet genoeg te waardeeren hulpmiddel bij het geschiedenisonderwijs zullen vormen. Een goed gebruik van deze platen kan zeer zeker voorkomen, dat zich de belachelijk scheve voorstellingen omtrent personen en toestanden uit het verleden vormen, die we meermalen moesten opmerken'.⁷⁵

Isings' platen zijn geen momentopnamen, maar een optelsom van op zich correcte details. 'Isings zal zelf de laatste zijn om te beweren, dat de platen de werkelijkheid letterlijk weergeven. Maar zij voldoen aan twee voorname eisen: de beschikbare bronnen zijn geraadpleegd en de sfeer spreekt ons aan'.⁷⁶ 'Niet steeds was het gemakkelijk uit gelijktijdige afbeeldingen de gegevens te vinden, noodig voor de details der platen: kostuums, wapenen, meubelen,

krijgstuig enz., doch tenslotte gelukte dit, en zoo kwamen de levendig gekleurde platen tot stand, die historisch volgens de beste bronnen betrouwbaar zijn'.⁷⁷

Isings studeerde voor zijn 'historie-beelden' in boeken en in musea, bij antiquairs en in de buitenlucht (zie afb. 51, 52, 53 en 54, 55, 56). De beschrijvingen die hij bij de platen leverde en de correspondentie met zijn uitgever getuigen daar van. Van de "geschiedkundige leiding" der redacteurs van de reeks⁷⁸ had hij geen hoge muts op, over de Damplaat en de Hagepreek: 'Die bedisselde de Heer Wagenvoort. En die twee zou ik graag overmaken. [...] Heb ik dààrom met zoo groote opoffering gewerkt, dat een onderwijzer als de heer M. [oerman] is er niets van zag of begreep'.⁷⁹ En later: 'Wanneer m'n werk voldoet aan de bedoelingen, zowel voor U als voor het onderwijs, wat komt het er dan op aan of iemand denkt, dat ik alles kant en klaar kreeg uit te werken of dat ik zelfstandig mijn gang ga'.⁸⁰ Wel vroeg Isings raad aan mensen van de wetenschap – veelal in opdracht van de uitgever – hoewel hij daar niet altijd baat bij meende te vinden. 'Van Prof. van Giffen [de Groningse archeoloog] ontving ik geen antwoord op mijn vragen. Het verwondert mij niet en ook ben ik niet in verlegenheid gekomen door dit zwijgen. In reconstructie is Prof. van Giffen niet sterk',⁸¹ dezelfde hoogleraar 'schreef onleesbare rapporten over de Domplein opgravingen'.⁸² Weliswaar legde hij de Utrechtse historicus Hugenholtz een vraag voor (afb. 57) 'die alleen door Uw kennis en inzicht kan worden beantwoord', omdat Isings 'alléén de eerbied voor U en voor Uw oordeel voor ogen [had]', maar 'wat ik vandaag las in de boeken, die U zondt, wijzigt geenszins het beeld, dat ik zag'.⁸³ 'Ik heb altijd liefde voor het detail gehad. [...] Daarbij kwam [...] dat de platen bestemd waren voor het onderwijs! De didactiek sprak dus een woordje mee. De onderwijzer moest de gelegenheid krijgen te zeggen: kijk dáár of kijk dáár'.⁸⁴ Het leek Isings nodig 'dat de tijd van Karel de Groote wordt behandeld met groter kennis',⁸⁵ 'Maar ik mag de vormen van de 8ste eeuw niet fantaseren, zoals Rochussen dat deed. Hoe sierlijk zijn werk ook bleef, men wendt zich thans van die verzinningen af',⁸⁶ want 'Historie arbeid kan en mag niet op impressionistische wijze worden uitgevoerd'.⁸⁷

In 1952 maken vooral historische bezwaren krachtig ingrijpen van Isings noodzakelijk bij het herschilderen, dat eerst alleen opfrissen zou zijn, van zijn aquarellen *Karel V* (afb. 7) en *Muiderkring* (afb. 54 en 56). Over de laatste 'Er mag geen conflict zijn tussen ons tafereel en de bestaande toestand in het [Muider] slot. Schoolklassen op bezoek moeten herkennen, wat ze in de school zagen. Het tafereel mag wel rijker worden, niet dwazer dan de simpele waarheid'.⁸⁸ 'Omtrent enkele kleuren ben ik in onzekerheid. Er moet gewaakt worden tegen critiek van Roomse zijde, dunkt mij',⁸⁹ merkte hij schrijvend over *Willebrord* op.

59

De Tocht naar Chatham, 1667, schoolplaat naar G.B.J. Westermann, 1911.

Het drukken van de platen

Voor zover valt na te gaan uit de bewaardgebleven correspondentie, levert Isings voor het eerst in 1940 kritiek op het drukken van zijn aquarellen. Hij heeft dan de drukproeven van *Luther* in handen, een plaat die hij zes jaar tevoren had voltooid. Wolters heeft in die tijd een andere drukker, die een nieuw procédé toepast.⁹⁰

Voor ca. 1930 werden de aquarellen door lithografen op lithostenen overgebracht. Zij tekenden de voorstelling met speciaal krijt op nieuw op een litho-steen, op ware grootte en in spiegelbeeld.

Maar daarbij ontleedden zij de voorstelling in aparte kleuren: op één steen tekenden zij alleen die partijen waar geel moest komen, of rood of blauw. Zo werd er dan gedrukt, van soms wel acht lithostenen, waarbij elke steen slechts één kleur aan het papier gaf. Alle kleuren naast elkaar en over elkaar heen gaven tenslotte een evenbeeld van de oorspronkelijke aquarel.

In de dertiger jaren werd overgegaan op foto-lithografie. Van de aquarel werden foto's gemaakt, waarbij door middel van kleurfilters per foto maar één kleur werd opgenomen. Daarbij werd ook gebruikt gemaakt van rasters, zodat de kleur werd opgelost in heel veel kleine puntjes. Zulke foto's werden dan weer afgedrukt op platen — soms steen, meestal zink — met een lichtgevoelige laag, een plaat per foto, en met behulp van die platen werd tenslotte het

papier bedrukt. Herdrukken van oude schoolplaten, en drukken van nieuwe, zijn door dat raster goed te onderscheiden van schoolplaten die gedrukt werden vóór de dertiger jaren.

'Wanneer ik de "zakelijke verhoudingen" uit het oog mocht verliezen [Isings wijst er nog eens nadrukkelijk op, dat hij slechts in dienst is van de uitgever], en indien ik mocht handelen naar eigen inzicht en belang [maar hij weet zich geen vrij-kunstenaar], dan zou ik eenvoudig zeggen: er is niet veel goeds in: dit en dat is hopeloos

bedorven. [...] De figuur van den aanklager: Dr. Eck die aan de tafel voor den baldakijn staat, is voortreffelijk. Hoe is het mogelijk, dat één zelfde hand den pij van Luther vernielde en al het ziekelijke rood in de koppen bracht [...] Wanneer de rust en de beteekenis van licht en donker, van stille vlakken en van scherp gevormde teekening, waardoor de diepte, de samentrekking van de aandacht en de harmonie der tegenstellingen wordt verkregen, ontwricht worden, dan *moet* ik wel constateeren dat er gebrek was aan inzicht'.⁹¹ De uitgever deelde overigens de kritiek, maar kon er niet veel aan doen.⁹² Een jaar later wordt Isings de afdruk van de plaat gezonden en hij schrijft 'De plaat is niet zoo goed als ik verwachtte. [...] Deze reproductie heeft véél geleden. U zult het wel hebben opgemerkt in de vergelijking met het origineel. Er schijnt niet veel hoop te zijn op nauwkeuriger afwerking'.⁹³

60

Landing van Prins Willem III bij Brixham, 1688, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1952; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 27)

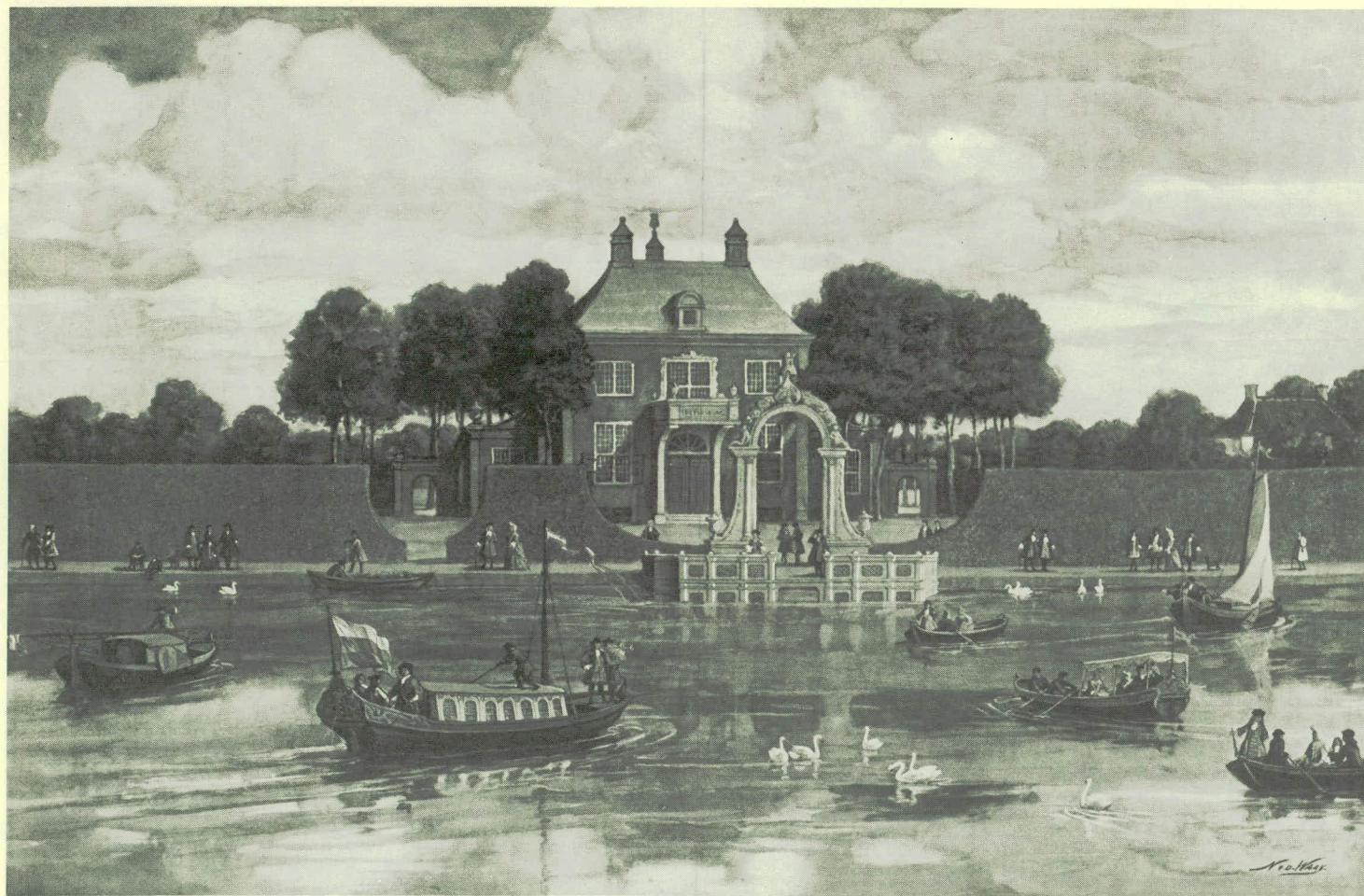
Na de correctie van de proef voor *De Dam*, in 1949, verzucht Isings 'Ik weet niet hoe deze reproductie goed moet komen. Behalve op de bleke, volkomen krachtelozen kleur, die koud en arm geworden is, afgezien nog van het geknoei met de twee burgemeesterskoppen, moet ik u wijzen op de overdreven scherppte, waarmee de plooien in de donkere mantels zijn geaccentueerd. Het is, alsof ze van ijzer zijn. Alles blikkert; de rust waarin alle tegenstellingen gebonden werden, ontbreekt',⁹⁴ in dit geval zegde de uitgever toe, dat de litho zou worden overgemaakt.⁹⁵ Over de proef van *De Grote Vergadering*, die wel in de smaak viel: 'Het is wel zóó, dat elke afdruk

een verzwakking van het oorspronkelijke werk *moet* beteekenen, doch er zijn toch reproducties die tot vreugde stemmen. De oude Heer van Leer [de vroegere drukker van de geschiedenisplaten, zie afb. 58], zei eens tegen mij: 'denkt u, dat ik 10.000 aquarellen kan drukken? Dat is uitgesloten'.⁹⁶ Veel later komt Isings tot het inzicht, dat klagen alleen over de kwaliteit van de reproducties niet voldoende is. 'Ik zou wel eens een gesprek willen hebben met de deskundigen van de fa. Enschedé, om achter de bezwaren te komen, waardoor het onmogelijk schijnt om de koppen, die ik met de uiterste zorg vorm, recht te doen wedervaren in de reproductie. Eentonig en met grove contouren verschijnen ze nu [...]'.⁹⁷

Het bezoek dat Isings aflegt bij de drukker levert wel enig inzicht op: 'Voor het probleem der rastervergroting deed mij inzien, hoe zwaar en zelfs onmogelijk het weergeven van essentiële schakerin-

61

Czaar Peter de Groote bezoekt een Buitenplaats aan de Vecht, 1717, schoolplaat naar N. van de Waaij (1855—1936), 1923.

gen, vooral, waar die op en klein oppervlak en dus in wisselende toonschalen plaats hebben, moet worden gedacht. Het wordt dus noodzakelijk, dat ik tot een eenvoudiger techniek kom, terwijl ik toch in die versobering de koelheid van het affiche blijf ontwijken. Ik wil niets prijs geven, doch ik moet naar aanpassing trachten, om de betekenis van het resultaat, dat mij toch voor ogen blijft staan, te bevorderen. [...] Dat er geen raster bestond te grootte van onze "platen", wist ik niet. Het geeft schrik om te zien, hoe grof alles

wordt'.⁹⁸ Maar 'Ik kwam er in Haarlem [bij de drukker Enschedé] niet achter, waarom sommige kleuren zo "bloedarm" blijven. De boot verloor zo wat alle kracht. Vêél te grijs. De afspraken die ik maakte moeten uitwerken, dat de platen sterker van kleur worden — ook al denk ik er niet aan om ze affiche-eigenschappen te geven'.⁹⁹

Van eind december 1949 zijn twee brieven bewaard gebleven, waarin bij uitzondering iets te lezen is over het beleid van de uitgever. Op 20 december legt Wolters vast,¹⁰⁰ dat de plaat van de *Romeinen*¹⁰¹ vervangen zal moeten worden door Isings' *Valkenburg*,¹⁰² *Quatre Bras*¹⁰³ door de *Intocht van Willem I*,¹⁰⁴ de *Walvischvaart*¹⁰⁵ door het *Behouden Huys*¹⁰⁶ en de *Dordse Synode*¹⁰⁷ door de *Slag bij Nieuwpoort*,¹⁰⁸ "waarmee we in ongeveer dezelfde periode blijven".

Belegering van een Kasteel.

Het Huis te Voorst, 1362.

63

Belegering van een Kasteel (Het huis te Voorst, 1362), schoolplaat naar J.J.R. de Wetstein Pfister (1867—1942), 1910.

Verder wil Wolters een vervanger voor *De Tocht naar Chattam*¹⁰⁹ (afb. 59), waarvoor nog voor 2 à 3 jaren voorraad is: 'Dit onderwerp is niet alleen door de laatste geschiedenis, maar ook door de interpretatie van deze tocht in de laatste tijd, weinig opportuun meer'. Het tonen van het vernederen en verslaan van de Engelsen in de zeventiende eeuw, werd door de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog als buitengewoon ondankbaar beschouwd jegens

onze bevrijders. De uitgever geeft de voorkeur aan een scène rond stadhouder Willem III, die een veel positiever beoordeelde tocht naar Engeland ondernam¹¹⁰ (afb. 60).

Van sommige platen is weinig voorraad meer, zoals de *Noormannen*¹¹¹ en *Karel V*,¹¹² daarvan moeten herdrukken komen: 'Aan deze platen [zei Wolters] zult u weinig te verbeteren hebben, ze zijn vrij recent'.¹¹³ Hetzelfde gold min of meer voor *De Muiderkring*¹¹⁴ en *Karel de Groote*,¹¹⁵ de eerste 'loopt al vrij wat jaren mee, het onderwerp blijft echter de belangstelling trekken'.¹¹⁶ Dan komen Van der Waaij's platen van *Czaar Peter* (afb. 61) aan de orde, waarvan overigens nog voor 4 à 5 jaar voorraad is.¹¹⁷ 'Het vervangen van

“Peter de Grootte” door twee onderwerpen buiten de 18de eeuw veroorzaakt nogal een lacune, het is anderzijds niet gemakkelijk twee geschikte onderwerpen uit ongeveer dezelfde periode te vinden. Ons dunkt dat één plaat (afb. 62) de beide Vecht-platen zou kunnen vervangen, en dan ongeveer dezelfde stof behandelen,¹¹⁸ terwijl één in reserve zou kunnen blijven voor een plaat uit de recente geschiedenis. U denkt aan de tankslag bij Overloon [door de geallieerden gewonnen], zou niet eerder aan de slag bij Arnhem

64

Aankomst van Willem I te Scheveningen, 1813, aquarel voor deschoolplaat door J.H. Isings, 1954; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 28)

gedacht moeten worden, ook al was dit geen gelukte operatie. Er is hiervan vrij wat materiaal’.¹¹⁹

Na het bespreken van een aantal andere platen komt *De Prins trekt over de Maas*¹²⁰ aan de orde, waarvoor nog een voorraad is genoeg voor twaalf jaar, ‘De verkoop van deze plaat is niet zeer hoog. [...] Er zal wel een ander geschikt onderwerp uit dezelfde periode gekozen kunnen worden [...]’.¹²¹ Zo ontvouwt de uitgever het hele programma voor de komende jaren, wijzigen voorstellend in het aanbod van geschiedenisplaten, waarbij de verdeling over de verschillende periodes ongeveer gelijk moet blijven.

Soms worden er platen vervangen of onderwerpen gekozen om politieke redenen,¹²² ook kunnen verkoop-argumenten de reden tot vervanging zijn of tot het afwijzen van bepaalde onderwerpen.

De Erfsprins Willem Frederik komt op den

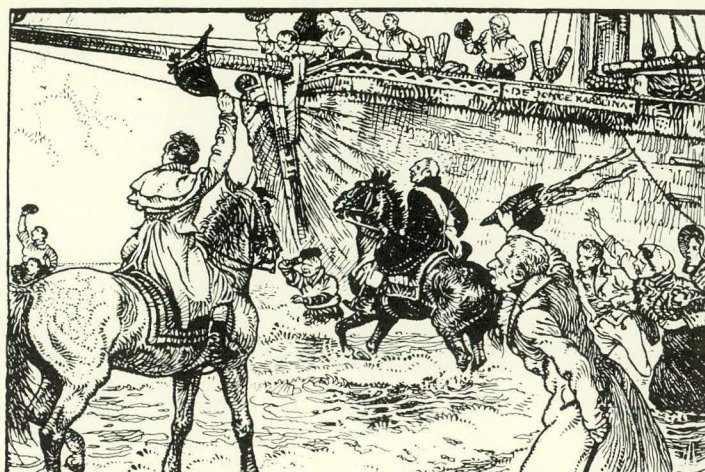
65

Aankomst van Willem I te Scheveningen, illustratie naar J.H. Isings in W.G. van de Hulst en R. Huizenga, *Toen... en nu!*, Groningen 1924, 116-117.

Hierboven werd al de winkeldochter *De Prins trekt over de Maas* (afb. 45) genoemd, in een andere brief schrijft de uitgever nog: 'Floris loopt al weer heel wat jaren mee, dit zou reeds een aanleiding tot vernieuwing zijn' en over het onderwerp 'De Moord op Oranje willen we onze gedachten laten gaan, de school was vroeger niet erg op dit onderwerp gesteld'.¹²³ Vanzelfsprekend speelt de voorraad platen die de uitgever nog heeft een belangrijke rol, naast de volledigheid van de reeks. 'Wij willen graag eerst weer op 30 platen komen, en daarna kunnen de vervangers [van die platen] waarvan nog voorraad is worden voorbereid'.

Isings antwoordde een week later.¹²⁴ In de brief breekt hij zich het hoofd over de trage verkoop van bijvoorbeeld *De Prins trekt over de Maas*, volgens hem is deze 'als compositie goed en als beeld van de tijd belangrijk', maar hij is bang 'dat dit nacht-beeld te zwak, te eentonig is voor de aandacht op klasse-afstand'. Isings zoekt naar oorzaken 'die wellicht fouten van mij zelf bevatten'. Dat Isings fouten bij zichzelf zoekt, is althans in de correspondentie niet gewoon. Bij die zeldzame keer, dat de uitgever ook maar de geringste verandering of verbetering suggereert, reageert hij ogenblikkelijk buitengewoon geëmotioneerd, hoewel hij tenslotte de voorgestelde wijzigingen wel degelijk uitvoert.

68

30^{en} November 1813 te Scheveningen terug

'Ik kan niet "de hand lichten" en ik wil 't evenmin. Dat acht ik in mijn geval jegens u: kwaad. Er blijft dus niets anders over, dan dat ik mij voortdurend bewust blijf, wat ik U dank, en daarin mijn eischen terug stel'.¹²⁵ Wanneer details op zijn aquarellen niet duidelijk zijn, komt hij met het oneigenlijke argument: 'Het zal dringend nodig blijven, dat een onderwijzer zijn leerlingen dicht bij de plaat brengt'.¹²⁶ Een ander maal stelde de uitgever een wijziging voor op de aquarel voor *De Aankomst van Willem I te Scheveningen*.¹²⁷ De wolken aan de horizon lekën volgens Wolters wat veel op duinen, ook toevallige bezoekers van het directiekantoor waar de aquarel stond opgesteld werden als getuigen aangehaald.¹²⁸ Isings reageerde diep gekwetst. 'Wat was de rust en dus de kracht van mijn werken voor U? dit, de gedachte: in Groningen heb ik het vertrouwen, dat ik oordelen kan, óók over eigen werk; dat ik zelfcritiek heb en in verantwoordelijkheid jegens mijn opdrachtgevers uitoefen. Ik bedoel niet slechts over de kennis-fundering, doch over het innerlijke. Deze soort van "zelfvertrouwen" kreeg nu zulk een schok, dat ik niet weet hoe ik zal herstellen; niet weet ook, hoe ik de rust terug vind om in de Willibrord-moeiten voort te gaan en te slagen. De onzekerheid kwelt: hoe zal dät tafereel worden ontvangen en beoordeeld? Het maakt mij op 't ogenblik ziek, omdat ik geen oplossing vind, Hoe moet het, wanneer het vertrouwen in dat essentiële losraakt? Heb ik geen gezag meer, wat kan ik dan zelfstandig uitrichten!' ¹²⁹ Maar ook dergelijke uitbarstingen gaan vergezeld van Isings' uitingen van dank aan zijn uitgever, voor alles wat deze voor hem deed, hetgeen hij nimmer zal vergeten 'Uw belang gaat voor!'

Isings vervolgt zijn antwoord-brief met enthousiaste plannen voor nieuwe geschiedenisplaten, ook voor onderwerpen die nooit zijn uitgevoerd, zoals Karel de Stoute, Michiel de Ruyter of Tromp de Oude, de Inname van Den Briel en verscheiden taferelen met Willem de Zwijger, over wie hij later schrijft: 'Ik meen nóg, dat er van Willem van Oranje een beeld moet komen, dat hem niet in zijn mislukte strijd, doch in zijn geestelijke volharding en opoffering moet teekenen. Hierin is het duurzame van zijn beteekeenis'.¹³⁰ En passant uit hij kritiek op platen door andere kunstenaars, het 'rommelige Chattam',¹³¹ (afb. 59) de 'simpele Belegering Kasteel',¹³² (afb. 63) en de 'Dordtsche Synode, een zéér zwakke plaat'.¹³³ Hij vraagt zich af welke plaat van *Karel de Grote* de uitgever bedoelt, die van Van Hove of die van Jetses.¹³⁴ Aan die laatste 'zou ik niet graag komen. Hoewel ik het met geen van beide platen eens ben [...]'. In een andere brief schreef Isings: 'Wanneer men de weelde van de 18de eeuw wil tekenen, zonder in de stijve marionetten, die van der Waaij hebben verleid, terecht te komen [...]'.¹³⁵ Isings' antwoordbrief eindigt met: 'Ik hoop U zóó te mogen dienen', een slotzin die regelmatig terugkeert in de correspondentie. Het geeft voornamelijk weer, hoe verknocht Isings was aan het werk dat hij voor Wolters maakte — hoe moeilijk het hem naar eigen zeggen ook vaak viel — maar er zit ook een financiële kant aan: de uitgever was zijn enige bron van inkomsten.

Vanaf 1947 ongeveer had Isings een gentleman's agreement met Wolters, die het werken voor andere uitgevers uitsloot. Tegen een vaste — eerst wekelijkse later maandelijkse — vergoeding leverde hij in zijn eigen tempo aquarellen en boekillustraties af. Regelmatig vermeldde hij aanlokkelijke aanbiedingen van andere uitgevers, die hij — vanzelfsprekend — van de hand had gewezen. Toen Isings eens kalenderschilden had gemaakt voor derden, was uitgever Wolters zeer ontstemd.¹³⁶ Voor de oorlog overigens was de afspraak dat Isings alleen op het gebied van illustraties voor het onderwijs niets voor derden zou doen, zonder de voorkennis en goedkeuring van Wolters, een goedkeuring die overigens steeds werd verleend.¹³⁷

Hierboven werd al genoemd, dat de uitgever soms politieke motieven had om een onderwerp te laten illustreren, ook in Isings brieven komen zo nu en dan politieke gedachten naar voren. Zo is *De Aankomst van Willem I te Scheveningen* (afb. 64 en 65) '[...] het onderwerp voor 1813. Al wat dáár geschiedt vertelt. Het uitwijken, de voorbereiding van de terugkeer — de rol van Engeland, de trouw der bevolking. Al wat daarna komt is óf van lokaal belang, óf het is — teleurstelling. Zóó geven we de Marxisten de zweep in de hand, wanneer we te veel over de dagen, die op den terugkeer volgen, spreken'.¹³⁸ Op een andere plaats schrijft hij: 'In dezen tijd van afbraak moet de Vader des Vaderlands zijn volle eer ontvangen.

Ook Maurits ontbreekt', en in diezelfde brief: 'Uw voorstel om Nova-Zembla op te nemen, is ook uitmuntend. De ondernemingsgeest van ons volk moet toch geprikkeld worden'.¹³⁹

Conclusie

In zijn brieven en in zijn werk, toont Isings zich een trouw volger van de geschiedopvattingen — het werd hier al eerder opgemerkt — die golden in de 19de en het begin van deze eeuw. Een visie die ook verwoord werd door de auteurs van geschiedenisboeken, geschreven voor het openbaar en vooral voor het protestant-christelijk onderwijs. Isings heeft geen grondige kunstopleiding gehad, hij beschouwde zichzelf ook op dat terrein als auto-didact. De afbeeldingen laten zien, hoe hij vast zat aan een enkel compositieschema, zodat men vaak figuren ziet als in een diorama. Er zit weinig 'groei' in zijn schilderen en het bleek voor Isings vaak te moeilijk, om gezichten en handen en voeten met overtuigende expressiviteit weer te geven. Ook slaagde hij er niet vaak in, de suggestie te wekken dat zijn personages werkelijk stevig op de grond staan. De catalogus van Isings' aquarellen voor de schoolplaten laat zien dat hij zichzelf vaak herhaalde, en dat hij bovendien veel gebruik maakte van composities die anderen vóór hem hadden geschilderd. Veel meer nog dan hij zelf wel toegeeft in zijn eigen 'beschrijvingen van de plaat'. Isings probeerde, door het schilderen van beeldcitaten uit het verleden, dat verleden op te roepen: hij beschouwde afbeeldingen uit vroeger tijd als de realiteit van vroeger. En hoezeer hij nog stond in de negentiende eeuw, blijkt uit zijn vooruitgangsgeloof, uit de vaste overtuiging, dat de historische wetenschap in staat zal zijn om de werkelijkheid van het verleden opnieuw tot leven te roepen. In ieder geval is Isings grote verdienste, dat miljoenen met genoegen terug denken aan die geschiedenisplaten aan de wand van het schoollokaal, ook al zullen maar enkelen daaraan de naam van Isings kunnen verbinden.

In zijn 89-ste levensjaar bedankte Isings nog eens zijn uitgever. Het was voor hem een groot voorrecht 'dat zestig jaar van mijn leven dienstbaar mochten zijn in het grote werk, dat U verricht door de toepassing van wetenschap en kunst aan de vorming van enkele geslachten van ons volk'.¹⁴⁰

Dit artikel was nooit tot stand gekomen zonder de grote behulpzaamheid van F. Schreuder, van H. Wierenga en zijn medewerkers van het illustratiearchief, van B. van den Nieuwendijk van de documentatie-, bibliotheek- en archiefdienst, van E. Edens van de honorarium administratie en van J. Zuidema, voormalig chef van de drukkerij, allen van Wolters-Noordhoff BV te Groningen.

- 1 A. Kossmann, *J.H. Isings, realist van de verbeelding*, Groningen 1973. Een relatiegeschenk van Wolters-Noordhoff b.v., tevens nieuwjaarswens, als prelude op de negentigste verjaardag van Isings. Isings werd geboren in Amsterdam in 1884, hij overleed te Soest in 1977.
- 2 Isings in een interview met H. Wierenga, 'Schilder Isings: "De trap voor mijn huis eindigt niet binnen"', *Prinses*, juli 1972.
- 3 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 9.
- 4 Anonimus, 'Tekenaar schoolplaten negentig jaar. Empe houdt gedachte levend aan illustrator J.H. Isings', *Apeldoornse Courant*, 5—8—1974, een verfraaiing van Kossmann's boekje.
- 5 Interview met Isings door H. van Gessel, 'Belangstelling herleeft voor schoolplaten van 90-jarige tekenaar', *De Volkskrant*, 25—12—1974, 13.
- 6 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 10.
- 7 Isings in interview met B. Roodnat, 'Tekenaar Isings. "De geschiedenis is veel meer dan jaartallen"', *Vara-Gids Extra*, 11—10—1973, 15.
- 8 *Catalogus Het Vaderlandsch Gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Rijksmuseum Amsterdam 1978, 297. Maar wellicht had Isings pas later les van Rueter, die ook doceerde in de 'gipsklas' van de Rijksakademie, zie Kossmann, a.w. (zie noot 1), 15. De Teekenschool voor Kunstambachten, opgericht in 1880, opgeheven in 1923—24, was een avondschool, waar zeven maanden per jaar, van zeven tot half tien, onderwijs gegeven werd aan werklieden die overdag een betrekking hadden. Over deze school, zie A. Martis, 'Het ontstaan van het kunstinrijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam', *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek* (1979) 30, 79—171. J. Visser jr. was van 1888—89 tot 1901—02 tevens leraar aan de Quellinusschool.
- 9 Anonimus, 'Kluizenaar Isings leeft in schemer van historie', *Elseviers Weekblad*, 3—8—1974, in een vergeefse poging om Kossmann's tekst te parafraseren.
- 10 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 10; J. Burgers, *Brood op de leesplank. Zes illustratoren in dienst van het onderwijs. C. Jetses, J.H. Isings, Tj. Bottema, W.K. de Bruin, B. Bueninck, J. Gabriëlse*, Leiden 1977, 69—70, een korte samenvatting van Kossmann's tekst.
- 11 CAW-Isings, (zie noot 37), 12—1—1949. De ontmoeting betrof de illustraties die Isings had gemaakt voor J. van Hulzen, L. Keemink en A. de Vries, *In Volle Wapenrusting. Schetsen uit de Kerkgeschiedenis*, Groningen 1946.
- 12 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 11.
- 13 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 14.
- 14 In die brief wordt noch de eigenaar van het schilderij, noch het onderwerp ervan nader gespecificeerd. Helaas kan ik de aantekening over de vindplaats — ergens in de 20 jaar correspondentie Isings-Wolters — niet terug vinden.
- 15 CAW-Isings, 28—11—1941. Isings' deelname aan die tentoonstelling in het raadhuis van Soest ging overigens niet door, omdat hij o.a. het niveau van de meeste overige deelnemers te laag vond. CAW-Isings, 8—12—1941. De veronderstelling dat Isings geen exposabel vrij werk had — de roef van zijn bezittingen had toen nog niet plaats gevonden — ligt voor de hand.
- 16 W. Meijer, 'Aandacht voor Isings', 2, *Nederlands Dagblad*, 11—10—1974. Meijer had Isings goed gekend, zij werkten samen bij de reeks bijbelplaten die Isings in en kort na de oorlog schilderde.
- 17 CAW-Isings, 20—10—1954.
- 18 CAW-Isings, 8—1—1951. In 1956 uitte Isings nogmaals de — overigens vanzelfsprekende — mening, dat aquarelleren ook tot het schilderen gerekend dient te worden, in het personeelsblad van Wolters, *Ik blijf werken*, 15—12—1956, ook aangehaald in Kossmann, a.w. (zie noot 1), 25—29.
- 19 CAW-Isings, 20—9—1950.
- 20 CAW-Isings, 2—9—1954.
- 21 CAW-Isings, 15—9—1954.
- 22 CAW-Isings, 19—12—1973.
- 23 S. Bouma, 'J.H. Isings, 90 jaar', *Resonans, algemeen onderwijsblad*, juni 1974, 251.
- 24 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 47—48.
- 25 *Gulden Sporen*, 5 delen, Groningen 1975—76. Een uitgave van De Vuurbaak, die in 1979 de voorraden en de rechten wat betreft Isings' platen van Wolters-Noordhoff overnam. In deze delen zijn 40 van de vier-en-veertig platen die Isings voor de Schoolplaten-reeks maakte opgenomen; er ontbreken de cat. nrs. 1, 4, 14, en 43, zie de catalogus in dit boek, 76—86. Bovendien ontbreekt iedere verantwoording over dit weglaten, over dateringen, verschillende versies en dergelijke. De afbeeldingen zijn gemaakt naar nieuwe opnamen, zodat er ook versies in *Gulden Sporen* voorkomen, die in de oorspronkelijke reeks nog niet waren opgenomen: dit betreft de cat. nrs. 5, 7 en 37.
- 26 Burgers, a.w. (zie noot 10), 69—85. Afgebeeld worden de cat. nrs. 15, 24, 27 en 44, genoemd worden de cat. nrs. 1, 25 en 38, alle met een onjuiste datering.
- 27 Het Vaderlandsch Gevoel, a.w. (zie noot 8), 284—289. Afgebeeld zijn de cat. nrs. 12, 26 (met onjuiste datering) en 38.
- 28 J. Burgers, *Helden aan de wand. Historische schoolplaten*, Haarlem 1979, 8. Isings ontbreekt, omdat Wolters-Noordhoff al verplichtingen had aan De Vuurbaak, zie noot 25.
- 29 CAW-Isings, 8—1—1951.
- 30 De cat. nrs. 1—6 in 1911—12; 7—14 in 1925—29; 15 in 1934; 16—27 in 1947—52; en 28—44, die ongeveer jaarlijks verschenen van 1954 tot 1970.
- 31 De cat. nrs. 3, 5, 7, 8, 12, 13, 14 en 37.
- 32 CAW-Isings, 7—7—1950.
- 33 *Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond. (Valkenburg)*, cat. nr. 24.
- 34 *Karel de Grote te Aken, 808. Uitzending van de Koningsboden*, cat. nr. 35.
- 35 Zie *Gulden Sporen*, a.w. (zie noot 25), 1, 84.
- 36 Zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie noot 8), 233—235.
- 37 De brieven van Isings en doorslagen van de brieven van de uitgever

- worden bewaard in het Correspondentie-archief van Wolters-Noordhoff te Groningen. Ze kwamen al eerder aan de orde, en worden ook verder vermeld als CAW-Isings, met de datum.
- 38 De *Honorarium Boeken* lopen van 2 september 1856 tot 30 mei 1961; na die datum werd overgegaan op een ander systeem. Meestal werd direct na het inleveren van een voltooide aquarel door Isings het honorarium voor de plaat aan de debetzijde genoteerd. Vanaf het begin van de vijftiger jaren evenwel, toen Isings een wekelijkse en later maandelijksse toelage van zijn uitgever ontving, als voorschot op te leveren werk, werd het honorarium halfjaarlijks of zelfs alleen aan het eind van het jaar in de debetlijst opgenomen.
 - 39 Zie voor de lijst van kunstenaars, andere dan Isings, en hun werk voor de reeks schoolplaten, hier na in dit boek, 74—75, en voor de catalogus van aquarellen door Isings, daarachter, 76—86.
 - 40 *Honorarium Boek* (verder te vermelden als H.B.) IV, fol. 74.
 - 41 H.B. IV, fol. 73.
 - 42 H.B. IV — XVII.
 - 43 Binnenzijde omslagen van J. Ligthart en H. Scheepstra, *De wereld*, 2de serie, 4de stukje, 4de druk en idem, 6de stukje, 11de druk, Groningen 1912.
 - 44 Fondscatalogus *Nederlandsche Schoolplaten*, J.B. Wolters, Groningen-Den Haag-Batavia, 1940, 30. J.H. Werkman was medeauteur van *De Roep der Historie*. Volledige methode voor het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis op de katholieke lagere scholen, Utrecht, 1930—34, dus kort na en tijdens de verschijning van de rk-toelichtingen. Zie voor een zeer negatieve kritiek op de tendentieuze berichtgeving in het schoolboekje, E.M. Janssen Perio, 'Historische schoolstrijd onder de coalitie', *Kleio* 22 (1981) 4, 1-17.
 - 45 In dezelfde fondscatalogus (zie noot 43), 17, 21 en 22.
 - 46 Respectievelijk cat. nr. 15 en 5.
 - 47 Bijvoorbeeld CAW-Isings, 16—6—1950.
 - 48 Bijvoorbeeld CAW-Isings, 20—12—1949.
 - 49 CAW-Isings, 5—1—1950; deze plaat, *Floris V door de edelen gevangen genomen*, 1296, cat. nr. 9, was toen overigens relatief jong, hij kwam pas in 1928 in de reeks terecht.
 - 50 Een recensie in *De School*, vermeld in de fondscatalogus van Wolters uit 1915.
 - 51 CAW-Isings, 11—4—1946.
 - 52 CAW-Isings, 1—9—1947; het betrof Staring's plaat uit 1911, '*s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd*, 1629, zie de *Lijst* in dit boek, 75, en Isings eigen *Op den Dam, omstreeks 1665*, cat. nr. 1, uit datzelfde jaar.
 - 53 CAW-Isings, 20—1—1949.
 - 54 CAW-Isings, 19—11—1949.
 - 55 CAW-Isings, 29—10—1951.
 - 56 CAW-Isings, 15—1—1951.
 - 57 CAW-Isings, 11—10—1951.
 - 58 Het openbaar- en bijzonder onderwijs — in later tijd ook het katholieke — werd door Wolters gebombardeerd met een reusachtige keuze aan geschiedenisboekjes. Ten nauwste samenhangend met de geschiedenisplaten zijn te noemen: de *Toelichtingen bij de Schoolplaten*, door J.W. de Jongh of H. Wagenvoort; later bewerkt en voortgezet eerst door J.J. Moerman en daarna door D. Wijbenga, waarin Isings bij zijn eigen platen steeds een 'Beschrijving bij de plaat' leverde. De meest recente versies van deze Toelichtingen treft men in de vijf delen *Gulden Sporen*, a.w. (zie noot 25). Daarnaast verschenen onder andere: J.W. de Jongh en A.G. van Poelje, *Volledige Leergang voor het Geschiedenis-*
 - onderwijs op de Lagere School*, dat was de serie *Uit Vroeger Eeuwen*, speciaal voor de opleidingsklassen, het 'betere' schooltype; van dezelfde auteurs een bewerking: *Eenvoudige Leergang voor het Geschiedenisonderwijs op de Lagere School*, dat was het boekje *Kleine Vaderlandsche Geschiedenis*, in het bijzonder bestemd voor de 'volksscholen'; J.W. de Jongh, *Geschiedkundig Leesboek*, leeslesjes verdeeld over drie delen, waarin telkens 8 schoolplaten uit de reeks aan de orde komen.
 - 59 Fondscatalogus, a.w. (zie noot 44), 30.
 - 60 *Floris V door de Edelen omgebracht*, door J.H. Jurrens en *De verovering van Tjakranegara op Lombok. 1894*, door J. Hoynck van Papendrecht; zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
 - 61 Fondscatalogus, a.w. (zie noot 44), 30.
 - 62 W. de Mérode, *Goede Vrienden*. Een serie leesboeken voor de hogere klassen van het christelijk lager onderwijs, Groningen 1922—23 en bijvoorbeeld W.G. van de Hulst en R. Huizenga, *Toen ... en Nul*. Leesboek over de geschiedenis van het vaderland voor de christelijke scholen, Groningen 1924 of W.G. van de Hulst, Joh. van Hulzen en A. de Vries, a.w. (zie noot 11).
 - 63 *Gulden Sporen*, a.w. (zie noot 25), 2, 110, Isings' beschrijving van de plaat *Columbus neemt Guanahani in bezit*, cat. nr. 44.
 - 64 CAW-Isings, 14—8—1950, over de *Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond*, cat. nr. 24.
 - 65 CAW-Isings, 23—11—1949, over dezelfde plaats.
 - 66 CAW-Isings, 22—5—1951, over de *Slag bij Nieuwpoort*, cat. nr. 25. Merkwaardig genoeg vraagt de uitgever aan Isings, om zijn aquarel op te sieren met een gevecht, 'vooral ook voor het doel waarvoor het schilderij dient, als de doorkijk naar het strand iets meer van wat daar gebeurt had kunnen tonen. Dit is op voldoende afstand voor het tafereel niet bloedig te maken ...', CAW-Isings, 15—6—1951.
 - 67 CAW-Isings, 22—3—1951.
 - 68 Zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie noot 8), 66-67.
 - 69 Kossmann, a.w. (zie noot 1), 9.
 - 70 Ton Elias in een artikel over Isings' schoolplaten, *TS-Onderwijs*, 26—1—1974; zie cat. nr. 39.
 - 71 Cat. nr. 8: *Gulden Sporen*, a.w. (zie noot 25), 2, 143 e.v.
 - 72 *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie noot 8), 28.
 - 73 Isings in interview *Vara-Gids*, a.w. (zie noot 7), 16-17.
 - 74 Een recensie in *De School*, vermeld in de fondscatalogus van Wolters uit 1915.
 - 75 Een recensie in *De Bode*, vermeld in de fondscatalogus van Wolters uit 1932.
 - 76 S. Bouma, 'J.H. Isings 90 jaar', *Resonans, algemeen onderwijsblad*, juni 1974, 251.
 - 77 *Fondscatalogus Nederlandsche Schoolplaten*, Groningen-Den Haag 1922, 30.
 - 78 Fondscatalogus, a.w. (zie noot 77), 30.
 - 79 CAW-Isings, 11—4—1946.
 - 80 CAW-Isings, 15—1—1951.
 - 81 CAW-Isings, 16—6—1950, over de *Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond*, cat. nr. 24.
 - 82 CAW-Isings, 8—11—1954, over middeleeuwse architectuur ten behoeve van *Willibrord*, cat. nr. 29. Ook de kunsthistoricus Hoogewerff wist geen raad op vragen die Isings hem stelde, CAW-Isings, 28—10—1954.
 - 83 Brieven van 17 en 22—3—1962, over de plaat *Brabants dorp in de vijftiende eeuw*, cat. nr. 37, welwillend ter beschikking gesteld door de

- geadresseerde.
- 84 Interview in *De Volkskrant*, a.w. (zie noot 5).
 - 85 CAW-Isings, 24—4—1946; met groter kennis dan Rochussen ten toon spreidde in zijn plaat *Karel de Grote tot Keizer gekroond*, Burgers (1979), a.w. (zie noot 28), 80, dan G. van Hove in zijn plaat *Karel de Grote in de kring zijner geleerden*, naar een voorbeeld van Rochussen, en ook beter dan C. Jetses' *Aan het hof van Karel de Grote*, een plaat die toen net in de reeks van Wolters was opgenomen, maar waar Isings het op historische gronden niet mee eens was (CAW-Isings, 27—12—1949), zie ook de *Lijst* in dit boek, 74—75.
 - 86 CAW-Isings, 28—10—1954.
 - 87 CAW-Isings, 1—7—1954; in een brief over de *Aankomst van Willem I te Scheveningen*, 1813, cat. nr. 28.
 - 88 CAW-Isings, 18—2—1952.
 - 89 CAW-Isings, 21—8—1954 en latere brieven; over *Willibrord, apostel der Friezen* die hij dan onder handen heeft, cat. nr. 29. Isings heeft contact met katholieke geleerden en aarzelt daarbij: 'Met Willibrord moet ik oppassen, dat ik niet al te zeer in den Roomschen hoek wordt gedrongen ... Ik moet pogen of ik bij de historisch-liturgische zuiverheid de genegenheid van de protestanten kan winnen of behouden. Afstoten mag geenszins geschieden', CAW-Isings, 2—9—1954. Dat Isings zich beter thuis voelde in de protestantse hoek blijkt ook, toen hij vernam dat Asselbergs (die schreef onder pseudoniem Anton van Duinkerken) zijn lof had geuit over de bijbelplaten van Isings, 'Dat trof mij, omdat het hier een oordeel van een felle Roomsche betreft', CAW-Isings, 20—3—1950.
 - 90 CAW-Isings, 18—4—1940, het betrof de fa. Mortelmans, te Den Haag.
 - 91 CAW-Isings, 3—5—1940, over de plaat *Luther op de Rijksdag te Worms*, 1521, cat. nr. 15.
 - 92 CAW-Isings, 6—5—1940.
 - 93 CAW-Isings, 1—5—1941;
 - 94 CAW-Isings, 10—1—1949; het gaat hier over de nieuwe versie van *Op den Dam, omstreeks 1665* uit 1911, cat. nr. 1. In dit geval schilderde Isings niet over de oude aquarel heen, maar hij maakte een geheel nieuwe voorstelling, ook op aanraden van de uitgever, 'terwijl u gezien de ervaringen met Stad in de Middeleeuwen er wel de voorkeur aan zult geven de plaat *Op de Dam* geheel nieuw te schilderen', CAW-Isings, 1—9—1947.
 - 95 CAW-Isings, 19—1—1949.
 - 96 CAW-Isings, 19—5—1950; de reproducties die bij Van Leer werden gedrukt zijn herkenbaar aan het drukkersmerk in de hoek van de plaat. Nu waren oplagen van 10.000 in het kader van de geschiedenisplaten niet aan de orde, voor zover valt na te gaan uit de *Honorarium Boeken*, groeide de oplagen der platen van 1000 naar ten hoogste — en dat in uitzonderlijke gevallen — 5000.
 - 97 CAW-Isings, 3—10—1951; over de *Romeinse Legerplaats*, cat. nr. 24.
 - 98 CAW-Isings, 25—10—1951.
 - 99 CAW-Isings, 29—10—1951; over het 'Behouden Huys', cat. nr. 23.
 - 100 CAW-Isings, 20—12—1949.
 - 101 G.J.B. van Hove, *De Romeinen in ons Land. (Een Nederzetting bijeen Vesting)*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75. Niet geschilderd door Hoyneck van Papendrecht, zoals vermeld in Burgers, a.w. (zie noot 28), 74.
 - 102 *Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond (Valkenburg)*, cat. nr. 24.
 - 103 J. Hoyneck van Papendrecht, *De Prins van Oranje aan het Hoofd van de nationale milite bij Quatre Bras. 16 juni 1815*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75. De voorstelling is sterk beïnvloed door een schilderij van diezelfde gebeurtenis door J.W. Pieneman; meer echter door het exemplaar in bezit van de koningin, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie noot 8), 18, afb. 6, dan door dat in het Rijksmuseum, zie Burgers, a.w. (zie noot 28), 55—56.
 - 104 *Aankomst van Willem I te Scheveningen*, 1813, cat. nr. 28. Bij het voorbereiden van deze plaat klaagde Isings over het gebrek aan medewerking van de Scheveningse vissersvrouwen, die hij 'in dracht' wilde tekenen, CAW-Isings, 20—4—1954.
 - 105 C. Jetses, *Ter Walvischvaart*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
 - 106 'Behouden Huys' op Nova Zembla, cat. nr. 23.
 - 107 G.J.B. van Hove, *Eene vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht*, 1619, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
 - 108 *De Slag bij Nieuwpoort*, 1600, cat. nr. 25.
 - 109 G. Westermann, *Tocht naar Chattam*, 1667, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
 - 110 De uitgever gaf te kennen, liever het vertrek naar Engeland uit Den Briel te zien, dan de Inneming van Namen, in 1695, daar 'het tweede feit in de Vaderlandse Geschiedenis dunkt ons minder besproken wordt'. Het zou tenslotte worden de *Landing van Prins Willem III bij Brixham*, 1688, cat. nr. 27.
 - 111 *De Noormannen voor Dorestad*, cat. nr. 11.
 - 112 *Karel V doet afstand van de Regeering*, 1555, cat. nr. 12.
 - 113 Dat dit niet gold voor *Karel V*, blijkt in november 1951, wanneer Isings een flink beschadigde aquarel in huis krijgt. Er is dan bovendien '[...] geen sprake van restauratie. Die zou uw reeks en daarin uw belang en uw naam geen dienst hebben gedaan. Geheel de compositie moest in licht en kleur vernieuwd worden', CAW-Isings, 11—11—1951, maar dat niet alleen, 'U hebt gezien wat er met de aquarel: "Abdicatie van Karel V" gebeurd is. Er zijn figuren verwijderd en andere gestalten vulden de openkomende plaatsen aan. Ik zal dit in de oude toelichting bij de foto en in de tekst vermelden. Historische en compositie-bezwaren maakten op verschillende plaatsen dit krachtige ingrijpen noodzakelijk. Jammergenoeg faalde ik in het volkomen wegwerken van de scheur, die links onderaan door de raadsheren-mantels gaat'. (CAW-Isings, 18—1—1952). En bijna een maand later nog eens: 'Omdat verschillende personen ten onrechte als vliesridders voorkwamen bij het Abdicatietafereel en mij bleek, dat deze Heren eerst een voljaar later in de orde werden opgenomen, terwijl ik ook bemerkte, dat de Spanjaarden bij deze plechtigheid werden verwijderd, verzocht ik den Heer Moerman om enkele namen te wijzigen, zonder dat de gelijkenis schade leed [...] Er bestaat een zeldzamen gelijkenis tussen de verwijderde en de aangebrachte figuren!' (CAW-Isings, 15—2—1952).
 - 114 *Een Zomermiddag met de Muiderkring*, cat. nr. 13.
 - 115 Zie noot 134.
 - 116 Voor deze aquarel gold hetzelfde als voor *Karel V*: hij moest wel degelijk ingrijpend worden gewijzigd, hoewel Isings eerst nog schreef 'De Muiderkring eist wel minder wijzigingen, doch vordert wel een ingrijpende kleur-restauratie', (CAW-Isings, 25—1—1952). Want 'Sedert 1947 gooit men in het Muiderslot de prullerige namaak van Cuypers weg. Men zoekt naar oorspronkelijke betimmeringen om vooral de schouw grondig te vernieuwen — of te ver-ouden — en men heeft de boezem-betimmering afgebroken, zodat de naakte metsel-boezem te zien komt. Ik moet dat volgen' (CAW-Isings, 18—2—1952). Geen wonder dat de herstelwerkzaamheden veel langer duurden, dan oorspronkelijk gepland: 'Wel meen ik te mogen zeggen, dat alles vernieuwd geworden is' (CAW-Isings, 27—3—1952), want 'Ik koos

- een betimmering zoals Hooft haar kon hebben beschikt. De nu verbrande betimmering van het Leidse raadhuis, en een schouw in het Centraal Museum te Utrecht' [...] Het grote venster ontving meer licht en een blik op de Vecht, terwijl de voorgrond-stilleven's de ruimte verdiepen en bijzonderheden tonen, die met hoofdfiguren en hun werk verband bewaren. Om het gegraveerde glas te laten uitkomen bracht ik een bokaal van Anna Roemers naar voren', (CAW-Isings, 2—4—1952).
- 117 N. van de Waaij, *Czaar Peter de Groote bezoekt een Buitenplaats aan de Vecht, 1717. (Gezicht op het Huis en de Rivier)* en *Czaar Peter de Groote bezoekt een Buitenplaats aan de Vecht, 1717. (Gezicht op de Tuin en de Waterwerken)*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
Van der Waaij was ooit de leraar geweest van Isings, toen deze op 18-jarige leeftijd het aquarelleren en componeren wilde leren van de hoogleraar aan de Rijksakademie te Amsterdam, zie Kossmann, a.w. (zie noot 1), 14.
- 118 Dat zou — een aantal jaar later — worden *Een buitenplaats aan de Vecht, 1740*, cat. nr. 30.
- 119 Om de een of andere reden heeft een dergelijk onderwerp nooit het stadium van aquarel voor een schoolplaat bereikt. Isings maakte wél een getekende boekillustratie van de slag bij Overloon. De plaat naar aanleiding van de recente geschiedenis zou worden *Naar het concentratiekamp, 1945*, cat. nr. 43. Over de eigen ervaringen — als toeschouwer — van Isings, zie Kossmann, a.w. (zie noot 1), 20-21. De schoolplaat ontbreekt om nog onopgehelderde redenen in *Gulden Sporen*, a.w. (zie noot 25).
- 120 *De Prins trekt over de Maas, 1568*, cat. nr. 10. De plaat bleef overigens in de reeks verkrijgbaar.
- 121 Niet ter vervanging van Isings' *Prins over de Maas*, maar extra, verscheen uit diezelfde historische periode *Willem van Oranje in de Raad van State, 31 December 1564*, cat. nr. 26.
- 122 Zo vroeg Wolters in 1943 aan Isings om enkele nieuwe illustraties te maken, voor verhaaltjes die op last van de autoriteiten moesten worden gewijzigd, in J. van der Klei en J.B. Ubink, *Het Ruischende Woud*. Leesboek voor de lagere school, Groningen 1930-31, (CAW-Isings, 15—1—1943 en 15—12—1943). In 1945, na de oorlog, gebeurde iets dergelijks voor een Indisch leesboekje, 'Een Japans Sprookje is thans wat gewijzigd, zodat het Japanse karakter er aan ontnomen is', CAW-Isings, 4—10—1945. Het betrof een illustratie voor A.M. de Man-Sonius en H.P. van der Laak, *Voor Jong Indië*, Groningen-Batavia 1940.
- 123 CAW-Isings, 5—1—1950. De Moord op Willem van Oranje was o.a. een bekende schoolplaat van H.A. van Trigt, afb. Burgers, a.w. (zie noot 28), 36 en 58, het ongewenste van de voorstelling was zeker het gewelddadige karakter er van.
- 124 CAW-Isings, 26—12—1949. Isings verontschuldigde zich voor zijn trage reactie, die hij aan oogklachten weet. In de correspondentie is een opvallend verschijnsel, dat zowel Isings als zijn uitgever Wolters vaak nog op de dag van ontvangst van een brief, daarop antwoorden.
- 125 CAW-Isings, 30—3—1938, over illustraties voor P. Lamain, W. Hoge-woning en R. Zijlstra, *Licht en Leven*, een titel die later gewijzigd werd in *Langs Rijpende Velden*, Groningen 1939. De eisen die Isings dan wel lager zou stellen waren in dit geval niet van artistieke, maar van financiële aard.
- 126 CAW-Isings, 14—7—1949, over kleuren die samenvallen op de aquarel *Kruisvaarders voor Jeruzalem, 1099*, cat. nr. 21. De opmerking is nogal in strijd met de aard van de *wandplaat*. De uitgever zegt eens hetzelfde, wanneer details van het gevecht — geheel volgens de bedoeling — wat klein zijn uitgevallen op de *Slag bij Nieuwpoort*, CAW-Isings, 9—7—1951, en noot 66.
- 127 Zie cat. nr. 28.
- 128 CAW-Isings, 1—9—1954.
- 129 CAW-Isings, 10—9—1954. De Willibrord waarmee Isings dan bezig is, is Willibrord, de Apostel der Friezen, cat. nr. 29.
- 130 CAW-Isings, 6—1—1950. Zie voor *Willem van Oranje* noot 121.
- 131 G.B.J. Westermann, *Tocht naar Chattam*, zie die *Lijst* in dit boek, oo.
- 132 J.J.R. de Wetsstein Pfister, *Belegering van een Kasteel. (Het Huis te Voorst. 1362)*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
- 133 G.J.B. van Hove, *Eene Vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht, 1619*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75.
- 134 Misschien waren er op dat moment inderdaad nog twee voorstellingen van Karel de Grote in de reeks: G.J.B. van Hove (volgens Isings naar Rochussen), *Aan het Hof van Karel den Grooten*, waarvan de titel vóór 1915 luidde *Karel de Groote in de Kring van zijne Geleerden*, en die van C. Jetses, *Aan het Hof van Karel de Groote*, zie de *Lijst* in dit boek, 74—75. Daar fondsatalogi van de jaren tussen 1942 en 1950 niet werden teruggevonden, is niet met zekerheid te zeggen, wanneer de plaat van Jetses die van Van Hove verving. Jetses' schoolplaat was al in 1942 gedrukt, H.B. XIV, fol. 95. Isings maakte in 1961 inderdaad de plaat *Karel de Grote te Aken, 808. De uitzending der koningsboden*, cat. nr. 35.
- 135 CAW-Isings, 15—10—1951. Over de *Czaar Peter* platen door Van der Waaij, zie noot 117.
- 136 CAW-Isings, 22—5—1951 en 23—5—1951.
- 137 Bijvoorbeeld CAW-Isings, 17—1—1936.
- 138 CAW-Isings, 18—8—1950. De periode waarin de brief werd geschreven en de periode die volgde op de gebeurtenis waarover de brief gaat, vertoonden in Isings ogen natuurlijk sterke overeenkomsten.
- 139 CAW-Isings, 7—11—1949. De plannen waar het in deze brief over gaat, krijgen later hun uitvoering in de cat. nrs. 26, 25 en 23.
- 140 CAW-Isings, 19—12—1973. Een brief die Isings schreef om te bedanken voor het boekje van Kossmann, a.w. (zie noot 1).

Lijst van schoolplaten, door andere kunstenaars dan J.H. Isings (1884—1977), voor de reeks Schoolplaten voor de Vaderlands(ch)e Geschiedenis, onder redactie van J.W. de Jongh en H. Wagenvoort, later J.J. Moerman en tenslotte D. Wijbenga, uitgegeven door J.B. Wolters te Groningen (Den Haag-Batavia/Djakarta) tussen 1911 en 1971.

In 1912 bestond de reeks uit 24 schoolplaten, de latere aanvullingen en vernieuwingen zijn vrijwel alle van de hand van J.H. Isings, op twee platen door Van der Waaij en één door Jetses na. Voor de reeks werden in totaal 65 voorstellingen geschilderd.

De oorspronkelijke aquarellen worden bewaard in het illustratiearchief van Wolters-Noordhoff B.V. te Groningen, alleen de aquarel die Jetses maakte voor *Aan het Hof van Karel de Groote* is in particulier bezit. De kunstenaars zijn alfabetisch geordend, binnen hun werk is de volgorde chronologisch. Als bronnen voor de datering der werken zijn gebruikt de *Honorarium Boeken* van J.B. Wolters, (H.B., ..., fol. ...), de fondscatalogi van dezelfde uitgeversmaatschappij (f.c.). Afbeeldingen van de aquarellen en de daarnaar gemaakte reproducties werden gevonden in de *Catalogus Het Vaderlandsch Gevoel*, Rijksmuseum Amsterdam 1978, in J. Burgers, *Brood op de leesplank*, Leiden 1977, en in J. Burgers, *Helden aan de wand*, Haarlem 1979.

G.J.B. van Hove (1877—1936)

Eene Vergadering van de Nationale Synode te Dordrecht, 1619 (afb. 41) 1910; betaald op 11—5—1910, H.B., IV, fol. 74; in f.c., in 1911, uit f.c. in 1951.

De Troepen van Bossu dringen Rotterdam binnen, 9 April 1572.

1910; betaald op 30—5—1910, H.B., IV, fol. 74; in f.c. in 1911, uit f.c. in 1925; afb. Burgers (1979), 99

De Romeinen in ons land. (Een Nederzetting bij een Vesting).

1910; betaald op 12—8—1910, H.B., IV, fol. 74; in f.c. in 1911, uit f.c. in 1951; afb. Burgers (1979), 74

Karel de Groote in de Kring zijner Geleerden.

1911; betaald op 8—5—1911, H.B., IV, fol. 74; in f.c. in 1911, uit f.c. vermoedelijk na 1945, voor 1950

Luther op de Rijksdag te Worms, 1521.

copie in olieverf naar een schilderij van Hermann Wislicenus (1825—1899), te Goslar van ná 1879; 1912; betaald op 12—2—1912, H.B., IV, fol. 74; in f.c. in 1912, 4de serie, uit f.c. vermoedelijk na 1945, voor 1950.

J. Hoyneck van Papendrecht (1858—1933)

De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894 (afb. 48)

1910; betaald op 23—12—1910, H.B., IV, fol. 75; in f.c. in 1911, uit f.c. in 1928.

Hollandsche Infanterie bij de Bruggen over de Berezina, 1812 (afb. 40)

1910; betaald op 23—12—1910, H.B., IV, fol. 75; in f.c. van 1911 tot aan het eind in 1971—73.

De Prins van Oranje aan het hoofd van de nationale militie bij Quatre Bras, 16 juni 1815.

1910; betaald op 23—12—1910, H.B., IV, fol. 75; in f.c. in 1912, 2de serie, uit f.c. vermoedelijk in 1945, voor 1950; afb. Burgers (1979), 56.

Aan de Hollandsche Waterlinie, 1672 (afb. 29)

1911; betaald op 15—5—1911, H.B., IV, fol. 75; in f.c. van 1912, 3de serie tot aan het eind in 1971—73.

C. Jetses (1873—1955)

Ter Walvischvaart

1910; betaald op 23—12—1910, H.B., IV, fol. 37; in f.c. in 1911, uit f.c. in 1951; afb. Burgers (1979), achterkant stofomslag.

Aan het Hof van Karel de Groote (afb. 19)

1941; betaald op 17—2—1941, H.B., XIV, fol. 95; in f.c. van vermoedelijk 1945 (de eerste oplaag verscheen in 1942) tot aan het eind in 1971—73.

J.H. Jurrens (1875—1946)

Floris V door de Edelen omgebracht (afb. 30)

1910—1911; betaald op 21—1—1911, H.B., IV, fol. 84; in f.c. in 1912, 2de serie, uit f.c. in 1925.

W.C. Staring (1847—1916)

's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629 (afb. 46)

1911; betaald op 29—5—1911, H.B., IV, fol. 98; in f.c. in 1912, 3de serie, uit f.c. in 1950.

N. van der Waaij (1855—1936)

Czaar Peter de Groote bezoekt een Buitenplaats aan de Vecht, 1717. (Gezicht op het Huis en de Rivier) (afb. 61)

1923; betaald op 9—7—1923, H.B., IX, fol. 15; in f.c. in 1925, uit f.c. in 1956.

Czaar Peter de Groote bezoekt een Buitenplaats aan de Vecht, 1717. (Gezicht op de Tuin en de Waterwerken)

1923; betaald op 9—7—1923, H.B., IX, fol. 15; in f.c. in 1925, uit f.c. in 1956; afb. Burgers (1979), 121

G.B.J. Westermann (1880—1971)

De Prins trekt over de Maas, 1568 (afb. 44)

1910; betaald op 4—1—1911, H.B., IV, fol. 78; in f.c. in 1912, 2de serie, uit f.c. in 1926, zie afb. 80.

Tocht naar Chattam, 1667 (afb. 59)

1911; betaald op 20—7—1911, H.B., IV, fol. 78; in f.c. in 1912, 3de serie, uit f.c. in 1953; afb. Burgers (1979), 111.

J.J.R. de Wetstein Pfister (1867—1942)

Belegering van een Kasteel. (Het Huis te Voorst. 1362) (afb. 63)

1910; betaald op 10—1—1911, H.B., IV, fol. 79; in f.c. in 1911, uit f.c. in 1956.

Ter Kruisvaart

1911; betaald op 20—4—1911, H.B., IV, fol. 79; in f.c. in 1912, 2de serie, uit f.c. in 1950; afb. Burgers (1979), 82.

De aanhouding van Prinses Wilhelmina aan de Goejanvervellesluis, 1787

1911; betaald op 28—12—1911, H.B., IV, fol. 79; in f.c. in 1912, 4de serie, uit f.c. in 1950; afb. *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w., 290 en Burgers (1979), 100.

Het Haagsche Voorhout in de 17e Eeuw

1912; betaald op 12—12—1912, H.B., IV, fol. 79; in f.c. in 1912, 4de serie, uit f.c. in 1950.

Catalogus van de schoolplaten door J.H. Isings, in volgorde van ontstaan, voor de Schoolplaten voor de Vaderlands(ch)e Geschiedenis, onder redactie van J.W. de Jongh, H. Wagenvoort, later van J.J. Moerman en nog later van D. Wijbenga, uitgegeven door J.B. Wolters te Groningen (Den Haag, Batavia/Djakarta) tussen 1911 en 1971.

Alle oorspronkelijke aquarellen worden bewaard in het illustratiearchief van Wolters-Noordhoff B.V. te Groningen. Ze hebben alle ongeveer dezelfde afmetingen: 70 x 100 cm. Gegevens voor de datering der platen werden gevonden in het correspondentiearchief (CAW-Isings), in de Honorarium Boeken (H.B., ..., fol. ...), in de fondscatalogi (f.c.), die alle bij Wolters-Noordhoff berusten. Voor een deel is gebruikt gemaakt van A. Kossmann, *J.H. Isings, realist van de verbeelding*, Groningen 1973, 47—48. Kossmann geeft een 'Lijst van door J.H. Isings vervaardigde historische wandplaten in volgorde van ontstaan', deze lijst echter is zeer onnauwkeurig zoals bleek uit de vergelijking met de voorhanden gegevens, daarom is ze in deze catalogus niet verwerkt.

Isings zelf gaf in zijn 'Beschrijving van de plaat' zeer uitvoerig rekenschap van de herkomst van de talloze beeldelementen die hij gebruikte bij de samenstelling van zijn historische taferelen. De beschrijvingen waren opgenomen in de 'Toelichtingen' die de redacteuren van de reeks schreven voor de onderwijzers die van de Schoolplaten gebruik maakten. De meest recente versies van de aquarellen door Isings en de 'Toelichtingen' en dus ook van de 'Beschrijvingen' zijn opgenomen in de vijf delen *Gulden Sporen*, Groningen 1976—77. Zonder opgave van redenen echter ontbreken in deze delen de catalogus-nummers 1, 4, 14 en 43. Zelden gaf Isings aan, dat hij voor zijn composities gebruik maakte van eerder eigen werk of van historische voorstellingen door voorgangers uit de 19de eeuw. In de gevallen dat een dergelijke beïnvloeding aannemelijk leek, is dat in deze catalogus opgenomen.

1

Op den Dam, omstreeks 1665 (afb. 42),
ges. l.o., ged. 1911.

Betaald op 19—4—1911, H.B., IV, fol. 94; in fondscatalogus in 1912, 3de serie; uit fondscatalogus in 1950, vervangen door *De Dam te Amsterdam, 1666*, cat. nr. 17.

2

Op de reede van Bantam, 1598 (afb. 43),
ges. r.o., ged. 1911 VIII.

Betaald op 14—7—1911, H.B., IV, fol. 94; in f.c. in 1912, 3de serie, uit f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 4, 51 e.v.

Vervangen wat betreft de periode uit de geschiedenis door *Slag bij Nieuwpoort*, cat. nr. 25, maar als scheepsvoorstelling door *Binnenkomende vloot vóór Amsterdam, ± 1665*, cat. nr. 34. Isings werd vermoedelijk geïnspireerd door een schilderij door W. Gruyter jr., voor de Historische Galerij van Arti et Amicitiae te Amsterdam, zie *Catalogus het Vaderlandsch Gevoel*, Rijksmuseum Amsterdam 1978, 233 e.v.; gravure naar het schilderij in J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw, *Nederlands Geschiedenis en Volksleven*, Leiden 1878—80,² 2, plaat t.o. 24.

3a

Krijgsraad vóór den Vierdaagschen Zeeslag, 1666,
ges. l.o., ged. '11.

Betaald op 10—10—1911, H.B., IV, fol. 94; in f.c. in 1912, 4de serie.

3 b

Opnieuw overschilderd in 1946, niet gesigineerd of gedateerd.

Voltooid op 26—6—1946, CAW-Isings; betaald op 1—7—1946, H.B., XV, fol. 197.

Gulden Sporen, 5, 7 e.v.

Van de eerste versie bestaan twee drukken, die onderling kleine

Catalogus 5a

Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, het was dus een 'nieuwe aanwinst' toen Isings in 1911 er ideeën aan opdeed.

verschillen laten zien, ook de datering is iets anders, hoewel op beide drukken iets als '11 te lezen valt; wellicht is een van beide de bewerking waar sprake van is in A. Kossmann, *J. H. Isings, realist der verbeelding*, Groningen 1973, 47, waar de plaat gedateerd wordt in 1927. In de *Honorarium* boeken echter is hier niets over vermeld. De herziene versie uit 1946 is op het origineel niet, op de reproductie wel gesigeneerd, links onder op een geel strookje.

Isings geeft aan in zijn 'Beschrijving van de plaat', dat hij de compositie ontleend aan Willem van de Velde de Oude, *De krijgsraad aan boord van de Zeven Provinciën*, Rijksmuseum Amsterdam. Dit schilderij (inv. nr. A 4289) werd in 1910 geschonken aan het

4

Een Hagepreek buiten Utrecht, Augustus 1566,

ges. l.o., ged. 1911.

Betaald op 13—11—1911, H.B., IV, fol. 94; in f.c. in 1912, 3de serie; uit f.c. in 1950, vervangen door *Een Hagepreek bij de Hoornbrug bij Rijswijk, Augustus 1566*, cat. nr. 16.

5 a

In een middeleeuwsch Klooster,

ges. r.o.

Betaald op 28—11—1911, H.B., IV, fol. 94; in f.c. in 1912, 4de serie.

Catalogus 5b

5 b

Opnieuw overschilderd in 1929,

ges. l.o., ged. 1912 EN 1930.

Betaald op 2—1—1930, H.B., XI, fol. 82.

5 c

Opnieuw overschilderd in 1972 (afb. 28),

ges. l.o., ged. 1912 EN 1972.

Gulden Sporen, 2, 85 e.v.

6

Ludger predikt in de Groninger Gouwen. 785,

ges. l.o., ged. DEC 1912.

Betaald op 26—11—1912, H.B., IV, fol. 94; in f.c. in 1912, 4de serie, aangekondigd als *Eerste Christenprediking in ons Land*, vanaf 1915 bekend als *Ludger* [...]; uit f.c. in 1956, vervangen door *Willibrord, de Apostel der Friezen*, cat. nr. 29.

Gulden Sporen, 1, 71 e.v.

Isings werd voor deze voorstelling geïnspireerd door een schilderij door C.F. Philippau voor de Galerij van Arti (zie cat. nr. 2), zie de gravure in Van Lennep, Moll en Ter Gouw, a.w. (zie cat. nr. 2) 1, t.o. 34. Ook zal Isings de historische schoolplaat gekend hebben, naar een schilderij van Rochussen, uitgegeven bij Joh. Ijkema te Den Haag, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie cat. nr. 2), 282.

Catalogus 5c

7 a

Uit de Tijd van Trekschuit en Diligence,
ges. l.o., ged. '25.

Betaald op 30—9—1925, H.B., IX, fol. 55; in f.c. in 1926, als alternatief aangeboden voor de plaat *De verovering van Tjakranegara op Lombok, 1894*, door J. Hoynek van Papendrecht. De oorspronkelijke titel van de plaat was *Vóór Honderd Jaar*, in 1961 lijkt de uitgever de titel te gaan moderniseren tot *Vóór honderdvijftig jaar*, maar tenslotte in 1964 wordt de bovenstaande titel gebruikt.

7 b

Opnieuw overschilderd in 1971,
ges. r.o. ged. 1925/1971.

Gulden Sporen, 5, 143 e.v.

Deze schoolplaat van Isings is de enige die niet in aquarel is uitgevoerd. De techniek is olieverf op linnen, dat althans tegenwoordig op hout is geplakt.

De trekschuit kan men al aantreffen in een illustratie die Isings maakte voor J.W. de Jongh en A.G. van Poelje, *Kleine Vaderlandsche Geschiedenis*, B, Groningen 1918, 118—119; andere elementen gebruikte Isings ook voor een illustratie in W.G. van de Hulst en R. Huizenga, *Toen ... en Nu!*, 3, Groningen 1924, 138—139.

8 a

Een Stad in de Middeleeuwen (afb. 86),
ges. r.o.

Betaald in twee termijnen op 31—12—1925 en 12—2—1926, H.B.,

IX, fol. 55; in f.c. in 1926.

8 b.

Opnieuw overschilderd in 1946,

ges. midden linkerzijde.

Voltooid op 25—9—1946, CAW-Isings; betaald op 30—9—1946, H.B., XV, fol. 197. Een versie uit 1913 van deze plaat, Kossmann, a.w. (zie cat.nr. 3), 47, is niet opgedoken en is ook niet erg waarschijnlijk.

Gulden Sporen, 2, 143 e.v.

9

Floris V door de Edelen gevangengenomen, 1296,

ges. r.o., ged. '26.

Betaald op 30—9—1926, H.B., X, fol. 61; aangekondigd in f.c. 1927, definitief in f.c. in 1928, vervanger van *Floris V door de Edelen omgebracht*, door J.H. Jurrens, 1911; uit f.c. in 1959.

Gulden Sporen, 1, 145 e.v.

Isings herhaalde delen van deze voorstelling in een illustratie voor P. Louwerse, *Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis*, bewerkt door J.J. Moerman, Amsterdam 1939, t.o. 32, 'een belangrijke historie-uitgave voor Holkema en Warendorf', CAW-Isings, 23—10—1939.

10 a

De Prins trekt over de Maas, 1568,

ges. l.o., ged. '26.

Betaald op 21—12—1926, H.B., X, fol. 61; in f.c. in 1928, vervanger van *De Prins trekt over de Maas*, door G.B.J. Westermann, 1910.

10 b

Opnieuw overschilderd in 1964 (afb. 45),

ges. l.o., ged. '26/'64.

Gulden Sporen, 3, 101 e.v.

11

De Noormannen voor Dorestad,

ges. r.o.

Betaald op 30—6—1927, H.B., X, fol. 61; in f.c. in 1928.

Gulden Sporen, 1, 107 e.v.

Een versie uit 1912, Kossmann, a.w. (zie cat. nr. 3), 47, is niet aangetroffen en is ook niet erg waarschijnlijk.

12 a

Karel V doet afstand van de Regeering, 1555 (afb. 47),

ges. l.o., ged. '27.

Betaald op 30—9—1927, H.B., X, fol. 61; in f.c. in 1928.

12 b

Opnieuw overschilderd in 1951,

ges. l.o., ged. '27 + '51.

Voltooid op 4—1—1952, CAW-Isings; betaald op 25—1—1952, H.B., XVII, fol. 86.

Gulden Sporen, 3, 47 e.v.

In *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (zie cat. nr. 2), 284—285, wordt een vergelijking gemaakt tussen deze voorstelling en een schilderij van hetzelfde onderwerp door L. Gallait, uit 1841. Het is duidelijk, dat Isings bewust niet koos voor dramatiek en uiterlijk vertoon, hoewel de gebeurtenis daar volgens ooggetuigen-verslagen alle redenen toe had gegeven.

13 a

Een Zomermiddag met de Muiderkring (afb. 54),

ges. r.o.

Betaald op 18—9—1928, H.B., X, fol. 61; in f.c. in 1928.

13 b

Opnieuw overschilderd in 1952 (afb. 12 en 56),

ges. l.o., ged. '29 + '52.

Voltooid op 27—3—1952, CAW-Isings; betaald op 25—4—1952, H.B., XVII, fol. 86.

Gulden Sporen, 4, 7 e.v.

Zie ook de schoolplaat door J.J. Mesker, *Een gezelschap op het Muiderslot*, afb. Burgers, *Helden aan de wand*, Leiden 1979, 61, die gemaakt werd naar een schilderij door H.J. Scholten, voor de Arti Galerij, (zie cat. nr. 2), een gravure daarnaar in Van Lennep, Mollen Ter Gouw, a.w. (zie cat. nr. 2) 2, plaat XVII. Vergelijk ook de illustratie die C. Jetses maakte voor J.W. de Jongh en A.G. van Poelje, a.w. (zie cat. nr. 7), 80—81.

14 a

Stadsleven tegen het midden der 19^e eeuw,

ges. l.o., ged. '29.

Betaald op 17—1—1929, H.B., XI, fol. 82; in f.c. in 1928.

14 b

Opnieuw overschilderd in 1972 (afb. 87).

Voltooid op 21—6—1972, zie Kossmann, a.w. (cat. nr. 3), 34.

Elementen op deze plaat had Isings al eerder gebruikt, in een illustratie voor Van de Hulst en Huizenga, a.w. (cat. nr. 7), 138—139, met als titel 'Stadsbeeld omstreeks het midden der 19^e eeuw'.

15

Luther op de Rijksdag te Worms, 1521 (afb. 37),

ges. r.o., ged. '34.

Betaald op 30—10—1939, H.B., XIV, fol. 104; in f.c. in 1950,

tenminste tussen 1942 en 1950.

Gulden Sporen, 3, 27 e.v.

Vervanger van *Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* door G.J.B. van Hove, 1912, een copie in olieverf naar een schilderij door H. Wislicenus, in het Kaiserhaus te Goslar, uit 1879—99. Die schoolplaat werd in 1912 in de f.c. opgenomen in de 4de serie. Elementen van zijn eigen plaat nam Isings over voor zijn illustratie van W.G. van de Hulst, J. van Hulzen en A. de Vries, *Toen ... en Nu!*, Groningen 1937, 2, 24 (afb. 38).

16

Een Hagepreek bij de Hoornbrug bij Rijswijk, Augustus 1566 (afb. 13), ges. r.o., ged. '46.

Voltooid eind december 1946, CAW-Isings, 7—12—1946; betaald op 8—1—1947, H.B., XIV, fol. 197; in f.c. in 1950, vervanger van *Een Hagepreek buiten Utrecht* door Isings, cat. nr. 4.

Gulden Sporen, 3, 79 e.v.

De compositie staat sterk onder invloed van *Een Hagepreek*, aquarel door Ch. Rochussen, 1876, Haarlem Teylers Museum, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 86.

17

De Dam te Amsterdam, 1666 (afb. 86),

ges. r.o., ged. '47.

Voltooid nà 1—9—1947, CAW-Isings; betaald op 7—11—1947, H.B., XV, fol. 323; in f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 5, 83 e.v.

Deze plaat verving *Op den Dam, omstreeks 1665*, door Isings, cat. nr. 1, waarbij elementen werden overgenomen.

18

Frederik Hendrik voor 's-Hertogenbosch, 1629 (afb. 47),

ges. r.o., ged. '48.

Voltooid in 1948, CAW-Isings, 19—1—1949; betaald op 8—4—1948, H.B., XV, fol. 354; in f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 4, 83 e.v.

Deze plaat verving *'s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629*, door W.C. Staring, 1911. Die schoolplaat werd in 1912 in de reeks opgenomen, in de 3de serie.

19

Leiden's ontzet, 3 October 1574,

ges. l.o.

Voltooid in 1948, CAW-Isings, 19—1—1949; betaald op 18—9 en 30—11—1948, H.B., XVI, fols. 8 en 48; in f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 3, 137 e.v.

20

De Grote Vergadering te 's-Gravenhage, 1651,

ges. r.o.

Voltooid in 1948, CAW-Isings, 19—1—1949; betaald op 3—12—1948, H.B., XVI, fol. 48; in f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 4, 101 e.v.

In 1887 verscheen in de serie Nederlandsche Historieplaten, uitgegeven door Joh. IJkema te 's-Gravenhage, als nr. 11 de *Vergaderzaal der Staten van Holland (Binnenhof)*, naar ontwerp van J.J. Mesker, afb. Burgers, a.w. (cat. nr. 13), 119.

Evenals Isings later, maakte Mesker gebruik van de compositie op een schilderij van Dirck van Deelen, *De grote zaal op het Binnenhof, Den Haag, tijdens de grote vergadering der Staten Generaal in 1651*. In zijn 'Beschrijving van de plaat' geeft Isings aan, dat het schilderij zich bevindt in het Mauritshuis in Den Haag, het is evenwel in 1948 in bruikleen gegeven aan het Rijksmuseum te Amsterdam (daar inv. nr. C 1350).

21

Kruisvaarders voor Jeruzalem, 1099,

ges. r.o.

Voltooid op 22—6—1949, CAW-Isings, en iets bijgewerkt een maand later, CAW-Isings, 18—7—1949; betaald op 11—7—1949, H.B., XIV, fol. 143; in fondscatalogus in 1950.

Gulden Sporen, 1, 129 e.v.

Deze plaat verving *Ter Kruisvaart*, door J.J.R. de Wetstein Pfister, uit 1911, die in 1912 in de reeks werd opgenomen in de 2de serie.

22

Franse troepen trekken over de Lek, 15 Januari 1795,

ges. l.o.

Voltooid op 7—11—1949, CAW-Isings; betaald op 30—11—1949, H.B., XVI, fol. 143; in f.c. in 1950.

Gulden Sporen, 5, 77 e.v.

De voorstelling is zeker ontstaan onder invloed van de aquarel *Franse troepen trekken over een bevroren rivier*, door Ch. Rochussen uit 1888, Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. A 3705, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 183.

Deze plaat verving *De aanhouding aan de Goejanverwellesluis, 1787*, door J.J.R. de Wetstein Pfister uit 1911, die in 1912 in de reeks werd opgenomen in de 4de serie.

23

'Behouden Huys' op Nova Zembla,

ges. r.o.

Voltooid op of kort na 20—5—1950, CAW-Isings, 19—5—1950;

betaald op 8—8—1950, H.B., XVI, fol. 143; in f.c. in 1951.

Gulden Sporen, 4, 27 e.v.

Deze plaat verving *Ter Walvischvaart*, door C. Jetses uit 1910, die al vanaf het begin in 1911 in de reeks was opgenomen.

24

Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond. (Valkenburg) (afb. 75),

ges. r.o., ged. '51

Voltooid op 18—9—1950, CAW-Isings; betaald op 26—9—1950, H.B., XVI, fol. 143; in f.c. in 1951.

Gulden Sporen, 1, 31 e.v.

Deze plaat verving *De Romeinen in ons Land. (Een Nederzetting bij een Vesting)*, door G.J.B. van Hove uit 1910, die al vanaf het begin in 1911 in de reeks was opgenomen.

25

De slag bij Nieuwpoort, 1600,

ges. l.o.

Voltooid op 5—7—1951, CAW-Isings; betaald op 6—9—1951, H.B., XVI, fol. 310; in f.c. in 1951.

Gulden Sporen, 4, 65 e.v.

Het detail van het wegdragen van een gewonde kan Isings ontleend hebben aan een schoolplaat naar ontwerp van G.J. Sijthoff, *Een belegerde Stad in de 17de Eeuw*, uitgegeven door N. Veenstra te 's-Gravenhage in 1800, of van de illustratie door Joh. Braakensieck, *Jonker Frans van Brederode gewond gevangen genomen*, in P. Louwerse, *Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis*, Amsterdam 1908⁴, 117, een boek dat in 1939 door Isings opnieuw werd geïllustreerd, zie cat. nr. 9.

26

Willem van Oranje in de Raad van State, 31 December 1564 (afb. 16),

ges. r.o.

Voltooid op 28—9—1951, CAW-Isings; betaald op 10—11—1951, H.B., XVI, fol. 310; in f.c. in 1953.

Gulden Sporen, 3, 63 e.v.

De voorstelling is wellicht ontstaan onder invloed van een schilderij van hetzelfde onderwerp door J. Israëls uit 1855, nu in het Amsterdams Historisch Museum, *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 83—85 en 286. Ook kan Isings gekeken hebben naar de schoolplaat met hetzelfde onderwerp door H.A. van Trig, uitgegeven door Joh. Ijkema te Den Haag, afb. in Burgers, a.w. (cat. nr. 13), 94, en in *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 286.

27

Landing van Prins Willem III bij Brixham, 1688 (afb. 60),

ges. r.o.

Voltooid op 13—8—1952, CAW-Isings; betaald op 9—9—1952, H.B., XVII, fol. 86; in f.c. in 1953.

Gulden Sporen, 5, 45 e.v.

Deze plaat verving *De Tocht naar Chattam*, door G. Westermann uit 1911, die vanaf 1912 in de reeks was opgenomen, CAW-Isings, 26—3—1951.

28

Aankomst van Willem I te Scheveningen, 1813 (afb. 64),

ges. r.o.

Voltooid op 10—9—1954, CAW-Isings; betaald eind december 1954, H.B., XVIII, fol. 53; in f.c. in 1950, als vóóraankondiging, in 1953 in f.c. als zijnde 'in voorbereiding', definitief in f.c. in 1956.

Gulden Sporen, 5, 119 e.v.

Het werk aan de schoolplaten door Isings was onderbroken door de illustratiewerkzaamheden voor P.K. Huibrechtse, *Titus Livius. Ab urbe condita*, 1, Libri XXI—XXIII, Groningen 1954. Er was tot eind 1952 discussie tussen Isings, redacteur Moerman en de uitgever, of de voorstelling moest gaan over de Aankomst, de Inhuldiging of de Kroning van Willem I.

Voor deze voorstelling herhaalde Isings voor een deel zijn illustratie voor Van de Hulst en Huizenga, a.w. (cat. nr. 7), 116—117 (afb. 65), en voor Louwerse, a.w. (cat. nr. 9), 304. In de correspondentie met Wolters schrijft Isings dat hij aan beide boekillustraties denkt voor dit onderwerp, CAW-Isings, 23—3—1954.

29

Willibrord, de apostel der Friezen,

ges. l.o.

Voltooid op 14—12—1954, CAW-Isings; betaald eind december 1954, H.B., XVIII, fol. 53; in f.c. in 1956.

Gulden Sporen, 1, 51 e.v.

Deze plaat verving *Ludger predikt in de Groninger Gouwen*, door Isings, cat. nr. 6. Voor de ruitersfiguur van Willibrord heeft Isings goede nota genomen van het ruitersstandbeeld van deze heilige door A. Termote, dat in 1947 op het Janskerkhof te Utrecht onthuld werd.

30

Een Buitenplaats aan de Vecht, ± 1740 (afb. 62),

ges. r.o.

Voltooid in 1956; betaald op 18—4—1957, als boeking over 1956, H.B., XVIII, fol. 235; in f.c. in 1959.

Gulden Sporen, 5, 59 e.v.

Deze plaat verving de beide platen *Czaar Peter de Groote bezoekt een*

Buitenplaats aan de Vecht, 1717, door N. van der Waaij uit 1923, die in 1925 in de reeks werden opgenomen.

Voor de compositie greep Isings terug op zijn eigen illustratie van eenzelfde onderwerp in De Jongh en Van Poelje, a.w. (cat. nr. 7), A, 84-85 en van dezelfde auteurs, *Uit Vroeger Eeuwen*, 3, Groningen 1918, 62-63.

31

Jacoba van Beieren voor Gorinchem, 1 December 1417 (afb. 49),
ges. r.o., ged. 1956/57.

Betaald op 31—12—1957, H.B., XVIII, fol. 235; in f.c. in 1959.

Gulden Sporen, 2, 45 e.v.

Omdat de correspondentie tussen Isings en zijn uitgever van ná 1954 nagenoeg geheel verloren is gegaan, ontbreken exacte gegevens over het moment van ontstaan van deze en volgende platen. Ook de Honorarium Boeken geven geen uitsluitsel meer over de voltooiing, Isings had namelijk vanaf deze tijd tot aan zijn dood een min of meer vast inkomen, waarvoor hij als tegenprestatie werkte aan aquarellen voor schoolplaten.

Dit is de laatste maal, dat er als onderwerp voor een schoolplaat werd gekozen voor een feit met jaartal uit de vaderlandse geschiedenis. De platen die Isings hierna nog zou maken, hebben over het algemeen de beschavingsgeschiedenis tot onderwerp, op enkele gebeurtenissen na uit de algemene geschiedenis.

Over de keuze van dit moment, in plaats van de veel dramatischer *Ontmoeting van Jacoba met het lijk van Willem van Arkel*, die Ch. Rochussen in 1869 schilderde, zie het artikel over Isings en de schoolplaten.

32

Hunebedbouwers (afb. 84),
ges. r.o., ged. '59.

Betaald op 31—12—1958 (de eerste termijn), H.B., XVIII, fol. 235, en op 31—12—1959 (de tweede termijn), H.B., XIX, fol. 313; in f.c. in 1960.

Gulden Sporen, 1, 9 e.v.

33

Tournooi te Haarlem, 1305,
ges. r.o., ged. '60.

Betaald op 31—12—1960, H.B., XIX, fol. 313; in f.c. in 1961.

Gulden Sporen, 2, 7 e.v.

Isings' ontwerp doet denken aan de schoolplaat door Ch. Rochussen uitgegeven door Joh. Ijkema te Den Haag in 1879, afb. in Burgers, a.w. (cat. nr. 13), 85.

34

Binnenkomende vloot vóór Amsterdam, + 1665,
ges. r.o., ged. '60.

Betaald op 31—12—1960, H.B., XIX, fol. 313; in f.c. in 1961.

Gulden Sporen, 4, 145 e.v.

In 1951 schrijft Isings zijn uitgever, dat hij graag een haventaferaal zou maken, als tegenhanger van zijn *Dam* (cat. nr. 17), en als vervanger van *Bantam* (cat. nr. 2), CAW-Isings, 25—10—1951. Hij had net een schilderij gezien in het Haarlemse Frans Halsmuseum, door H.C. Vroom (1556—1640). Het standpunt dat Isings voor deze plaat koos is hetzelfde als dat op *Het IJ voor Amsterdam* door Willem van de Velde de Jonge, uit 1686, dat tot 1975 in het Rijksmuseum te zien was, en dat zich nu bevindt in het Amsterdams Historisch Museum.

35

Karel de Grote te Aken, 808. *Uitzending van de Koningsboden*,
ges. r.o., ged. '61.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1964.

Gulden Sporen, 1, 83 e.v.

Eind 1949 is er reeds sprake van, dat Isings een plaat zal maken met Karel de Grote als onderwerp, CAW-Isings, 20 en 26—12—1949. De schoolplaat door G.J. van Hove is dan vermoedelijk net uit de reeks genomen, die door C. Jetses (zie de *Lijst* hiervoor) is er dan al in opgenomen. Deze laatste plaat zal tot aan het eind verkrijgbaar blijven, naast die van Isings.

36

De Hanzestad Kampen, 1441,
ges. l.o., ged. '62.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1964.

Gulden Sporen, 2, 69 e.v.

37 a

Brabants dorp in de vijftiende eeuw,

ges. l.o., ged. '62.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1964.

37 b

Opnieuw overschilderd in 1972 (afb. 53),

ges. l.o., ged. '62 + '72.

Niet meer in f.c. opgenomen, deze versie is verkrijgbaar bij De Vuurbaak te Groningen.

Gulden Sporen, 2, 123 e.v.

Toevallig zijn twee brieven bewaard gebleven over de voorbereidingen voor deze plaat, die Isings schreef aan de Utrechtse hoogleraar Hugenholtz (afb. 57), en één aan zijn uitgever, zie Kossmann, a.w. (cat. nr. 3), 34.

38

Rembrandt in zijn 'Schilderscaemer', 1665 (afb. 26),

ges. r.o., ged. IX '63.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1965.

Gulden Sporen, 4, 125 e.v.

Hoe Isings bij het schilderen van deze voorstelling uitging van een sterk verouderde visie op de kunstenaar, en van onvoldoende kunsthistorische kennis, is opgemerkt in *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 288-289. Zie diezelfde catalogus, 274 en 276, over de opkomst van Rembrandt als nationale held omstreeks het midden van de negentiende eeuw.

39

Brand van Moskou, 1812,

ges. l.o.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31, voor deze plaat geeft Kossmann, a.w. (cat. nr. 3), 48, het jaar 1963; in f.c. in 1965.

Gulden Sporen, 5, 101 e.v.

40

Een gildeptocht in Antwerpen, 1520,

ges. r.o., ged. '65.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31, en hieronder; in f.c. in 1971.

Gulden Sporen, 3, 7 e.v.

Een plaat met een dergelijk onderwerp wordt aangekondigd in de fondscatalogus van 1927, wellicht meende Kossmann, a.w. (cat. nr. 3), 47, hierdoor, dat de plaat in dat jaar was ontstaan. In de *Honorarium Boeken* is echter geen enkele vermelding van een betaling aan Isings voor deze plaat aangetroffen. Wel krijgen in 1930 de heren De Jongh en Moerman een onkostenvergoeding voor een

reis naar Brussel, waar ze een gildenoptocht bekeken, H.B., VIII, fol. 26; wellicht had dat iets te maken met de voorbereidingen voor dit onderwerp. Begin 1965 is Isings bezig met deze voorstelling: 'De Gildenommegang, die ik jaren achtereen ontweek, tast mijn laatste krachten aan [...]', CAW-Isings, 23—3—1965.

De compositie is zeer verwant met die van een schilderij van J. Spoel voor de Arti-Galerij, *Rederijkers Optogt, Rotterdam 1658*, uit 1868. Een staalgravure naar dit schilderij werd gemaakt door D.J. Sluyter; ook verscheen er een gravure naar dit schilderij door C.L. van Kesteren in Van Lennep, *Mollen Ter Gouw*, a.w. (cat. nr. 2), 2, t.o. 134, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 267.

41

In de drukkerij van Plantijn, Antwerpen (1579),

ges. r.o., ged. '66/'67.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1971.

Gulden Sporen, 3, 117 e.v.

42

Sprooksprekers in de Ridderzaal, 1394,

ges. r.o., ged. '68.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1971.

Gulden Sporen, 2, 27 e.v.

Meer dan Isings laat uitkomen in zijn 'Beschrijving van de plaat', is de voorstelling gebaseerd op *Melis Stoke biedt aan graaf Willem III zijn Rijmkroniek* aan, door Ch. Rochussen uit 1864, thans in het Amsterdams Historisch Museum, zie *Het Vaderlandsch Gevoel*, a.w. (cat. nr. 2), 64.

43

Naar het concentratiekamp, januari 1945,

ges. midden o., ged. '69.

Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1971. Een dergelijke voorstelling maakte Isings al als tekening voor een illustratie in W.G. van de Hulst en R. Huizenga, *Toen ... en nu!*, 3, Groningen 1948¹⁰, 160-161.

44

Columbus neemt Guanahani in bezit, 12 oktober 1492 (afb. 83),

ges. midden o., ged. VIII '70.

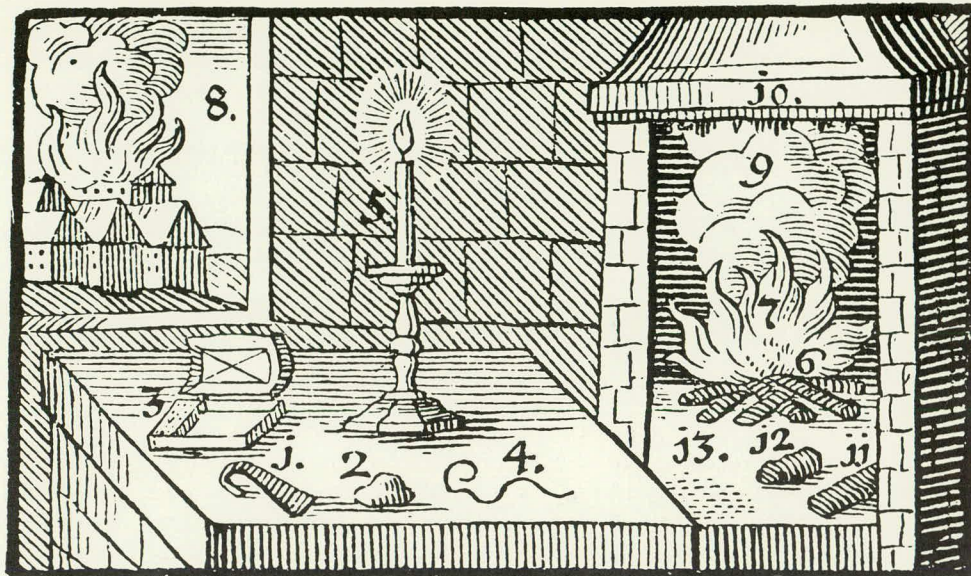
Over het moment van ontstaan, zie cat. nr. 31; in f.c. in 1971, tenminste dan is de plaat 'ter perse'.

Gulden Sporen, 2, 99 e.v.

Dezelfde gebeurtenis maar van de andere kant gezien, schilderde Isings als illustratie voor Van de Hulst, *Van Hulzen en De Vries*, a.w. (cat. nr. 15), 2, afb. t.o. 5.

Catalogus 43

In 1891 schreef het Hoofdbestuur van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap een enquête uit over 'De aanschouwelijkheid van ons onderwijs'. Het lag in de bedoeling om uit de antwoorden van de verschillende afdelingen in het land een rapport te distilleren dat op de Algemene Vergadering te Sneek als uitgangspunt zou kunnen dienen voor een vruchtbare behandeling van dit aktuele onderwerp.¹ De oproep werd geplaatst in verschillende onderwijzerstijdschriften en lokte meteen al een discussie uit in *Het Schoolblad*. Een opmerkelijke bijdrage werd daarin geleverd door de heer A. Rauwerda, die op 14 april 1891 schreef: 'Geschiedenis is voor den toekomstigen staatsburger, vooral in onzen tijd met zijne democratische strooming, zeer zeker eene nuttige wetenschap. Dus, zegt men, de geschiedenis behoort een der leervakken op de volksschool te zijn, laten we ons toch vooral inspannen om haar zoo aanschouwelijk mogelijk te maken'² (dat geschiedenis in deze tijd een vaste plaats begon te veroveren in het lager onderwijs en dat dat gepaard ging met felle discussies over het belang en de inhoud van het vak, wordt aangetoond in het hiernavolgende artikel, van E. Kamerbeek).

Behalve met de vraag of geschiedenis wel een geschikt vak was voor de lagere school en zo ja, wat er dan behandeld moest worden, hielden de onderwijzers zich rond de eeuwwisseling ook bezig met de kwestie hoe ze het dan moesten geven. Ook Rauwerda had het over deze twee facetten van de discussie over het geschiedenis-onderwijs. Hij stelde echter niet: 'hoe moeten wij dan geschiedenis geven?', maar sloeg een stap over en vroeg direkt: 'hoe kunnen wij het zo aanschouwelijk mogelijk geven?'. Want aanschouwelijkheid was in die dagen een belangrijk, zo niet het belangrijkste didaktische principe; daarover was vrijwel iedereen het eens. Wat aanschouwelijkheid nu precies betekende en hoe het onderwijs aanschouwelijk gemaakt moest worden, daarover waren de meningen echter sterk verdeeld. In dit artikel wil ik een situatieschets geven van het denken over de didaktiek van het geschiedenis-onderwijs in de tijd dat het

gebruik van historieplaten in zwang raakte. De belangrijkste vragen zullen daarbij zijn: waarom zijn de eerste belangrijke historieplaten verschenen tegen het einde van de negentiende eeuw en wat had dat te maken met de discussie over de aanschouwelijkheid van het onderwijs?

Een antwoord heb ik vooral gezocht in zogenaamde 'methodiek-boeken' en boeken over 'onderwijs en opvoeding', handboeken die gebruikt werden in de opleiding van onderwijzers en hoofdonderwijzers. Een aantal van deze boeken is bewaard gebleven in de Pedagogische Bibliotheek van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap, die ondergebracht is in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Daaruit zijn vooral de boeken interessant die verschenen tussen 1880 en 1920. Vanaf ± 1870 bestond er in onderwijzerskringen van het openbaar onderwijs belangstelling voor de wijze waarop het vak geschiedenis onderwezen diende te worden.³ De Haagse uitgever Ykema gaf in 1877 met zijn serie *Nederlandsche Historieplaten* het startsein voor het regelmatig op de markt verschijnen van allerhande historieplaten en tussen 1880 en 1900 verschenen verschillende nieuwe geschiedenismethoden.⁴ Weliswaar beweert Van der Velde dat het in 1900 afgelopen was met de vernieuwing van het klassikale onderwijs en dat de belangstelling van de onderwijsvernieuwers verschoof naar de 'Nieuwe Schoolbeweging' met haar alternatieven voor klassikaal onderwijs,⁵ maar mijns inziens liep de geschiedenisdiskussie in de handboeken door tot aan de Eerste Wereldoorlog. Naast de handboeken heb ik gebruik gemaakt van enkele tijdschriftartikelen en van de al eerder genoemde enquête van het N.O.G. uit 1891. Een voor de hand liggende bron, namelijk de toelichtingen en handleidingen bij deze vroege historieplaten, heb ik helaas nauwelijks kunnen achterhalen.

De eis van aanschouwelijkheid

Zoals zovele verschijnselen en stromingen kwam de eis van aanschouwelijk onderwijs niet uit de lucht vallen. Zij had haar eigen

geschiedenis. Sommige handboeken voor aanstaande onderwijzers besteedden daaraan veel aandacht. Uiteraard was dit vooral het geval in de, al of niet 'beknopte', 'geschiedenissen van onderwijs en opvoeding' zoals de handboeken van Versluys,⁶ van Scheepstra en Walstra⁷ en Wouters en Visser.⁸ Sinds het Koninklijk Besluit van 1858 eiste het examenprogramma voor hoofdonderwijzers van de kandidaten 'eenige bekendheid met de geschiedenis van de opvoeding, vooral in ons vaderland'.⁹ De drie handboeken beschrijven alle de geschiedenis van de aanschouwelijkheid als die van reactie tegen eenzijdig verbalisme (= het gebruik van louter woorden in het onderwijs). Zij wijzen onder andere Comenius, Rousseau en Pestalozzi aan, als de pedagogen die grote invloed hadden op de ontwikkeling van de aanschouwelijkheid van het onderwijs.

Johann Amos Comenius (1592—1671) werd gezien als de eerste die aanschouwelijkheid tot grondslag maakte van alle onderwijs.¹⁰ Hij verwierp de holle woorden en de boekenwijsheid van de scholastiek. Kinderen moesten geen boeken uit hun hoofd leren. Dat leidde alleen tot woordenkennis zonder inhoud. Zij moesten het levende boek van de natuur openslaan en leren van hun eigen waarnemingen. Alleen dat kon leiden tot ware kennis van zaken en tot begrip. Beroemd bleef zijn prentenboek *Orbis Pictus* ofwel 'de wereld in plaatjes'. Houtsneden verbeelden hierin het alfabet en zaken als 'het vuur' en 'de kleermaker' (afb. 66), ja zelfs de onsterfelijke ziel werd verbeeld.¹¹ De plaatjes waren voorzien van onderschriften in zes talen waaronder het latijn. Zo konden de kinderen zich bij een klank of een woord een beeld vormen. Dit eerste prentenboek¹² beleefde in elk geval nog herdrukken tot 1833.¹³

Ook Jean Jacques Rousseau (1712—1778) genoot gezamenlijke belangstelling van de drie handboeken.¹⁴ Zijn *Emile* was één groot pleidooi voor hervorming van de opvoeding en bereikte een groot publiek. Het bracht veel gemoederen in beweging. Grondgedachte was dat kinderen opgevoed dienden te worden vanuit hun eigen natuurlijke ontwikkeling en aanleg. Daarbij pasten geen boeken en abstracte begrippen, maar zaken die het kind zelf kon waarnemen en ontdekken. Zo kon het aardrijkskunde-onderwijs beter niet beginnen met 'de aarde', maar met de eigen woonplaats.¹⁵

Rousseau was de grote inspirator van de Zwitser Johann Heinrich Pestalozzi¹⁶ (1746—1827), van wie een van de grootste verdiensten was dat hij opnieuw en met klem wees op de grote betekenis van aanschouwing. Deze keer sloeg die gedachte aan in grote delen van de onderwijswereld, want anders dan Rousseau hield Pestalozzi zich vooral bezig met het volksonderwijs. Door onderwijs wilde hij het lot van arme kinderen in de Zwitserse dorpen verbeteren. Zijn belangrijkste werk ging dan ook niet over een jongetje als Emile, die werd opgevoed door een gouverneur, maar over de volkskinderen van de metselaar Lienhard en diens Gertrud. In *Wie Gertrud ihre*

*Kinder lehrt*¹⁷ wees hij op het belang van aanschouwing in het onderwijs. Hij verbond dit aan de ontwikkeling van het gevoel voor vorm, getal en spraak. Het kind leerde door het noemen en uitspreken van namen en eigenschappen van zaken.

De eerder genoemde handboeken voor aanstaande hoofdonderwijzers waren unaniem in hun kritiek op Pestalozzi; zijn ideeën waren goed, maar de uitwerking deugde niet. Hij overdreef en maakte aanschouwing tot een leervak, het aanschouwingsonderwijs: aanschouwen werd belangrijker dan kennis opdoen. En hoewel de methodes van deze bezielde, maar dromerige pedagoog in Nederland veel minder navolging vonden dan in Duitsland, werden zijn theorieën veel besproken.¹⁸ Versluys schreef de grote aandacht voor Pestalozzi vooral toe aan het feit dat hij met ideeën kwam over volksonderwijs toen daar, na de Franse Revolutie, grote behoefte aan was.¹⁹

Een wetenschappelijk-systematisch, zij het nog sterk metafysisch, fundament voor de pedagogiek, die tot in de twintigste eeuw veel ontwikkelingen in het Nederlands onderwijs stuurde, werd gelegd door Johann Friedrich Herbart (1776—1841). In zijn zielkunde nam de 'voorstellingstheorie' een centrale plaats in. Volgens deze theorie is de ziel van een mens bij de geboorte leeg. Gedurende zijn leven zal de ziel gevuld worden met veronderstellingen van de buitenwereld, dat wil zeggen van de wereld buiten de ziel. Deze voorstellingen kunnen alleen ontstaan en aangevuld worden door middel van de zintuigen; door zien, voelen, ruiken, horen. De helderheid van die voorstellingen en de verbindingen, de associaties ertussen, bepalen de mogelijkheid van een mens zich te ontwikkelen. Eenmaal verkregen voorstellingen blijven in de ziel aanwezig en spelen een rol bij het opdoen van nieuwe indrukken.²⁰ Wanneer een kind bijvoorbeeld een witte poedel ziet, dringt die poedel de gewaarwordingen op van 'wit', 'krullen', 'keffen'. Het zien en horen van die poedel kan aldus de voorstellingen die dat kind heeft omtrent wat 'wit' is en 'harig' en 'keffen' aanvullen en vervolmaken. De mate waarin dat gebeurt hangt echter af van de kwaliteit van de voorstellingen die het kind daar al van heeft en van de mate van verwevenheid van die voorstellingen. Heeft het al vaak iets wits gezien en heeft het daarvan een redelijk juiste voorstelling (verwant het wit bijvoorbeeld niet met rood), dan zal het kind sneller beseffen dat die poedel wit is en zal zijn voorstelling omtrent 'wit' nog helderder worden. Lopen er in de ziel al lijnen tussen de voorstellingen 'wit', 'krullen' en 'keffen', dan zal het kind sneller het beeld van een poedel herkennen en zal het aanschouwen van die poedel de voorstelling omtrent poedels vervolmaken. Dit proces van opnemen van nieuwe voorstellingen wordt apperceptie genoemd. Volgens Herbart komt apperceptie neer op versmelting van nieuwe voorstellingen met oude, waardoor nieuwe voorstellingen ontstaan.²¹

Hoewel Herbart zelf bij voorstellingen voornamelijk dacht aan abstracties als kleur, hardheid, temperatuur, maakten zijn volgelingen er beelden van konkrete zaken van, zoals een hond, een huis, een stoel.²² Dit probleem doet zich telkens voor wanneer wij het hebben over 'de invloed van Herbart op het onderwijs'. Eigenlijk waren het vooral zijn volgelingen die zo'n overheersend stempel drukten op het laat-negentiende-eeuwse onderwijs. Zij zochten praktische toepassingen voor de filosofische en pedagogische theorieën van Herbart en maakten die geschikt voor het volksonderwijs. Hun interpretaties hebben de leer echter soms gewijzigd, zodat het beter is te spreken van de invloed van het 'Herbartianisme' dan van Herbart zelf.

Evenals Herbart beschouwden de Herbartianen de jonge kinderziel als leeg, als 'een nog te stofferen landschap'²³ dat gevuld moest worden met voorstellingen. Onder aanvoering van Herbarts volgeling T. Ziller ontwierpen zij methodes om kinderen voorstellingen en kennis bij te brengen. Daartoe ontwikkelden zij de zogenaamde 'formele leertrappen'. Hoewel de Herbartianen het onderling niet eens werden over het aantal trappen, hadden de Nederlandse onderwijzers-handboeken²⁴ daar niet zoveel moeite mee. Nogal eensgezind namen zij in iets gewijzigde vorm de formele leertrappen over van W. Dörpfeld,²⁵ te weten: voorbereiden, aanschouwen, denken²⁶ en toepassen. Ook hieruit blijkt weer: zonder aanschouwing geen kennis. Aanschouwen was na de voorbereiding de eerste leerfase. Dit gold voor een les en tegelijk voor de opbouw van het hele onderwijs.

Voorstellingen werden niet allen grondig aangebracht met behulp van de formele leertrappen; terwille van een hecht geheel dienden de voorstellingen eveneens nauw met elkaar verweven te zijn.²⁷ Dit werd bereikt door de leerstof van alle vakken te concentreren rond één punt, de concentratiestof, waarmee alle vakken relaties hadden. Bij Ziller was dit de beschavingsgeschiedenis. Hij had hiervoor een ethisch motief: de opvoeding moest kinderen vooral maken tot akseptabele burgers. Aan de hand van de beschavingsgeschiedenis zou de kinderziel zich ontwikkelen tot op hetzelfde niveau als de heersende cultuur. Wij zullen nog zien dat in Nederland nauwelijks gekozen werd voor de beschavingsgeschiedenis als concentratiestof, maar voor de omgeving van het kind.

Aanschouwelijkheid in het Nederlandse volksonderwijs: aanschouwingsonderwijs of aanschouwelijk onderwijs?

Wat kan ons een betere momentopname laten zien van de rol van aanschouwelijkheid in het Nederlandse (geschiedenis)onderwijs, dan de enquête uit 1891? Daarin zijn immers (indirekt) de onderwijzers aan het woord. Van de antwoorden die uit de 51 afdelingen bij de heer Den Hertog in Amsterdam in de bus vielen, vatte deze de

belangrijkste aspecten samen in een rapport dat werd afgedrukt in het *Correspondentieblad van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap*.²⁸

Het eerste dat onmiddellijk opvalt in dat rapport, en eigenlijk al in de vragen van het Hoofdbestuur, is de dubbelzinnige betekenis van het woord 'aanschouwelijk'. Men vroeg niet alleen naar de aanschouwingsmiddelen die gewenst waren bij het onderwijs in de verschillende vakken, blijkbaar vulde men 'aanschouwelijkheid' ook op een andere manier in. De eerste vraag luidde namelijk: 'Welke voorwerpen, hetzij op ware grootte, hetzij als verkleind model [...] acht gij geschikt voor de oefening in het waarnemen en de daarmee gepaard gaande spreekoefeningen in eene voorbereidende of aanvangs-klasse?'²⁹

Toch gaat het hier niet om opzettelijke dubbelzinnigheid. Er is gewoon verwarring en onduidelijkheid in het spel. Juist daarom ontbrandde de al eerder genoemde discussie in *Het Schoolblad*.³⁰ Dat het een ingewikkelde zaak was blijkt ook uit deze veelzeggende opmerking: 'En bij elk examen verdiepte men zich in het verschil tusschen aanschouwingsonderwijs en aanschouwelijk onderwijs'.³¹ Den Hertog begon zijn rapport daarom met een verhandeling over de ondeugdelijkheid van de term 'aanschouwingsonderwijs'. Liever was het hem te spreken over 'voorbereidende lessen over voorwerpen', als dit maar niet zo'n lange naam was geweest.³² Want behalve verwarring over 'aanschouwelijk onderwijs' en 'aanschouwingsonderwijs', bestond vooral onenigheid over het doel van aanschouwelijk onderwijs en bijgevolg over de inhoud van dat vak.³³ Den Hertog suggereerde dat die meningsverschillen bestonden omdat onderwijzers tezeer vasthielden aan de 'grootte waarheden' van 'paedagogen van den eersten rang uit vroeger dagen'. Hij raadde hen aan die theorieën minder star toe te passen en zich meer te laten leiden door de eigen praktijkervaringen.³⁴ Wat werd er verstaan onder dat vak aanschouwingsonderwijs? Een rondgang door verschillende onderwijzershandboeken levert het volgende op.³⁵ Wanneer de opvattingen over aanschouwingsonderwijs op een rij worden gezet, zijn daarin twee polen te herkennen. Volgens de ene opvatting is het doel de kinderen te leren aanschouwen. Dit wordt de formalistische richting genoemd.³⁶ Hierin is duidelijk de invloed van Pestalozzi merkbaar. Het doet er niet zoveel toe wat de kinderen leren, maar hoe ze leren. Zo'n formalistische aanschouwingsles kwam er bijvoorbeeld op neer dat de onderwijzer een glazen fles toonde en de leerlingen liet waarnemen dat die fles rond was in plaats van vierkant, leeg of vol kon zijn, dat er bovenin een gat zat en niet onderin, dat hij doorzichtig was in tegenstelling tot een fles van aardewerk, enzovoort (afb. 67). Formalisme van het zuiverste water was wanneer de onderwijzer voor de dag kwam met kubussen, kegels en prisma's, iets dat, ook al werd het gebruik van

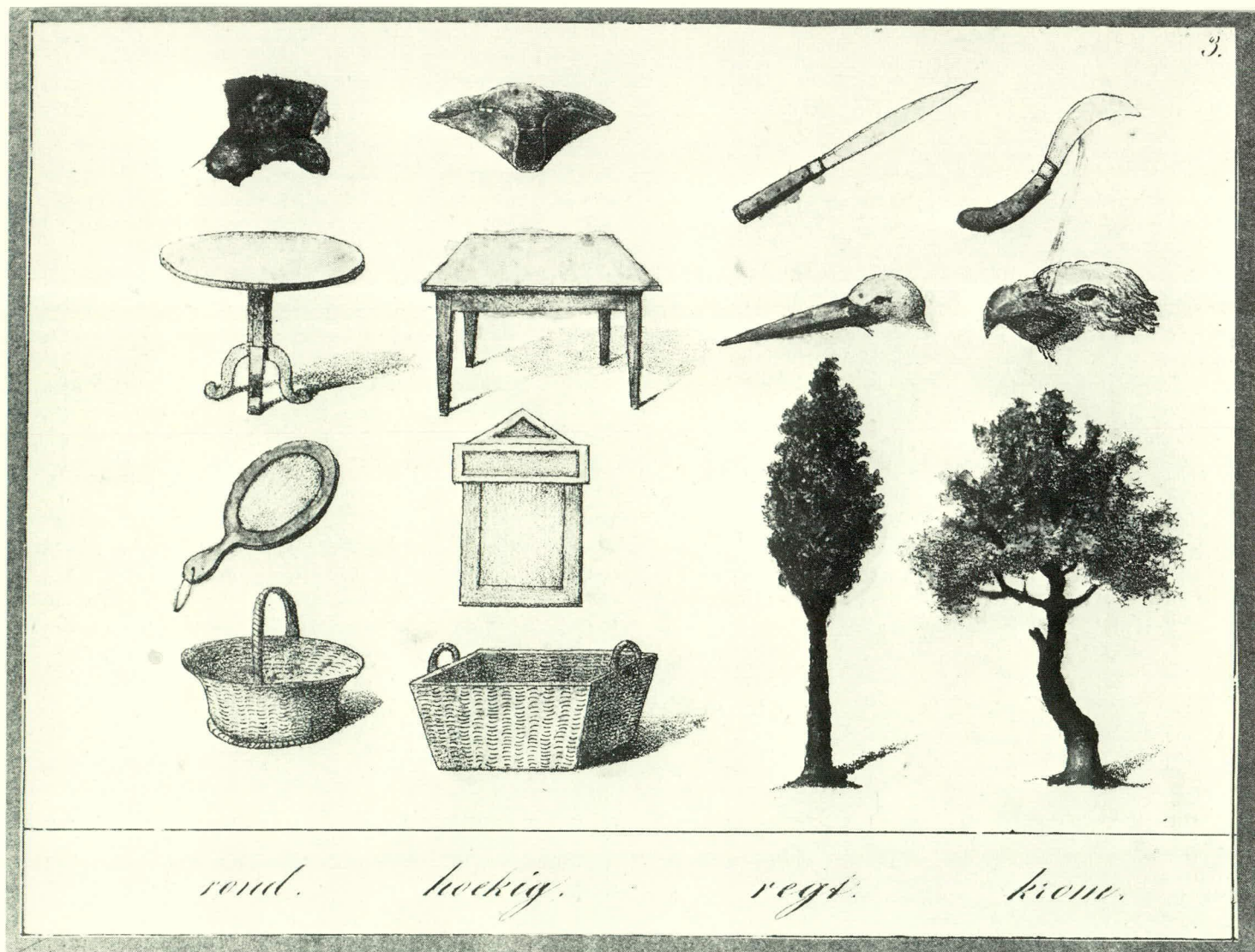
ingewikkelde meetkundige vormen in de aanvangsklassen door de meeste methodiekböeken afgewezen, in 1891 nog voorkwam.³⁷

De eerste methode die met platen werkte was die van de onderwijzer (en latere direkteur van de Groningse Rijksschool) B.

67 en 68

Twee platen uit de serie *Veertig platen voor het aanschouwingsonderwijs in de lagere en kleine kinderschoolen*, Groningen (Wolters) 1838 (met toelichting van B. Brugsma).

Brugsma. Hij gaf in 1839 bij de Groningse firma Wolters *Veertig platen voor het aanschouwingsonderwijs* uit met een bijbehorende handleiding (afb. 67 en 68). De methode die aanvankelijk was bedoeld voor hardhorende en doofstomme kinderen beleefde herdrukken tot in de jaren zestig en werd toen nog eens opnieuw bewerkt.³⁸ De bedoeling was de kinderen 'te oefenen in het opmerken, denken en spreken', 'een zuiver formeel doel dus' volgens Laarman.³⁹ Verder schreef Versluys in 1880 nog een formalistische methode.⁴⁰ Maar toen Rauwerda in 1902 nog een handleiding voor

aanschouwingsonderwijs uitgaaf waarin hij zelfs platen taboe verklaarde⁴¹ was hij een der laatsten die het formalistische standpunt huldigde. Zijn filosofie is echter typerend voor de formalisten. Hij redeneerde als volgt: het doel van onderwijs is dat kinderen nuttige kennis opdoen, die ze in hun latere leven kunnen gebruiken. Maar wie weet wat later nuttig is? Daarom moet het onderwijs kinderen niet zozeer kennis bijbrengen, maar ze leren hoe ze later zelf kennis op kunnen doen. En aangezien alle kennis berust op goed waarnemen, moet de onderwijzer vooral het waarnemingsvermogen van

de kinderen verscherpen.⁴² Leren aanschouwen is hier een synoniem voor leren denken.

Ondertussen was er een heel andere richting ontstaan in het aanschouwingsonderwijs. Onder invloed van het Herbartianisme ontwikkelde zich wat werd genoemd de 'realistische opvatting'. Daarin stond niet het oefenen in waarnemen centraal, maar het aanbrenge en ordenen van goede voorstellingen. Die voorstellingen waren nodig in het latere onderwijs. Om goed te kunnen leren moest de

69

De schoenmakerswerkplaats, schoolplaat naar H.J. van Lummel (1815—1877), uit de serie *Platen voor Aanschouwelijk Onderwijs*, Utrecht 1857.

kinderziel immers beschikken over een hechte bodem van deugdelijke apperceptiemateriaal, waarmee nieuwe voorstellingen zouden kunnen versmelten. Aangezien de Herbartianen bij voorstellingen vooral dachten aan voorstellingen van zaken, ging men deze vorm van aanschouwingsonderwijs steeds vaker aanduiden als zaakonderwijs. En omdat het vooral ging om voorbereiding voor de latere

zaakvakken zoals aardrijkskunde, kennis der natuur en geschiedenis, ontstond de term 'voorbereidend of aanvankelijk zaakonderwijs'.

Het realistische aanschouwingsonderwijs ontwikkelde zich van de platen en handleiding van H.J. van Lummel (afb. 69) uit 1867⁴³ via de methode voor aanschouwingsonderwijs van Scheepstra en Walstra⁴⁴ en van Douma en Lem,⁴⁵ met hun *Zaakonderwijs in de eerste twee leerjaren* uit de negentiger jaren, tot *Het volle leven* van Ligthart, Scheepstra en Walstra, de beroemde methode voor 'aanvankelijk zaakonderwijs' die voor het eerst verscheen in 1906⁴⁶ (afb. 70). Deze methodes werden gaandeweg meer bepaald door de

gedachten dat het aanschouwingsonderwijs of zaakonderwijs een voorbereiding moest zijn voor de latere zaakvakken en dat het uit moest gaan van de omgeving van het kind. Als een kind voor het eerst op school komt, heeft het immers al enige ongeordende en onvolledige voorstellingen van zijn eigen omgeving. Bovendien zijn dingen uit de omgeving van een kind eenvoudig te aanschouwen, zodat er niet meteen met platen gewerkt hoeft te worden. Zo werd de concentratiegedachte toegepast; niet de beschavingsgeschiedenis, maar de konkrete omgeving van het kind; het gezin, het huis en de straat, de natuur, fungeerde als concentratiestof.

Zowel de formalisten als de realisten verbonden aanschouwingsonderwijs met spreekonderwijs. Maar ook hier is een onderscheid te maken. De formalisten hechtten vooral belang aan het uitspreken en juist nazeggen van woorden, terwijl de realisten meer de woordenschat wilden opvijzelen. Zernike schreef hierover: 'Het punt is, dat kinderen niet onder woorden kunnen brengen wat zij zien en daaraan moet een niet onbelangrijk deel van het aanschouwingsonderwijs gewijd zijn'.⁴⁷ Daarom tekende Van Lummel platen van ambachten en bedrijven met zoveel mogelijk gereedschappen, grondstoffen en handelende mensen. Bij de schoenmaker (zie afb. 69) zijn vier mensen aan het werk en ze doen allemaal iets anders. De grond ligt bezaaid met schoeisel in alle soorten en maten en er ligt, hangt of staat het nodige gereedschap.⁴⁸ Zo leerden de kinderen niet alleen goed kijken, maar ze leerden vooral iets over het werk van een schoenmaker en een heleboel nieuwe woorden.

Critici beweerden dat het onzin was zaken op platen af te beelden die ook in de werkelijkheid te aanschouwen zijn.⁴⁹ Bovendien zou dit onderwijs snel ontaarden in vertellen-bij-de-plaat door de onderwijzer. Dus ook weer verbaal onderwijs, wat juist niet de bedoeling was! Daarom hechtten de auteurs van *Het volle leven* grote waarde aan rechtstreekse waarneming van de werkelijkheid door middel van exkursies. Pas na afloop, bij de bespreking van zo'n uitstapje, mocht de plaat worden opgehangen. In de praktijk bleek het anders te werken. Ook de gebruikers van deze methode verga-ten maar al te gemakkelijk de levende werkelijkheid en hingen meteen de plaat op om er een verhaal bij te gaan vertellen.⁵⁰

Nauw vervlochten met het aanschouwingsonderwijs ontwikkelde zich het aanschouwelijk onderwijs in de verschillende vakken. In 1891 bleek men nog niet in staat deze twee begrippen duidelijk te onderscheiden, maar dat werd wel anders. Steeds duidelijker definieerden de handboeken voor onderwijzers aanschouwingsonderwijs als zaakonderwijs in de eerste twee of drie leerjaren. In de bovenbouw bedoelde men met aanschouwelijk onderwijs het gebruik van aanschouwingsmiddelen in de afzonderlijke schoolvakken, waaronder de vaderlandse geschiedenis. Maar hoe het een en ander zich ook ontwikkelde, het realistische aanschouwingsonder-

wijs en aanschouwelijkheid in de latere leerjaren bleven nauw met elkaar verweven, want zij vonden beide hun oorsprong in de Herbartiaanse leertrappen en het concentratiebeginsel.

Aanschouwelijkheid in het geschiedenisonderwijs

Vanaf 1880 namen de klachten over de resultaten van het geschiedenisonderwijs hand over hand toe.⁵¹ Kleefstra wist er in 1889 nog geen echt antwoord op. Eigenlijk vond hij geschiedenis te moeilijk voor kinderen van de lagere school, maar het moest nu eenmaal gegeven worden. Misschien konden platen het aantrekkelijk en aanschouwelijk maken?.⁵² In 1891 kon Critas in de brochure *De nieuwere richting in het lager onderwijs en hare toepassing in de praktijk* wél de knelpunten aanwijzen. Geschiedenis was het enige schoolvak dat het oude standpunt was blijven huldigen: het schoolvak als aftreksel van de wetenschap met als resultaat dat kinderen niets anders leerden dan zinnen nazeggen die ze niet begrepen. Met andere woorden: er was geen goede voorbereiding en het ontbrak aan middelen om het geschiedenisonderwijs aanschouwelijk te maken. En dat terwijl 'geen leervak groter behoefte heeft aan een rijken voorraad aanschouwingsmiddelen dan juist de geschiedenis'.⁵³

Dat gemis aan aanschouwingsmiddelen moet als desastreus ervaren zijn. Zeker door degenen die aanschouwelijkheid hoog in hun vaandel voerden en het eens waren met de Herbartiaan Geluk, die in 1882 stelde: 'Sinds de zielkunde leert dat alle begrippen slechts uitkomst zijn van gewaarwording via de zintuigen kan er geen twijfel zijn, of de aanschouwelijkheid moet het eerste beginsel zijn, bij het onderwijs in het oog te houden'. Hij trok de konsekwentie dat het verrijken van de geest van de leerlingen niet verder ging dan de verzamelingen en leermiddelen van de school en dat de school voor het overige een beroep moest doen op de ervaringen die de leerlingen opgedaan hadden, thuis, op school, op straat, tijdens wandelingen of tochten door musea of over markten.⁵⁴ Ook uit de enquête blijkt dat onderwijzers daar moeite mee hadden.

Toen Critas in 1891 vurig beweerde dat ook voor het geschiedenisonderwijs de stelregel gold 'Ga altijd eerst uit van de werkelijkheid', wees hij op de noodzaak van een goede handleiding. Die zou het gebruik van aanschouwelijke middelen moeten stimuleren. H. Douma (de ene helft van Critas) was de eerste die in zijn *Handboek voor de methodiek der leervakken* uitgebreid inging op de voorbereiding van het vak geschiedenis. Hij probeerde ook aan te geven hoe het aanschouwelijk gemaakt kon worden. Het boek was blijkbaar populair, want het beleefde tussen 1894 en 1911 acht, vrijwel ongewijzigde, herdrukken.⁵⁵ Binnen enkele jaren verschenen toen twee handleidingen voor het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis van (al weer) Douma en Veenman en van Kanon en Mout.⁵⁶ Bovendien werd de problematiek van de aanschouwelijkheid en

van het uitgaan van de werkelijkheid behandeld in de 'methodiek-boeken' en in de boeken over 'onderwijs en opvoeding'.⁵⁷ In de onderwijzersopleidingen was vakdidaktiek namelijk ondergebracht bij het vak opvoedkunde en niet bij de verschillende leervakken, zoals tegenwoordig het geval is. Het lijkt erop dat na 1890 geen enkele opvoedkundedocent meer kon ontkomen aan de behandeling van deze problemen.

70

Van schelpen tot kalk, schoolplaat naar W.K. de Bruin (1871—1945), uit de serie *Het Volle Leven*, door J. Ligthart, H. Scheepstra en W. Walstra, Groningen (Wolters) 1906.

De teneur van de handleidingen en leerboeken voor onderwijzers is, dat geschiedenis moeilijk te begrijpen is voor kinderen van de lagere-schoollleeftijd. Geschiedenis is immers moeilijk aanschouwelijk te maken omdat het gaat over zaken die verleden tijd zijn. Je kunt niet meer zelf aanwezig zijn bij een Germaanse volksvergadering en je ogen daar goed de kost geven. Bovendien komen in de geschiedenisles vaak abstracte begrippen aan de orde, waarvan de kinderen geen voorstelling hebben; 'vrijheid, onderwerping, vriendschap, vrede sluiten, besturen, Unie van Utrecht, republiek e.d.',⁵⁸ om nog maar niet te spreken van het tijdsbesef. Op grond hiervan zag Rauwerda het vak geschiedenis liever helemaal verdwijnen van de volksschool.⁵⁹ Scheepstra en Walstra achtten het

VAN SCHELPEN TOT KALK.

71

Willebrord op Walcheren, schoolplaat naar Charles Rochussen, 1877, uit de serie *Nederlandsche Historieplaten*, Den Haag (J. Ykema).

zinloos te zoeken naar verbetering van het geschiedenisonderwijs. De leerstof ligt 'buiten de gezichtskring van het kind'. Pas wanneer kinderen tot hun zeventiende jaar onderwijs ontvingen, zou geschiedenisonderwijs tot zijn recht komen. Scheepstra raadde daarom aan geschiedenis zo eenvoudig mogelijk te houden.⁶⁰

Deze opvattingen werden niet algemeen gedeeld. Velen zochten naar mogelijkheden om de geschiedenis aanschouwelijk te maken en vooral om het vak goed voor te bereiden. In de voorbereiding moest een stevige laag van appericiërende voorstellingen worden aangebracht in de kinderziel: een hecht geheel van voorstellingen, die een rol kunnen spelen bij de opname van nieuwe kennis. Natuurlijk was aanschouwelijkheid hierbij een eerste vereiste. Omdat alleen het tegenwoordige eenvoudig te aanschouwen is, werd het heden het aanknopingspunt in verschillende voorbereidende methodes. Douma, Veenman en Laarman wilden daarom beginnen met de geschiedenis van, wat zij noemden, enkele konkrete zaken uit de omgeving van het kind, zoals verwarming, verlichting, verkeer, brandweer, politie. Die zaken waren waar te nemen en, wat minstens even belangrijk was, door eerdere ervaringen en waarnemingen bezaten de kinderen daarover al enig apperceptiemateriaal, zodat de onderwijzer kon aansluiten bij het bekende. Voor een goed begrip van de wetten en regering van het land kon het gemeentebestuur als voorbeeld dienen.⁶¹ Kanon en Mout zinspeel-

den bovendien op de nieuwsgierigheid van een kind dat zijn eigen omgeving heeft leren kennen en zich zal afvragen of dat alles altijd zo geweest is en zo nee, hoe dan wel.⁶² Zij kozen echter bij de voorbereiding vanuit het heden en de omgeving niet de geschiedenis van konkrete zaken, maar het huisgezin als voorbeeld voor allerlei structuren en begrippen. Voordat zij op school kwamen hadden kinderen al ervaren hoe het een en ander in hun gezin reilde en zeilde. De onderwijzer kon deze ervaringen gebruiken om begrippen als 'bestuur, hoofd, wetten, voor- en tegenspoed, samenwerking' duidelijk te maken. Kanon en Mout trokken parallellen tussen de geschiedenis van een mens, van een gezin, een gemeente en een land.⁶³ Ook Scheepstra wilde kinderen ontvankelijk maken voor geschiedenisonderwijs door eerst de geschiedenis van het gezin en de woonplaats te behandelen en in het aanschouwingsonderwijs besef bij te brengen van tijd en verandering.⁶⁴

Een opmerkelijke bijdrage aan het voorbereidend geschiedenisonderwijs leverden J.A. de Lint en J.S. Verburg. In navolging van Ziller boden zij het verhaal van Robinson Crusoë aan als concentratiestof en niet de omgeving van het kind. Rond dit verhaal kon de leerstof voor het latere onderwijs in de zaakvakken gegroepeerd worden. Robinson Crusoë spoelde namelijk aan op een onbewoond eiland en moest daar in zijn eentje alles opnieuw ontdekken en een samenleving opbouwen. De Lint en Verburg: 'Het zwaartepunt is ons inziens de ontwikkeling der beschaving, die uit de Robinsonvertelling duidelijk spreekt en die zonder deze wijze van voorbereiding voor de kinderen grotendeels onbegrijpelijk blijft. Ze moeten zich kunnen indenken in het volslagen gemis aan hetgeen de hedendaagsche maatschappij aanbiedt om de levenswijze der Germanen te kunnen vatten en dat zal hun heel goed mogelijk zijn, wanneer ze met Robinson in zijne verlatenheid hebben meegeleefd'.⁶⁵

Maar dan. Na de voorbereiding begint het eigenlijke geschiedenisonderwijs. Hoe moest dit aanschouwelijk gemaakt worden? Alleen waarnemen van de werkelijkheid kon immers leiden tot helderder voorstellingen en begrip. Daarom prefereerde iedereen 'onmiddellijke' aanschouwing, aanschouwing van konkrete zaken, boven 'middellijke' aanschouwing, aanschouwing met behulp van platen, modellen en dergelijke. De onderwijzers werden gestimuleerd zoveel mogelijk overblijfselen uit het verleden te laten zien; oude munten of wapens, oude gebruiksvoorwerpen als keukengerei, olielampjes. (Critici spraken later smalend over 'tuitlampjes-historie'). Ook museumbezoek kon uitkomst brengen en bij de behandeling van de geschiedenis van de eigen woonplaats kon de onderwijzer schoolwandelingen organiseren en wijzen op oude straatnamen, gevelstenen, oude gebouwen en dergelijke.⁶⁶ Zo konden de kinderen overblijfselen uit het verleden in het echt aanschouwen.

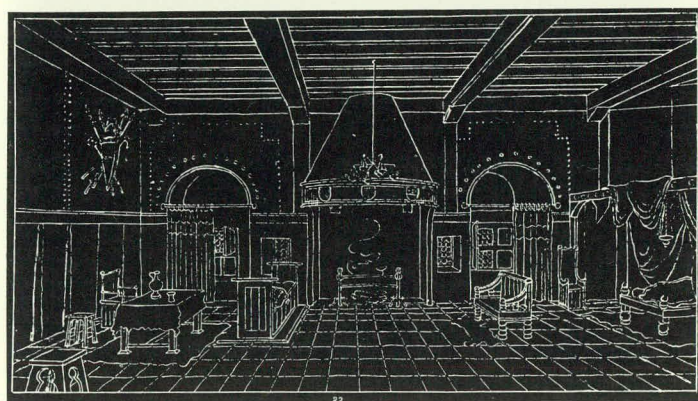
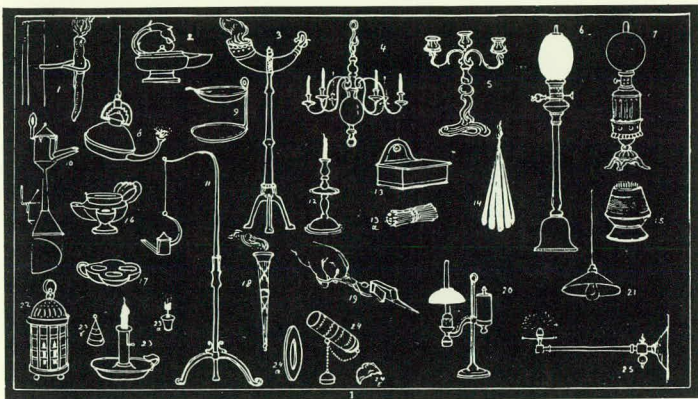
72

Lagerleben (Zeit des dreissigjährigen Krieges), uit de serie *Kulturgeschichtliche Bilder*, Leipzig (Wasmuth), voor 1911.

De Schoolplaten

Onmiddellijke aanschouwing was lang niet altijd te realiseren. Daarom zocht men bij gebrek aan beter naar hulpmiddelen. Platen waren de belangrijkste. Geluk zag op die platen nog het liefst historische gebeurtenissen afgebeeld.⁶⁷ Kanon en Mout en Douma wilden platen gebruiken om personen, voorwerpen en taferelen te laten zien.⁶⁸ In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw waren er echter nog niet veel schoolplaten voor het geschiedenisonderwijs. In de enquête van het N.O.G. werden alleen de 24 Neder-

landsche Historieplaten van Ykema enigszins bruikbaar genoemd (zie afb. 71 en 2 t/m 5), hoewel de afdeling Amsterdam klaagde dat er teveel veld- en zeeslagen te zien waren en te weinig zaken als woningen, huisraad en klederdrachten.⁶⁹ De verschillende auteurs raadden verder aan de serie *Onze beschavingsgeschiedenis in beeld* en de Duitse serie *Kulturgeschichtliche Bilder* (afb. 72). Onverdeeld enthousiast was men over de *Schoolplaten voor de vaderlandsche geschiedenis* met bijbehorende toelichtingen van De Jongh en Wagenvoort.⁷⁰ 'Eindelijk' verzuchtte Lankamp; nu er goede Nederlandse platen waren hoefden de Duitse niet meer gebruikt te worden.⁷¹ Verder moest de onderwijzer het doen met illustraties uit boeken en tijdschriften, wandkaarten en portretten.⁷² Tenslotte kon de on-

73 en 74

Twee voorbeelden voor een schoolbordtekening, illustratie naar W. Hardenberg (1879—1939) in J. W. de Jongh, *Illustratief tekenen op het zwarte bord, III: geschiedenis*, Groningen (Wolters) 1910.

derwijzer met een beetje handigheid zelf bordtekeningen maken en zo gebruiksvoorwerpen en taferelen uitbeelden⁷³ (zie afb. 73 en 74). Ondanks alle hulpmiddelen, die op de leermiddelenmarkt verschenen, vond men een levendig verhaal een belangrijke manier om geschiedenis aanschouwelijk te maken. Kanon en Mout gaven er aanwijzingen voor: 'Bij de behandeling van het Beleg van Leiden zegge men niet: Er heerschte groote hongersnood onder de bewoners der stad, zoodat alle mogelijke dingen, die niet voor voedsel geschikt zijn, toch gegeten werden, maar men noeme de dingen bij den naam [...]: De gewone voedingsmiddelen waren alle verbruikt: alleen voor de zieken was nog een weinig beschuit. Paarde-, honden- en kattevlies was een lekkernij voor slechts enkelen; om muizen en ratten werd gevochten; beenderen en lapjes leer werden uit de

mesthoopen gezocht; geronnen bloed slorpte men uit de goten; gras en boombladeren kookte men om toch de holle maag met iets te vullen'. Zij raadden aan sprekende personen ten tonele te voeren, maar er dan wel op te letten dat een stadhouder niet spreekt als een schooljongen en Floris V nooit pijp gerookt kan hebben omdat er nog geen tabak was.⁷⁴ In een les aan de hand van een plaat werden niet alleen bepaalde personen en voorwerpen uit een bepaalde tijd bekeken. Er hoorde ook een 'aanschouwelijke' vertelling bij.

In al deze pogingen om het geschiedenisonderwijs goed voor te bereiden en aanschouwelijk te maken zijn duidelijk Herbartiaanse trekken te herkennen; de noodzaak van het aanbrengen van appericiërende voorstellingen, de concentratie van de leerstof rond de omgeving van het kind of het verhaal van Robinson Crusoe, het belang dat werd toegekend aan waarneming van konkrete zaken. Maar de Herbartiaanse theorieën werden wel aangepast aan de onderwijspraktijk. Omdat nu eenmaal niet alles aanschouwd kon worden, zocht men uitkomst in het aanschouwelijk vertellen. Het principe van aanschouwen als eerst leertrap werd ook niet altijd strikt gehandhaafd. Platen bijvoorbeeld werden ook wel pas op het einde van de les opgehangen. Douma gebruikte het museumbezoek als repetities, om te laten zien wat al behandeld was.⁷⁵

Kritiek op de methodiek

In de loop van de tijd werd de eis van rechtstreekse aanschouwing minder dwingend. Steeds meer werden platen als belangrijkste aanschouwingsmiddel genoemd. Lankamp draaide de rangorde zelfs om. Voor hem lag aanschouwelijkheid in de eerste plaats in het woord van de onderwijzer. Platen gebruikte hij daarbij ter aanvulling. Schoolwandelingen vond hij niet nodig en het probleem van de voorbereiding vond hij typisch iets voor openbare scholen. Vanwege de bijbelse verhalen was een extra voorbereiding voor geschiedenis op de christelijke scholen niet nodig.⁷⁶ Hij zaagde daarmee de belangrijkste poten onder de Herbartiaanse methodiek weg.

Langzaam kwam er kritiek op de Herbartiaanse methodiek. Douwes schreef in 1908: 'Laten we met ons aanschouwelijk zijn en inductief te werk gaan niet overdrijven'. Hij verweet Laarman dat deze te weinig rekening had gehouden met de ontwikkeling van de kinderpsychologie, die toen net in de kinderschoenen stond.⁷⁷ Een paar jaar later kwam hij zelf met een boek om te laten zien hoe het dan wel moest. Hij gaf het de titel *Moderne pedagogiek* en schreef erin over de 'vloek der aanschouwelijkheid'.⁷⁸ De nieuwere richting van Critas uit 1891 had afgedaan. J. H. Gunning Wzn., de eerste hoogleraar pedagogiek in Nederland, bedacht het scheldwoord vermethodiek. De Herbartiaanse methodiek was te overheersend geweest en had te eenzijdig rekening gehouden met de machinaties van de

geest bij het opnemen van nieuwe kennis. Alleen kennis en de wijze waarop die verkregen wordt hadden de belangstelling gehad. Te weinig was rekening gehouden met de aard en ontwikkeling van het jonge, individuele kind, dat nog zo graag wil spelen en zelf doen en nog geen behoefte heeft aan het kennen van de werkelijkheid.⁷⁹ Ook al hield Scheepstra nog vast aan de apperceptie-leer en de formele leertrappen, hij had daar misschien als eerste oog voor toen hij schreef: 'Al de leerstof vatten we samen in één groote geschiedenis, waarin eenige kinderen en natuurlijk ook groote mensen optreden. De geschiedenis van een jongetje bijvoorbeeld, dat alles ervaart wat we wensen te behandelen, en liefst zóó ongezoekt, dat de kinderen haast niet merken, dat er "geleerd" wordt'. Hij wilde de kinderen over de behandelende stof laten tekenen zoals zij het meenden te zien (al was het nog zo gebrekkig)⁸⁰ en niet zoals iets in werkelijkheid wás. In een handleiding voor aanschouwingsprijzen schreven Scheepstra en Walstra: 'maar men bedenke, dat de persoonlijkheid van den onderwijzer meer waard is dan de beste methode'.⁸¹

Met de toenemende kritiek op de methodiek verloor aanschouwelijkheid haar prioriteit. Als gevolg van de ontwikkelingen in psychologie en pedagogiek kwamen er andere aandachtspunten. De denkers over onderwijs hielden zich niet zo zeer meer bezig met de verbetering van het klassikale onderwijs. Zij richtten hun aandacht op de ontwikkeling van meer persoonlijk en minder intelektualistisch onderwijs. In de 'eeuw van het kind'⁸² moest het kind centraal staan, niet de leerstof en methode.

Jaren later

Laten wij deze gedachten van denkers over onderwijs van rond de eeuwwisseling eens vergelijken met die van hedendaagse leerpsychologen en didaktici. In 1961 schreef J.M.L. Peters zijn *Visuele communicatie en visueel onderwijs* en H.S. Verduin-Muller, lerares aardrijkskunde aan een middelbare school, in 1964 haar dissertatie *Leren met beelden*. Zij maken beiden een onderscheid tussen visueel en aanschouwelijk onderwijs.⁸³ Aanschouwelijk onderwijs hoort thuis bij het aanschouwingsonderwijs en heeft als doel de innerlijke voorstellingen, die kinderen hebben van de werkelijkheid, te verhelderen door die werkelijkheid zelf concreet te laten aanschouwen; aanschouwing als het begin van alle leren. Platen dienen daarbij als vervanging van de werkelijkheid, die lang niet altijd binnen de vier muren van de klas of vlak daarbuiten te aanschouwen is. De Niagara watervallen of een levend luipaard in de klas zouden wat al te gevaarlijk worden. Soms bestaat die werkelijkheid niet meer omdat ze verleden tijd is. Daarin kan een plaat van bijvoorbeeld het hof van Karel de Grote uitkomst brengen. Eveneens is het praktisch onmogelijk om regelmatig klassikaal een kijkje te nemen

in de winkel van de kruidenier op de hoek, bij de schoenmaker in zijn atelier en zelfs bij moeder in de keuken. Daarom schilderde Van Lummel zijn wandplaten over 'alledaagse' zaken.

Latere leerpsychologen bestreden deze oude opvatting dat beelden de werkelijkheid kunnen vervangen. Het interpreteren van plaatjes vergt een heel proces van denken en redeneren. De leerling moet de afbeelding op de wandplaat in zijn gedachten verplaatsen van een twee- naar een driedimensionaal vlak, verschillen en overeenkomsten registreren, samenvatten en konkludereren.⁸⁴ Nu hadden onze 'ouden' dit ook al opgemerkt. Niet voor niets vroeg een aantal van hen aandacht voor het leren zien van platen. Dit was vooral nodig in een tijd waarin kinderen buiten schooltijd nauwelijks plaatsjes te zien kregen; zij werden niet al vanaf de wieg vertrouwd gemaakt met prentenboeken, illustraties in tijdschriften, televisie en beeldreklame. Maar al deze pedagogen, van Comenius tot en met Ligthart, zagen platen vooral als een surrogaat van de werkelijkheid.

Verduin-Muller en Peters hebben niet de illusie dat platen de werkelijkheid concreet, in al haar facetten kunnen weergeven. Zij gebruiken ze dan ook niet als vervanging van de werkelijkheid, maar als denkmiddel. Zij spreken daarbij niet van 'aanschouwelijk onderwijs', maar van 'visueel onderwijs'. Dit onderwijs maakt gebruik van afbeeldingen om bepaalde wezenlijke eigenschappen of structuren van de werkelijkheid er uit te lichten en zichtbaar te maken om zo die werkelijkheid beter of anders te laten kennen dan in het directe contact met die werkelijkheid het geval zou zijn.⁸⁵ Dit geldt natuurlijk voor schema's en diagrammen, maar ook foto's of een politieke spotprent kunnen leerlingen aan het denken zetten of bepaalde relaties duidelijk maken.

Verduin-Muller en Peters beschuldigden Amerikaanse handboeken over audio-visueel onderwijs van het zaaien van verwarring en van verouderde opvattingen, omdat daarin aanschouwelijk onderwijs en visueel onderwijs nog steeds door elkaar worden gehaald. Filmstrook, wandplaat, flanelbord en exkursie worden daarin op één lijn gesteld.⁸⁶ Toch is deze verwarring begrijpelijk; aanschouwelijk en visueel onderwijs maken beide gebruik van (althans voor een deel) dezelfde hulpmiddelen. Beide bedienen zich bijvoorbeeld van wandplaten. Weliswaar hebben die dan een verschillende functie, maar ze dienen in beide gevallen hetzelfde doel; het beter leren kennen van de werkelijkheid, 'whatever it may be'. En het zou best wel eens zo kunnen zijn, dat de onderwijzer die vandaag nog in zijn geschiedenisles wandplaten gebruikt, toch beide functies in gedachten heeft. Isings' mooie plaat van een Romeinse legerplaats aan de Rijnmond (afb. 75) laat immers niet alleen in alle details een momentopname zien van een legerplaats bij het Zuid-Hollandse Valkenburg op een zomerdag in het begin van onze

75

Romeinse Legerplaats aan de Rijnmond (Valkenburg), aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1950; Wolters-Noordhoff BV, Groningen.

jaartelling. Zo'n plaat kan ook uitnodigen tot het trekken van konklusies over de rol van legerplaatsen in het uitgestrekte Romeinse Rijk en de politieke, sociale en economische gevolgen van een legerplaats voor boeren in de omgeving. Een derde motief om platen te gebruiken kan nog zijn, dat ze de leerlingen kunnen helpen bij het zich inleven in mensen van vroeger.⁸⁷ Sommige platen van Isings nodigen daar zeker toe uit.

Dit alles kan verklaren waarom tegenwoordig weer series platen worden uitgegeven.⁸⁸ Het kan ook verklaren waarom de oude platen, die zijn ontstaan in een tijd dat het begrip 'aanschouwelijk' een andere achtergrond en inhoud had dan nu het begrip 'visueel' toch nog steeds hun diensten bewijzen in het geschiedenisonderwijs.

Noten

- 1 'Berichten en mededeelingen' en C.H. den Hertog 'Rapport, naar aanleiding van de ingekomen antwoorden op de vragen over "de aanschouwelijkheid van ons onderwijs"', *Correspondentieblad van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap* (1891), 6-7 en 141.
- 2 A. Rauwerda, 'De aanschouwelijkheid van ons onderwijs', *Het Schoolblad* xx (1891) 14 april.
- 3 J.G. Toebes, 'Van een leervak naar een denk- en doevak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands geschiedenis-onderwijs', *Kleio* 17 (1976), 232.
- 4 J. Wouters en W.J. Visser, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs vooral in Nederland*, Groningen 1926, 323.
- 5 I. van der Velde, 'Lager onderwijs' in: J.W. van Hulst (red.), *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900—1940*, Groningen 1970, 115.
- 6 J. Versluys, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*, Groningen, 1879.
- 7 H. Scheepstra en W. Walstra, *Beknopte geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*, Groningen 1918. (herzien door K. Dokter in 1897).
- 8 Wouters en Visser, a.w. (zie noot 4).
- 9 Examenisen voor de akte van hoofdonderwijzer, geregeld bij Koninklijk Besluit van 3 april 1858, punt C 11, en Koninklijke Besluit 17 december 1890, punt 11D. I. van Hoorn, *De Nederlandsche schoolwetgeving voor het lager onderwijs, 1796—1907*. Groningen 1907, 360 en 420.
- 10 Versluys, a.w. (noot 6), III 194-196; Scheepstra en Walstra, a.w. (noot 7), 220-221 en 244-257; Wouters en Visser, a.w. (zie noot 4), 254-256.
- 11 Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 7), 254-256 en noot 13.
- 12 Lea Dasberg wijst op een publikatie van D. Capkova die beweert dat het beeldonderwijs ouder was dan Comenius, namelijk in ieder geval al vanaf de vijftiende eeuw. Niettemin werd Comenius in de leerboeken beschouwd als de vader van de aanschouwelijkheid. D. Capkova, 'J.A. Comenius's "Orbis Pictus" in its conception as a textbook for the universal education of children', *Paedagogica Historia* x (1970), 5-27; zie: L. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel 1979, 113, noot 47.
- 13 Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 7), 252.
- 14 Versluys, a.w. (zie noot 6), III, 211-226; Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 8), 265-279; Wouters en Visser, a.w. (zie noot 4), 186-194.
- 15 Versluys, a.w. (zie noot 6) III, 220.
- 16 Versluys, a.w. (zie noot 6), IV, 7-15; Scheepstra en Walstra, a.w. (zie

- noot 7), 284-298; Wouters en Visser a.w. (zie noot 4), 210-216.
- 17 J.H. Pestalozzi, *Lienhard und Gertrud, ein Buch für das Volk*, 1781; J.H. Pestalozzi, *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt*, 1801.
 - 18 De Wolf twijfelt aan de invloed die grote denkers als Pestalozzi in Nederland gehad hebben. Er was hier immers nauwelijks sprake van een wetenschappelijke benadering van de pedagogiek. Dit neemt niet weg dat hij in onderwijzerskringen waarschijnlijk veel gelezen is en besproken op de vergaderingen van de genootschappen of in tijdschriften. Het is ongelooflijk dat de negentiende-eeuwse onderwijzers naast hun zware dagtaak en talrijke sociale verplichtingen nog tijd vonden om werken van beroemde pedagogen te bestuderen. Maar het gebeurde, gezien de vele tijdschriften die door hen werden volgeschreven. Volgens Lea Dasberg was Rousseau daarin 'een veel geciteerde gast' en Pestalozzi 'misschien wel favoriet'. H.C. de Wolf, 'Volksonderwijs in Nederland van 1775 tot 1840'; en L. Dasberg, 'De visie van de negentiende-eeuwse onderwijzer op zijn taak als maatschappelijk en cultureel werker, 1840-1905': *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 92 (1977), 225 en 245-247.
 - 19 Versluys, a.w. (zie noot 6), IV, 222.
 - 20 C.F.A. Zernike (red.), *Paedagogisch woordenboek*, Groningen 1905, 431-440; J. Bijl, *Zoekend onderwijs*, Groningen 1958, 59-62.
 - 21 Zernike, a.w. (zie noot 20), 112.
 - 22 Bijl, a.w. (zie noot 20), 59.
 - 23 Bijl, a.w. (zie noot 20), 79.
 - 24 H. Douma, *Handboek voor de methodiek der leervakken ten dienste van hen die studeren voor de hoofdacte en voor vergelijkende examens*, Purmerend 1918 (1894¹), 43; H. Douma, *Onderwijs en opvoeding, leerboek voor hen die tot onderwijzer(es) worden opgeleid*, Purmerend 1897, 31; D. Kanon en A. Mout, *Handleiding bij het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis op de lagere school*, Zwolle 1901²), 53-54; H. Scheepstra, *Onderwijs en opvoeding, beknopt leerboek voor kweek- en normaalscholen*, Groningen 1906 3 (1901¹), 182; B. Laarman, *Methodenleer. Een studieboek voor candidaathoofdonderwijzers en een leidraad bij de schoolpraktijk II. De kennisvakken*, Groningen 1912² (1908), 70-71.
 - 25 De drie trappen van W. Dörpfeld zijn 'anschauen', 'denken' en 'anwenden'; Bijl, a.w. (zie noot 20), 77.
 - 26 Douma splitst dit in zijn methodiekboek in verbinden (= vergelijken) en samenvatten. Kanon en Mout splitsen deze categorieën in denken en toepassen. Douma, a.w. (zie noot 24), 8e druk, p. 43; Kanon en Mout, a.w. (zie noot 24), 53-54.
 - 27 Zernike, a.w. (zie noot 20), 210.
 - 28 Zie noot 1.
 - 29 Den Hertog, a.w. (zie noot 1), 7 (kursivering door mij, E.S.).
 - 30 *Het Schoolblad III* (1891), diverse data.
 - 31 Den Hertog, a.w. (zie noot 1), 143.
 - 32 De Fransen en Walen spraken over 'leçons des choses'; Den Hertog, a.w. (zie noot 1), 143-144.
 - 33 Voor zover ik heb kunnen nagaan is het nooit een officieel schoolvak geweest. In de praktijk kwam het vak 'aanschouwingsonderwijs' in het laatste kwart van de negentiende eeuw wel op het lesrooster voor; Zernike, a.w. (zie noot 20), 20, en Douma, *Handboek*, a.w. (zie noot 24) eerste druk, 65.
 - 34 Zie noot 31.
 - 35 De volgende werken heb ik geraadpleegd:
Opvoedkunde- en Methodiekboeken
J. Kleefstra, *Leerstof en methode, praktische methodiek van het Lager Onderwijs en de opvoeding ten dienste van onderwijzers*, Tiel, 1887.
H. Douma, *Handboek voor de methodiek der leervakken* (zie noot 24), 1894 1).
 - H. Douma, *Onderwijs en opvoeding* (zie noot 24), 1897.¹
 - H. Scheepstra, *Onderwijs en opvoeding* (zie noot 24), 1901.¹
 - B. Laarman, *Methodenleer* (zie noot 24), 1908.¹
 - H. Lankamp, *Leerplan voor de scholen met de Bijbel II: Geschiedenis des vaderlands*, II-B: *Bijzonder gedeelte, derde en vierde leerkring*, Groningen 1912.
 - J.S. Verburg, *Beknopte methodiek der leervakken II, Het onderwijs in taal, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde en zingen*, 's-Gravenhage 1913.
 - B.J. Douwes, *Moderne paedagogiek. Beknopt overzicht voor kweekelingen en hoofdacte-candidaten. Methoden kennis*, Groningen 1919.
 - Handleidingen voor geschiedenisonderwijs*
 - H. Douma en G. Veenman, *Handleiding bij het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis*, Purmerend 1895 (eerste deeltje) en 1896 (tweede deeltje).
 - D. Kanon en A. Mout, *Handleiding bij het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis op de lagere school*, Zwolle 1901².
 - Paedagogische woordenboeken*
 - J. Geluk, *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs*. Groningen 1882.
 - C.F.A. Zernike, *Paedagogisch woordenboek*, Groningen 1905.
 - 36 Het onderscheid tussen realisten en formalisten is het duidelijkst geformuleerd door Zernike, a.w. (zie noot 20), 20-21.
 - 37 Den Hertog, a.w. (zie noot 1), 147.
 - 38 B. Brugsma, *Korte aanwijzing nopens het gebruik van veertig platen voor het aanschouwelijk onderwijs bij de lagere en kleine kinderscholen*. Groningen 1839.
 - 39 Laarman, II a.w. (zie noot 24), 177.
 - 40 J. Versluys, *Het aanschouwingsonderwijs in de lagere school en bewaarschool*, Groningen 1880.
 - 41 A. Rauwerda, *Het aanschouwingsonderwijs*, Zutphen 1902. Bespreking in Douma, *Handboek*, a.w. (zie noot 24) achtste druk, 131-132.
 - 42 Rauwerda, a.w. (zie noot 2).
 - 43 H.J. van Lummel, *Beknopte handleiding bij de platen voor klassikaal aanschouwelijk onderwijs*, Utrecht 1867² (1857¹).
 - 44 H. Scheepstra en W. Walstra, *Het aanschouwingsonderwijs in de lagere school*, Groningen 1891.
 - 45 H. Douma en M.H. Lem, *Het zaakonderwijs in de eerste twee leerjaren*, Purmerend 1894.
 - 46 J. Ligthart, H. Scheepstra en W. Walstra, *Het volle leven. Handleiding voor het zaakonderwijs in de eerste schooljaren*, 4 dln, Groningen 1906.
 - 47 C.F.A. Zernike, 'De leerstof voor de lagere school', *Het Schoolblad* XX (1891) 7 april.
 - 48 Van Lummel a.w. (zie noot 43).
 - 49 Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 7), 225.
 - 50 R. Casimir en J.E. Verheyen (red.), *Paedagogische encyclopedie*, 2 dln, Groningen z.j.; deel I, 14-15.
 - 51 zie het artikel van E. Kamerbeek in deze bundel.
 - 52 Kleefstra, a.w. (zie noot 35), 160-165.
 - 53 Critas (pseud. van H. Douma en L.A. den Hollander), *De nieuwere richting in het Lager Onderwijs en hare toepassing in de praktijk*. Tiel 1891, 92-96.
 - 54 Geluk, (zie noot 35), 6-7.
 - 55 Ook al beweert Douma in de inleidingen anders, de acht drukken zijn bijna letterlijk hetzelfde. Her en der zijn alinea's verwisseld, is er een

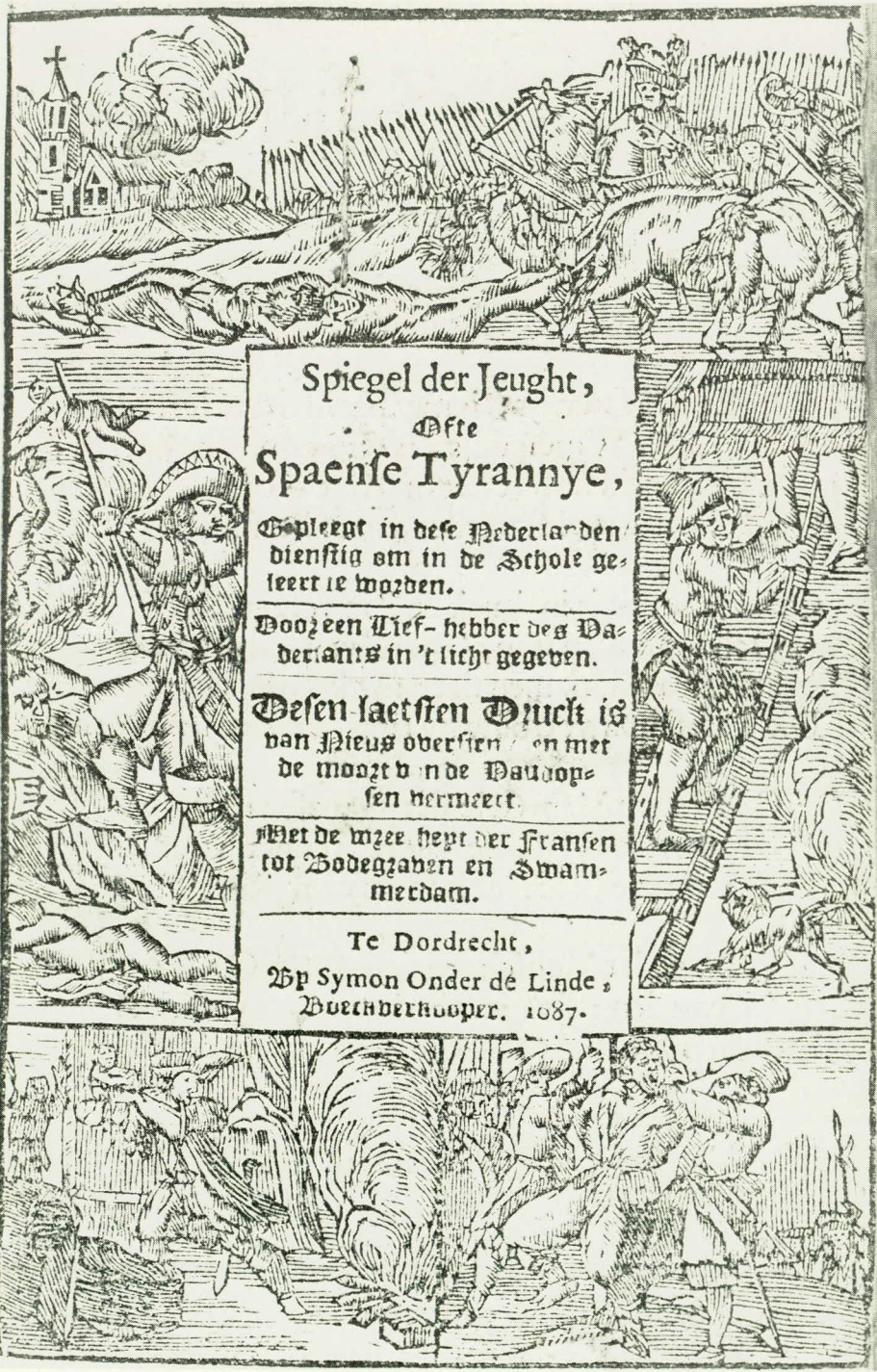
- zinnetje veranderd of zijn er kleine stukjes (meestal achterin het boek) ingevoegd over aktuele ontwikkelingen.
- 56 zie noot 35.
- 57 zie noot 35.
- 58 voorbeelden uit Laarman, a.w. (zie noot 24), 50.
- 59 zie het artikel van E. Kamerbeek in deze bundel.
- 60 Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 7), 241; Scheepstra, a.w. (zie noot 24), 160.
- 61 Douma, 'Handboek, a.w. (zie noot 24), 211-215; Douma en Veenman, a.w. (zie noot 35) I, 4-5 en inhoudsopgave Laarman, a.w. (zie noot 24), 66; Kanon en Mout, a.w. (zie noot 35), inhoudsopgave leesboekje eerste deeltje.
- 62 Kanon en Mout, a.w. (zie noot 35), 9.
- 63 Kanon en Mout, a.w. (zie noot 35), 20-21 en inhoudsopgave leesboekje eerste deeltje.
- 64 Scheepstra, a.w. (zie noot 24), 161.
- 65 J.A. de Lint en J.J. Verburg, *Robinson Crusoe, Handleiding bij het leesboek ter voorbereiding van het geschiedenis-onderwijs*, 's-Gravenhage 1905, 44.
- 66 Over schoolwandelingen verschenen zelfs twee boeken: H. Douma, 'Schoolwandelingen en waarnemingen. Eene bijdrage tot de methodiek van de leervakken der volksschool Tiel, 1893, en: Commissie voor schoolwandelingen (red.: C. van Doorne en H. Douma), *Gids voor schoolwandelingen door Amsterdam en omstreken I De stad*, Amsterdam 1898 (niet verder verschenen).
- 67 Geluk, a.w. (zie noot 35), 247.
- 68 Kanon en Mout, a.w. (zie noot 35), 41-42; Douma, *Handboek*, a.w. (zie noot 24), zesde druk, 219.
- 69 Den Hertog, a.w. (zie noot 1), 161.
- 70 Zie inleiding.
- 71 Lankamp, a.w. (zie noot 35) II, 38-39.
- 72 J.W. de Jongh, *Toelichting bij de twaalf historische wandkaarten der vaderlandsche geschiedenis*, 's-Gravenhage 1909; J.W. de Jongh en F. Eterman, *Toelichting bij de historische portretten*, eerste zestal, tweede zestal. 's-Gravenhage 1913.
- 73 J.W. de Jongh, *Illustraties teekenen op het zwarte bord*, Groningen 1918 (geïllustreerd door W. Hardenberg).
- 74 Kanon en Mout, a.w. (zie noot 35), 44-47.
- 75 Douma, *Handboek*, a.w. (zie noot 24), zesde druk, 218.
- 76 Lankamp, a.w. (zie noot 35), 37-38.
- 77 D.S. Douwes, recensie van 'B. Laarman, *Zielkunde en algemeene onderwijsleer*', *Vaktijdschrift voor onderwijzers* (1908), 70, 78.
- 78 Douwes, a.w. (zie noot 35), 51.
- 79 Douwes, a.w. (zie noot 35), 48.
- 80 Scheepstra, a.w. (zie noot 24), 37-38.
- 81 Scheepstra en Walstra, a.w. (zie noot 44), 5.
- 82 In 1900 schreef de Zweedse feministe en pedagoge Ellen Key een beroemd geworden boek: *De eeuw van het kind*, dat grote invloed had op de onderwijshervormingen van de 'Nieuwe Schoolbeweging'.
- 83 J.M.L. Peters, *Visuele communicatie en visueel onderwijs. Over de rol van beelden in het communicatieproces en over het gebruik van audio-visuele hulpmiddelen* Haarlem 1961, 18. H.S. Verduin-Muller, *Leren met beelden. Het gebruik van visuele hulpmiddelen bij het aardrijkskunde-onderwijs op de scholen voor het VMO. Enige aspecten van theorie en praktijk*, Groningen 1964, 14-15.
- 84 Peters, a.w. (zie noot 83), 16-17.
- 85 Peters, a.w. (zie noot 83), 8, 18; Verduin-Muller, a.w. (zie noot 83),

14-15.

86 Peters, a.w. (zie noot 83).

87 G. de Jong e.a., *Kind, school en geschiedenis*, Amsterdam 1975⁶, 106.

88 H.H. Kole en J. Naaykens, *Toelichting bij de geschiedenis-vertelplaten*, Gorinchem, 1979; I. Mottier, *Wandplaten voor vrouwenemancipatie*, 's-Gravenhage 1981.

Spiegel der Jeught,
Ofte
Spaense Tyrannye,

Gopleegt in dese Nederlanden
dienstig om in de Schole ge-
leert te worden.

Doozeen Lief- hebber des Va-
derlands in 't licht gegeven.

Dese laetsten Druick is
van Nieuw oversien en met
de mozt v n de Pauze-
sen vermeerct.

Met de inze heyt der Franssen
tot Wodegaven en Swam-
merdam.

Te Dordrecht,
By Symon Onder de Linde,
Boeckverkooper. 1687.

De ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs op de lagere school tot de 20ste eeuw

Meeuwes Visser en het doel van het geschiedenisonderwijs

De vurige wens van de jonge Meeuwes om in de voetsporen van zijn held te treden, kwam hem op vijf jaar Rijksopvoedingsgesticht te staan. De verraste abonnees van het onderwijstijdschrift 'Het Nieuwe Schoolblad' werden hiervan op 14 februari 1890 op de hoogte gesteld: 'Admiraal de Ruyter medeplichtig aan brandstichting! — 22 Juli ontstond er brand in den hooiberg van E. Visser te Houtwijk en Polanen. De vlam deelde zich mede aan de woning, en zoo goed als niets werd gered [...]. Een week of wat later sprak mevrouw Visser, met haar elfjarig zoontje, Meeuwes Visser, over het gebeurde, en deze bekende toen, dat hij bij ongeluk een lucifer had laten vallen in de nabijheid van den berg, en zoo den brand had gesticht. Den 26 Dec. j.l. ging datzelfde knaapje naar den veldwachter Luijendijk en vertelde daar, dat hij met opzet den brand had veroorzaakt. En de reden? De geschiedenis van admiraal de Ruyter, door hem op school geleerd, zat hem zoodanig in het hoofd, dat hij met alle geweld naar een oorlogsschip wilde. Om daartoe te geraken, had hij al eens aan zijne moeder gevraagd, of er eene zware straf op stond, als hij zijn zusje vermoorde, maar toen hij hoorde, dat dit zeer zwaar gestraft werd, heeft hij dat althans gelaten. Om echter toch zijn zin te krijgen, heeft hij daarop met moedwil den hooiberg in brand gestoken, daarbij redeneerende: alles brandt af, mijne ouders zijn dan zonder dak, en ik krijg mij zin en ga naar het oorlogsschip.'¹

We mogen aannemen dat de onderwijzer die de jongen door zijn lessen in de vaderlandse geschiedenis tot deze daad inspireerde, danig geschrokken is. Ongetwijfeld zal hij onmiddellijk besloten zijn gawe de vaderlandse helden voor de kinderen tot leven te wekken, voortaan wat voorzichtiger aan te wenden. Menige man

en vrouw in het onderwijs zou er echter iets voor gegeven hebben om in het bezit te komen van een verteltalent als dat van deze collega. Sinds het bij de wet van 1857 voor de lagere scholen in Nederland verplicht werd de leerlingen ook in de beginselen der geschiedenis te onderrichten, stond de onderwijzer meermalen met de handen in het haar. Hoe bij dit vak te voldoen aan de pedagogische eis van de tijd: het aanschouwelijk onderricht? Dit was onmisbaar, wilde het kind de stof onder de knie krijgen. Maar het verleden leek een terrein dat slechts in abstracte begrippen te vangen was, begrippen die volgens velen het kinderverstand te boven gingen. Het stelde hoge eisen aan de verbeeldingsgave van de man voor de klas.

Ook de komst van de eerste historieschoolplaten in 1855 voorkwam niet dat het personeel bij het lager onderwijs in de tweede helft van de 19de eeuw vraagtekens bleef zetten.² Men debatteerde onder andere over het nut van de geschiedenis voor kinderen: deze kwamen toch grotendeels na hun lagere schoolopleiding — als ze die al afmaakten — op het land of in de werkplaats terecht. Welke doelstellingen had de school er eigenlijk mee op het oog? De antwoorden die hierop gegeven werden waren zeer divers, en liepen meer uiteen naarmate de politieke, maatschappelijke en religieuze overtuigingen van de vragenstellers sterker verschilden. Zelfs werd er regelmatig in de vaktijdschriften voor onderwijzers melding gemaakt van de stemmen die opgingen om de verplichting geschiedenis te doceren maar uit de wet te schrappen. Het merendeel van deze tegenstanders van het vak liet het standpunt echter varen toen er in de jaren negentig een aantal nieuwe schoolboekjes gepubliceerd werd. Ze waren geschreven door onderwijzers die besloten hadden de bezwaren eens en voor altijd uit de wereld te helpen door inhoud en methode van de geschiedenisles drastisch te hervormen. Eerst hierna leek het vak een onbetwiste plaats op het schoolrooster te kunnen gaan innemen.

Alvorens hier op in te gaan, is het wenselijk eerst nadere aandacht

76 [linker pagina]

Titelpagina van een in 1687 te Dordrecht gedrukte *Spiegel der Jeught* [...].

Aen den L E E S E R.

Hier vint gy, in dit Boek, de waerheyt regt beschreven,
 Wat dat het Franse Rot in Neêrlandt heeft bedreven,
 Hoe heyloos dit geluys hier hebben t'saam geleest,
 Daer van dat u dit Boeck volkomen kennis geeft.
 Sy vullen menschen op (waer vont men wreder dingen)
 Met water in het lijf, die sy te barsten springen.
 Men maekt van Man en Koe, van Moeder en haer Kin
 Verdubbelt gruwel-snoer, die men haer t'samen bint.
 Sy laten niet geheel, maer schenden Neus en Ooren,
 En kappen Hant en Voet, doen onder 't Ys versmooren.
 Doen Schepen sincken, vol met Volk en Goed gelaân:
 De Hel die wort verschrickt van 't woeden te verstaân.
 Dit Fransch gebroedt dat Moord, Brand, Schend en komt
 Verkrachten,
 Verwerpt de eer en schaemt, agt op geen Maegdeklachten
 Berooft de kraemvrou 't bed, bedenkt vervloekte vont
 Snijd haer de Borsten af, strooyt Peper in de wond.
 Geen Vaders droeve klagt, geen Moeders hande wringen
 Verschoont het spraakloos Wicht, nog teere Zuygelingen
 Maer rucken 't van de Borst, hoe seer de Moeder bid,
 En steekt het op een Spies, of braet het aen een Spit.
 Noch and're gruwlen meer gaet u dit Boeck beschrijven,
 't Geen dit verbaistert volck in Neêrlant gingh bedrijven.
 Nu Leefer, leest dit Boeck, en geeft den Opper-Heer,
 En oock d'Oranje Prins, als u Herstellers, Eer.

77

Voorwoord aan de lezers in: *Nieuwe Spiegel der Jeught, Of Fransche Tyrannye* [...], Amsterdam zj.

te besteden aan de interessante — soms turbulente — historie, die het geschiedenisonderwijs op de lagere school toen al achter de rug had.

Vaderlandse geschiedenis als 'Spiegel der Jeught'

Al in de 16de eeuw kan er gesproken worden van het gebruik van een geschiedenisboek bij het onderwijs aan jonge kinderen. In 1538 verscheen te Antwerpen een uittreksel uit de zgn. *Divisiekroneik*, onder de titel *Dye Cronijcke van Hollant Zeelant ende Vriesland van alle geschiedenissen uit corte/met dye Cronijcke van den Bisschoppen van*

Utrecht/hoe dat in Hollant eerst begrepen is.³ Tot in het begin van de 18de eeuw kende het herdrukken, maar het gebruik ervan nam af toen in 1614 een nieuwe boekje de markt veroverde onder de veelbetekende titel *Spiegel der Jeught, Ofte een kort verhael der voornaemste Tyrannye, Ende Barbarische Wreetheden, Welcke de Spangiaerden hier in Nederlandt bedreven hebben aan menigh duysent menschen, gedurende de Nederlantsche Oorlogen, en daer voren* (afb. 76).⁴ Het direct al populaire boekje was het product van de wapenstilstand tussen de Republiek en Spanje, en had duidelijk de bedoeling de lezertjes anti-Spaans gezind te maken. Toen dan ook de vijandelijkheden in 1621 weer uitbraken, kwam de inhoud opnieuw goed van pas: voor 1670 zagen tenminste 20 herdrukken het licht.⁵

Een nieuw militair conflict, nu de oorlog met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen, deed in 1674 het boek verschijnen, dat de plaats van de *Spiegel der Jeught* innam: *De Fransche Tyranny*. Dat is het *Oprecht en waerachtig Verhael van de Grauwelijke Wreetheden tot Bograven, Swammerdam en elders door de Fransen gepleegt* [...] (afb. 77 en 78). De afschuwelijke wandaden die de Franse soldaten bedreven zouden hebben worden hier breed uitgemeten. Het doel van het boekje was het vastleggen van hetgeen er gebeurd was, opdat de jeugd en het verdere nageslacht dit nooit meer vergeten zou. Tot aan de Franse tijd werd het onder verschillende titels in de Republiek gebruikt.⁶

Pas in de 18de eeuw kreeg de onderwijzer de beschikking over een ruimer aantal — en tevens meer neutraal gestelde — geschiedenisboeken. Zo schreef bijvoorbeeld de historicus Wagenaar in 1759 zijn *Vaderlandse historie verkort*, dat in 1776 voortgezet werd door *Kort begrip der Nederlandsche geschiedenissen*. Ook ziet men methoden verschijnen die de kinderen met nadruk wijzen op de heldhaftige rol die de stadhouders in vroeger tijden gespeeld hadden. E.P. de Booij noemt in haar boek *De Weldaet der Scholen* o.a. het *Kort en beknopt begrip der Nederlandsche geschiedenissen van 't jaar 1572 tot het jaar 1765 ingeslooten* (ca 1766) en de rond 1787 geschreven *Korte schets der Nederlandsche historiën. Zaakelijk vertoonende Gods wonderlijke goedheden, onder het bestier der Oranjevorsten bewezen aan de Zeven Vereenigde Provinciën zedert hunne opkomst tot op Prins Willem den V* [...].⁷

Al deze werken beperkten zich tot feitelijkheden op politiek en kerkhistorisch gebied. In 1773 verscheen voor het eerst een boekje dat aandacht vroeg voor de geschiedenis van wetenschap en kunst: *Kort begrip der Algemeene, en, in 't Bijzonder, der Nederlandsche Historie* [...].⁸

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen — opgericht in 1784 — zorgde ervoor dat het aantal publicaties nog met een tiental werd uitgebreid, voordat het vak geschiedenis in 1806 als facultatief vak voor de lagere school in de nationale wetgeving werd genomen. De

levensschetsen van vaderlandse mannen en vrouwen (1788 e.v.), de *Verzameling van merkwaardige Gebeurtenissen uit de ongewijde geschiedenissen* (1805) en het *Schoolboek der Geschiedenissen voor ons Vaderland* (1800) door H. Wester, werden alle geschikt genoeg geacht om opgenomen te worden in de Algemene Boekenlijst van 1810, waaruit de scholen verplicht werden een keuze te maken.⁹ Dit gold tevens voor de in 1790 verschenen 'stukjes' van de Zutphense

predikant J.F. Martinet: *Het Verenigd Nederland, verkort. Ten gebruike der scholen* (afb. 79). De schrijver schetst hierin — naast de staatkundige geschiedenis — de geschiedenis van bestaansmidde-len, wetenschap, kunst, krijgsmacht, inclusief onze 'helden', etce-tera. Hij wilde de leerlingen ervan bewust maken dat de geschiede-nis de uitvoering van het grote plan vormde, dat God met de wereld voorhad. 'Enerzijds de breedgespreide poging tot popularisatie van het Nut; anderzijds het indringende werk van Martinet met zijn meer specifieke doelstelling [...] worden door I. van de Velde als de belangrijkste laat 18de eeuwse pogingen gezien het vak geschiede-nis op de Nederlandse scholen te introduceren.¹⁰

78

Illustratie in *Nieuwe Spiegel der Jeught, Of Fransche Tyrannye* [...], Amsterdam zj.

Een goddeloose Boef, tot Tyranny genegen,
Heeft een onnoosel Kindt in 't Brändent huys gekregen,

Inhoudsopgave van J.F. Martinet, *Het Verenigd Nederland, verkort. Ten gebruike der scholen*, Amsterdam 1790. (naast de staatkundige ontwikkelingen en de 'histoire bataille' vindt men hier tevens al enige aandacht voor onderwerpen als kunst, wetenschap en bestaansmiddelen)

6

L Y S T

D E R

Z A M E N S P R A A K E N .

I. Z A M E N S P R A A K .

Belang der Vaderlandsche Historie. Oude en tegenwoordige staat. Middelen van opkomst en bestaan.
Bladz. 1

II. Z A M E N S P R A A K .

Verbond der Edelen. Beeldstormery. Openlyk preeken. Komst van Aya. Vervolging. Tiende Penning. Veroverde Steden. Haarlem, Alkmaar en Leiden belegerd. Requiesens. Gentsche Pacificatie. Don Jan Farnese.
73

III. Z A M E N S P R A A K .

Unie van Utrecht. Bedryf van Farnese. Philips afgezworen. Dood van Willem den I. Voortgezette Oorlog Opdragt gezogt. Leicester. Onverwinnelyke Vloot. Verbonden. Daaden van Maurits. Ernst. Fuentes. Albertus. Philips dood. Zeezotten.
Blad. 90

IV. Z A M E N S P R A A K .

Oorlog met Philips den IV. Slag by Nieuwpoort. Oostende belegerd. Veroveringen in Indiën. Bestand. Lotgevallen van J. van Oldenbarneveld, H. de Groot en R. Hogerbeets. Remonstranten. Synode van Dordrecht. Einde van 't Bestand. Dood van Philips en Maurits. Zilvervloot gewonnen. Frederik Hendrik. Academien. Vrede te Munster.
107

I N H O U D

7

V. Z A M E N S P R A A K .

Brasil. Krygsvolk afdanken. Willems toleg op Amsterdam en gevolgen. Zyn Dood. Bestier zonder Stadhouder. Oorlog met Engeland. Met Zweeden. Wederom met Engeland. Tromp. De Ruiter. Chattam. Vrede te Breda. Voetius. Cart-fius. Triple-Alliantie. Verdeeldheid. Oorlog met Frankryk. Moord van J. en C. de Witt.
Bladz. 119

VI. Z A M E N S P R A A K .

Vaderland verlost. Zeeslagen. Vrede met Frankryk. Drie Provintien vry. Dood van de Ruiter. Vrede met Frankryk. Fransche Vluchtelingen. Voetiaanen en Coccejaanen. Labadie. Willem de III op den Throon van Engeland. Inlandsche onlusten. Dood van Willem den III.
137

VII. Z A M E N S P R A A K .

Bestier zonder Stadhouder. Onlusten. Oorlog met Frankryk. Veldslagen. Friso verdrikt. Vrede te Utrecht. Barriere. Oostendesche Maatschappij. Saltzburgers Vrye Metzelaars. Herrnhutters.
147

VIII. Z A M E N S P R A A K .

Dood van Karel IV. Oorlog met Frankryk. Verliezen. Willem de IV Stadhouder. Vrede. Inlandsche Onlusten. Nykerk. Dood van Willem IV. Anna. Geleerde Maatschappijen. Tekenen Academien. Aardbeving. Willem V Stadhouder. Oorlog met Engeland en den Keizer. Onlusten.
154

IX. Z A M E N S P R A A K .

Bezittingen. Bevolking. Bestier. Staaten. Andere Collegien. Erffstadhouder. Inwooners. Karakter. Wetenschappen. Taal. Uitvindingen. Konsten. Reizigers. Handel. O. en W. Indische Compagnie. Vischeryen. Fabrieken. Landbouw Zee- en Krygsmagt. Helden. Inkomsten.
165

eerste het klassikale onderwijs op de lager school invoerde.¹¹ De overige provincies kregen dit pas bij de eerste landelijke onderwijs-wet in 1801 opgelegd.

Het merendeel van de kinderen onder de tien jaar ging naar de Nederduitse school, waar ieder naar eigen tempo leerde lezen en waar schrijven en rekenen alleen voor een kleine minderheid waren weggelegd. Volgens C.P. de Booy in haar artikel *Naar School. Schoolgaande kinderen in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw* werd het geschiedenisboekje op de Nederduitse school gebruikt bij het onderwijs in het lezen.¹² Men gebruikte daarvoor de geschiedenis van koning David uit de Statenbijbel en de *Franse tyrannie*. Hoeveel van de inhoud tot de kleine lezers doordrong, staat echter nog te bezien, gezien de omstandigheid dat het kind pas toen het zogenaamde 'kunstmatige lezen' in het begin van de 19de eeuw werd ingevoerd, ook begrip van het gelezene uit de leestoon moet laten blijken. Tot dan toe werd de tekst op een dreuntoon bij de onderwijstafel opgezegd.¹³ Hoogstwaarschijnlijk kwam alleen die kleine categorie kinderen echt met het vaderlandse verleden in aanraking, wier ouders zich de duurder Franse-en-Nederduitse school, de deftige Franse school of privé onderwijs konden veroorloven. Pas toen de meeste van de volksscholen, gesticht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, het vak in het lesprogramma opnamen, werd dit aantal groter.

'Liefde voor het Vaderland, eerbied en verkleefdheid jegens den Vorst en vooral christelijke deugd'

De schoolwet van 1806 bracht voor het eerst een voorschrift voor het geschiedenisonderwijs op landelijk niveau. Het wel of niet geven van de 'beginselen der geschiedenis' werd hierin nog aan het goedgevallen van de volksscholen zelf overgelaten. Dat vele onderwijskrachten hiertoe echter niet overgingen voordat de wetgever het hen in 1857 verplichtte, had verschillende oorzaken. Er bestonden bijvoorbeeld bij ouders en onderwijzers bezwaren van pedagogisch-maatschappelijke aard: het zou bij kinderen uit eenvoudige milieus weleens tot ontevredenheid kunnen leiden met hun sociale positie.¹⁴ (Frappant genoeg geloofde P. Burggraaf in zijn *Aanwijzing voor 't onderrigt der Aardrijks en Geschiedkunde in de Lagere Scholen* het tegenovergestelde: de lagere standen zouden er juist van leren '[...] gelukkig voor zichzelf, nuttig voor anderen en in elke bestelling aan het Opperwezen gelaten, tevreden, vergenoegd en dankbaar [...] te zijn!').¹⁵ Daarnaast gold de omstandigheid dat vele scholen nog niet konden beschikken over onderwijzers die zich bekwaam genoeg achtten om het vak te doceren: alleen degenen die in het bezit van de tweede en eerste onderwijzersrang waren, hadden zich in het vak moeten verdiepen. Tevens kwamen hier de

religieverschillen binnen de Nederlandse gemeenschap als oorzaak om de hoek kijken. Veel katholieke ouders weerden de geschiedenis van de school uit gebrek aan vertrouwen in de tekst die de kinderen in de lesboekjes voor zich kregen. Zij klaagden dat deze zonder onderscheid de pennevrucht van protestantse schrijvers waren, wier interpretatie van het verleden in strijd was met de werkelijke gang van zaken.¹⁶

Aan welke eisen het lesmateriaal moest voldoen, leest men uit de vurige toespraak die de bekende Adriaan van den Ende in de hoedanigheid van Commissaris tot de Zaken van het Publiek Onderwijs tot de 'schoolhouders' op 25 december 1813 richtte. De overheid sprak zich hierbij voor het eerst officieel uit over de richtlijnen die zij bij het onderwijs in de geschiedenis gewent achtte. De inhuldiging van Willem I als souverain vorst had nog geen vier weken eerder plaatsgevonden, en de beoordeling van de woelige gebeurtenissen in de voorgaande jaren is er duidelijk in terug te vinden. Van den Ende roept de onderwijzers op allereerst aan hun verplichting te voldoen de kinderen in te prenten '[...] als ware Nederlanders goed en bloed veil te hebben voor de dierbare zaak onzer vrijheid en onafhankelijkheid'. Ten tweede moest iedere leerling ervan overtuigd raken dat deze gezegende en onafhankelijke staat alleen behouden kon worden wanneer onderlinge verdeeldheid — als die welke de omwenteling van 1795 ten gevolge had gehad — voorkomen werd: 'Vuurt hiertoe in uwe gemoederen aan liefde voor het Vaderland, eerbied en verkleefdheid jegens den Vorst die het regeert, en vooral christelijke deugd!' Hoe het beste dit resultaat te bereiken? 'Bedient u hiertoe bijzonderlijk van het onderwijs der Vaderlandsche geschiedenis, en vooral van die gedeelten (gij vindt ze op elke bladzijde) welke uwe leerlingen zullen leren kennen de deugden, die de Voorvaderen van onze geëerbiedigden Vorst versierden, en de hooge verdiensten, welke zij zich, eeuwen achter een, bij ons Land verworven hebben', aldus de commissaris.¹⁷

Tevredenheid met de maatschappelijke status quo, liefde voor land en regerend Oranjehuis waren de doelstellingen die tot ver in de 19de eeuw van overheidswege bleven gelden. 'Opwekking van warme vaderlandsliefde als bestanddeel der nationale opvoeding' stond in de Memorie van Toelichting te lezen, die was toegevoegd aan de wet van 1857.¹⁸ Het onderwijs in de 'beginselen der geschiedenis' werd hierbij als verplicht vak op de lagere scholen ingevoerd. Dat de leerling '[...] de grote daden van het voorgeslacht leert kennen door welks volharding onder leiding van Oranje ons onafhankelijk bestaan werd gegrondvest [...]', was de richtlijn die de wet Kappeyne van de Coppello in 1878 aan het onderwijs in de vaderlandse historie meegaf (de algemene geschiedenis werd in dit jaar facultatief gesteld).¹⁹ Deze leidraad liet aan duidelijkheid niets

te wensen over en gedurende de gehele 19de eeuw is zij in de voorwoorden van de schoolboekjesschrijvers terug te vinden.

De meningsverschillen, die in de tweede helft van de 19de eeuw binnen de muren van de lagere schoolwereld te signaleren vallen, zijn dan ook niet ontstaan over deze opvatting van regeringszijde. Wie de onderwijsvaktijdschriften van die tijd doorneemt, kan concluderen dat er zich in de loop der jaren drie discussies voorgedaan hebben. De eerste ontstond naar aanleiding van de verschillen in interpretatie van onze geschiedenis, en heeft tot in deze eeuw voortgeduurd. Aanleiding voor de tweede vormden de militaire ontwikkelingen in ons verleden, die volgens velen te veel aandacht kregen bij het onderwijs aan de jonge leerling. In het laatste decennium tenslotte hield men zich bezig met aanpassing van de schoolboeken en lesmethoden aan de pedagogische eisen van de tijd. Deze drie onderwerpen zullen nu in hetgeen hieronder volgt belicht worden.

'Zegepraal van de Hervorming' of 'gemeenschappelijke zucht naar vrijheid'?

De interpretatieverschillen hebben al onmiddellijk na het van kracht worden van de wet van 1857 voor onenigheid gezorgd. Grondslag hiervan vormde het uiteenlopen van de levensbeschouwelijke standpunten van het onderwijzend personeel. Met name van protestantse zijde werd de wettelijke regeling als oorzaak van veel ellende beschouwd.²⁰ Hierin bevond zich namelijk het gewraakte artikel 33, dat onder lid b bepaalde: 'de onderwijzer onthoudt zich ervan iets te doen of te laten wat strijdig is met de eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden'. Werde dit op het vak geschiedenis betrokken, aldus de protestantse onderwijzers, dan betekende dit dat de kinderen op de openbare volksschool van de ware toedracht van het verleden verstoken moesten blijven. Wanneer men rekening moest gaan houden met de gevoelens van de roomskatholieke, joodse en de in geen enkel geloof opgevoede leerling, hoe kon dan in 's hemelsnaam het belangrijkste tijdperk uit de geschiedenis van het Nederlandse volk — dat van [...] de opkomst, de uitbreiding, de bestrijding en de eindelijke zegepraal van de Hervorming op Neêrlands grond [...] — op de juiste wijze aan de schooljeugd uiteengezet worden? Hoe kon de openbare school zich een nationale onderwijsinstelling noemen, wanneer zij de nationale geschiedenis omwille van artikel 33 zozeer geweld aandeed?!

²¹ 'Eene nationale opvoeding is onmogelijk, wanneer de geschiedenis des vaderlands van haar Protestantisch karakter wordt ontdaan', riep voorzitter A. Meyer in 1886 in zijn toespraak tot de uit het gehele land toegestroomde leden van de jubilerende 'Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland'.²²

Om te garanderen dat deze praktijken niet onverwacht zouden opduiken in de eigen scholen, was de 'Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs' in 1868 overgegaan tot de instelling van de commissie voor het zogenaamde 'Naexamen'. Iedere kweekeling die een post op een protestantse school ambieerde, moest ná de acte-examens, afgelegd voor examinatoren van de overheid, nog eens ten overstaan van deze nieuwe commissie zijn kennis van de vaderlandse geschiedenis ten toon spreiden.²³ Ook de gereformeerde kweekscholen hadden deze voorzorgsmaatregel getroffen. Uit de examenprogramma's die regelmatig in het *Correspondentie Blad* van de 'Vereeniging van Christelijke Onderwijzers' gepubliceerd werden, valt te lezen wat er van de kandidaat gevraagd werd: '[...] zoodanige bekendheid met de hoofdzaken der volkshistorie in haar verband en samenhang, dat daardoor duidelijke aan het licht kome a. de waardij van de beginselen der Hervorming zoowel in den strijd met het Roomsche bijgeloof als met het revolutionaire ongelooft b. de roeping en verdiensten van de Vorsten uit het Huis van Oranje en Nassau in betrekking tot de Nederlandsche natie'.²⁴ Opdat hun leerlingen hieraan konden voldoen, werd het *Handboek der geschiedenis van het vaderland* van Groen van Prinsterer op de literatuurlijst van de protestantse en gereformeerde kweekscholen geplaatst.²⁵

Toen eveneens in 1868 door middel van het 'Mandement van de bisschoppen' voor het eerst van katholieke zijde richtlijnen met het oog op het onderwijs aan de jeugd werden uitgevaardigd — het riep op het onderricht 'in alle opzichten katholiek en godsdienstig' te doen zijn — viel er ook van deze kant meer openlijke kritiek op het geschiedenisonderwijs te verwachten. Als minderheidsgroepering in een overwegend protestantse samenleving vreesde men echter — als vóór 1857 — dat het verleden op de openbare school niet een te weinig maar juist een te sterk uitgesproken protestantse interpretatie mee zou krijgen. Alleen in katholieke instellingen kon er voor gezorgd worden dat vakken als (bijbelse) geschiedenis en natuurkennis onderwezen werden '[...] zonder als een wapen tegen den godsdienst te worden gekeerd [...]', aldus een schrijven van de oprichters van de 'Vereeniging tot bevordering van het Katholiek bijzonder Onderwijs', die in 1869 op verzoek van aartsbisschop Schaepman bijeen gekomen waren.²⁶ Ook het katholieke onderwijs had sinds kort de beschikking over het werk van een voorvechter van de eigen visie binnen de officiële historiografie, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIIe Eeuw* van de arts-historicus W.J.F. Nuyens.

Het is niet verwonderlijk dat de openbare onderwijzers zich meermalen groepen voelden een verdedigende houding aan te nemen tegen deze aanvallen. In het april-nummer van 1869 van het maandblad van hun vakvereniging, dient de penningmeester H.

Journal de Correspondance

en vue de la fondation d'un conseil permanent
et international d'éducation.

Ce journal a pour but de resserrer de plus en plus les liens qui relient dans les divers pays tous ceux, qui unissent leurs efforts pour la fondation du conseil permanent et international d'éducation. Il s'en tiendra au programme communiqué entre autres dans l'„Appel“ (1888).

Des manuscrits envoyés pour le journal de correspondance, les premiers pris en considération sont ceux des adhérents. L'échange d'idées sur les sujets se rapportant au programme est chaudement recommandé aux amis et, le cas échéant, aux adversaires de l'entreprise, — le journal de correspondance, organe de ces efforts, offre la meilleure occasion à la discussion.

Les auteurs restent toujours responsables des opinions émises dans le journal.

Le journal paraît simultanément en français, en allemand et en anglais.

Les adhérents recevront comme jusqu'ici les exemplaires gratis. En même temps, les adhérents sont priés de gagner à la cause

de nouveaux amis en grand nombre, en répandant le journal surtout parmi le corps enseignant. Si chaque adhérent s'entretient de notre entreprise avec deux amis, que ces deux à leur tour l'exposent à quatre autres et ainsi de suite,

les dizaines de mille adhérents indispensables se trouveront à bref délai. Tout dépend de la chaleur de conviction avec laquelle on parle aux deux premiers.

On ne renvoie pas les manuscrits et les ouvrages qui nous sont adressés en vue d'en donner les comptes-rendus.

Annouces: Une Ligne M. l.—
Les dons en argent sont acceptés avec reconnaissance et toujours mentionnés dans le numéro suivant.

Les communications pour le journal de correspondance doivent être adressées sous une forme brève et concise au Secrétaire du comité provisoire pour la fondation du Conseil Permanent et International d'éducation, Monsieur Herm. Molkenboer à Bonn s/Rh., Belderberg 1.

Correspondenz-Blatt

im Interesse der Errichtung eines bleibenden
internationalen Erziehungs-Rates.

Das Blatt hat den Zweck, in verschiedenen Ländern zwischen den Freunden der Bemühungen zur Errichtung des Bleibenden Internationalen Erziehungs-Rates ein stets festes Band zu knüpfen. Es wird sich dabei an das Programm halten, wie es unter anderem im „Aufruf“ (1888) mitgeteilt worden ist.

Unter den zugeschickten Manuscripten für das Correspondenz-Blatt werden diejenigen von Adhärenzen zuerst berücksichtigt. Der Meinungs-Austausch über Gegenstände, welche sich auf das Programm beziehen, wird Freunden und eventuellen Gegnern der Bestrebungen warm an's Herz gelegt, — das Correspondenz-Blatt als Organ der Bemühungen, bietet die günstigste Gelegenheit für die Discussion.

Die im Blatt zum Ausdruck gelangenden Ansichten bleiben stets auf Rechnung der betreffenden Autoren.

Das Blatt erscheint gleichzeitig in französischer, deutscher und englischer Sprache.

Wie früher, erhalten die Adhärenzen die Exemplare gratis zugeschiedt. Zugleich werden die Adhärenzen gebeten, durch Verbreitung des Blattes, allererst in Lehrkreisen, diesen Bestrebungen

viele neue Freunde zuzuführen. Wenn jeder Adhärenz mit zwei seiner Freunde von diesen Bestrebungen spricht, diese zwei sie wiederum vier anderen vorlegen, u. s. w. u. s. w., so werden in kurzer Zeit

die Zehntausenden von Adhärenzen, die uns unentbehrlich sind, gewonnen sein.

Alles kommt an auf die Wärme der Überzeugung, mit welcher man mit den beiden ersten von der Sache spricht.

Manuscripte und Recensions-Exemplare werden nicht zurückgeschickt.

Anzeigen: 1 Mark per Zeile.

Beiträge in Geld werden gerne entgegengenommen. Sie werden stets in der nächstfolgenden Nummer veröffentlicht.

Mitteilungen für das Correspondenz-Blatt sind in kurzer, gedrängter Form zu richten an den Schriftführer des vorläufigen Komitees für Einsetzung des Bleibenden Internationalen Erziehungs-Rates, Herrn Herm. Molkenboer, Belderberg 1, Bonn a. Rh.

Correspondence-Journal

in furtherance of the establishment of a permanent
international council of education.

This journal aims at welding a link ever increasing in strength, in different countries between the friends of the efforts to establish the permanent international council of education. It will therewith keep to the Programme, as it was communicated, amongst other ways, — in the „Appeal“ (1888).

Of the manuscripts forwarded for the Correspondence-Journal, those from adherents will be taken earliest into consideration. The exchange of ideas upon subjects which affect the Programme, is warmly commended to the friends and eventually to the opponents of the efforts. — the Correspondence-Journal, as the organ of the endeavours, offers the most favourable opportunity for the discussion.

The authors of the views set forth in the journal are alone responsible for the same.

The journal appears simultaneously in french, german and english.

As formerly, the adherents receive copies free. At the same time the adherents are begged to win

many new friends for these efforts, by circulating the journal, and more especially among teachers. If each adherent speaks with two of his friends about these efforts, these two lay them again before four others etc. etc., so

the ten thousands of adherents who are indispensable to us, will speedily be won. All depends upon the depth of the conviction with which one mentions the matter to the two first.

Manuscripts and works for criticism will not be returned.

Advertisements: one line 1 M.

Contributions in money will be gladly received; they will always be acknowledged in the following number.

Communications for the Correspondence-Journal in short, concise form are to be sent to the Secretary of the provisional committee for the foundation of the Permanent International Council of Education Mr. Herm. Molkenboer, Belderberg 1, Bonn a/Rh.

Gedeelte van één van de afleveringen van het drietalige *Journal de Correspondance en vue de la fondation d'un conseil permanent et international d'éducation*, dat door Herman Molkenboer in Bonn werd uitgegeven.

Hinse zijn 'bijzondere' collega's fel van repiek in een artikel getiteld *De Tachtigjarige oorlog en de Openbare School*. Zijns inziens is het vak geschiedenis juist op de openbare school op zijn plaats, aangezien het haar doel is op te voeden tot waardige burgers van de maatschappij, tot 'vaderlandslievende Nederlanders', en niet tot 'rechtzinnige protestanten, katholieken of israëlisten'. Juist het verleden nu leert ons dat eendracht macht maakt. De onderwijzer op de volksschool zou niet in staat zijn onpartijdig te zijn, of vervallen in 'karakterloosheid' of 'dorre kroniek'? Deze kritiek is onterecht! De openbare scholen hebben juist het recht om bij de behandeling van de tachtigjarige oorlog zowel de katholieke als de protestantse kanten te belichten, en moeten er op wijzen dat men elkaar aan beide zijden te vergeven heeft. Bij het confessionele onderwijs moet men zich trouwens eens realiseren dat de opstand niet alleen een godsdienststrijd is geweest, maar ook een strijd voor de vrijheid waar alle

Nederlanders aan deelnamen, aldus Hinse.²⁷

In 1875 beschuldigde de vice-voorzitter van het zelfde 'Nederlands Onderwijzers Genootschap', W. Degenhardt, de bijzondere onderwijzers er openlijk van het belang van de eigen partij boven dat van het volk in het geheel te stellen. In de katholieke en protestantse voorstelling van het verleden leerden de kinderen van de ene overtuiging die van de andere te beschouwen als 'nakomelingen van elkanders beulen'. Daarentegen leerde de leerling op de neutrale school dat het 'één lijden [was], dat door den druk van Spanje's ijzeren vuist, allen, roomsch en onroomsch trof [...]. Het was de gemeenschappelijke zucht naar vrijheid, van oudsher den Nederlanders eigen, die zich tegen de willekeur en den dwang van den Spaanschen despoot en zijne handlangers verzette. Het bloed, waarin de Republiek, later zo groot en machtig, gegrond werd, was het gemeenschappelijk bloed van allen, hoe ook in godsdienstige denkwijze van elkander verschillend'.²⁸ Het is het standpunt van de liberale historicus Fruin, dat in dit benadrukken van de gemeenschappelijke onafhankelijkheidsstrijd doorklinkt. De 19de eeuwse liberalen wilden het volk afhelfen van de partijopvattingen over de geschiedenis, en waar beter te beginnen dan bij het volkskind op de eigen scholen?²⁹ Het confessionele kamp was echter niet geïntimi-

deerd door deze uitspraken en nog minder overtuigd van de werkelijk neutrale stellingname van de man voor de klas in het openbaar onderwijs. In de tachtiger jaren haalde het struikelblok 'artikel 33 en het geschiedenisonderwijs' tot tweemaal toe het parlement. In 1883 is het de zaak van de onderwijzer J. W. Poppink te Winterswijk, die de openbare schoolwereld op de achterste benen doet staan.³⁰ Poppink werd ervan beschuldigd tijdens zijn behandeling van de oorzaken van de hervorming de katholieke toehoorders in zijn klas in hun geloofsovertuiging gekwetst te hebben. Diep verontrust vocht het hoofdbestuur van het 'Nederlands Onderwijzers Genootschap' in de Tweede kamer het besluit aan de onderwijzer voor tien dagen te schorsen, met het argument dat deze de wet niet overtreden had, daar hij slechts feiten vermeld had en zich van een beoordeling hiervan had onthouden. Wanneer de Kamer de volksschool niet tegen de onjuiste ministeriële uitlegging van artikel 33 in bescherming zou nemen, dan zou het voortaan onmogelijk zijn hier te spreken over '[...] het meest glorierijke tijdperk onzer Geschiedenis'.³¹ Door de uiteindelijke beslissing van de Kamer het schorsingsbesluit af te keuren, nam de bezorgdheid omtrent dit aspect van het vak enigszins af: er was nu duidelijk uitgesproken dat onderwijs in de geschiedenis mogelijk was op de openbare school, zolang de docent zich tot de feiten beperkte, of deze nu voor bepaalde Nederlanders prettig aandeden of niet.³²

Dat de voorstanders van het confessionele scholenstelsel echter aan hun eigen interpretaties van artikel 33 bleven vasthouden, blijkt uit de discussie die zes jaar later opnieuw naar aanleiding hiervan opklaarde. Het fel tegen het bijzondere onderwijs gekante liberale kamerlid Van Houten had deze tijdens de behandeling van het wetsontwerp tot herziening van de wet op het Lager Onderwijs naar eigen zeggen met opzet uitgelokt, door zijn voorstel de redactie van het artikel zodanig te wijzigen dat de onduidelijkheid omtrent lid b nu eens en vooral weggenomen zou worden. De betrokkenen werden op de hoogte gehouden door *Het Schoolblad*, dat in haar afleveringen van 24 september en 8 oktober de meningen van de verschillende kamerleden in extenso weergaf. Veel nieuws bleek echter niet te verwachten. De confessionele oppositie bij monde van de heren De Savornin Lohman en Schaepman bleef vasthouden aan de enige oplossing die er huns insziens voor dit probleem bestond: de volksschool in handen brengen van de ouders zelf. De liberale minister Mackay sloot uiteindelijk de zaak af met de opmerking dat herziening niet noodzakelijk was, aangezien er van liberale zijde geen verdere klachten over het artikel waren ingediend.

Ook hiermee had het onderwerp niet afgedaan. De interpretatiekwestie hield de gemoederen van geïnteresseerden binnen en buiten de schoolwereld tot ver in de 20ste eeuw bezig: zolang de verschillende historiografische visies op het verleden in de school-

boekjes bleven doorklinken — en dit was nog het geval lang nadat de uitgesproken protestantse en katholieke standpunten van een Groen en een Nuyens door latere vakhistorici waren herzien — bleef het geschiedenisonderwijs op de lagere school op dit punt een bron van meningsverschillen. Sinds de jaren negentig zorgde het 'bevorderen van godsdienstzin' — een belangrijke nieuwe doelstelling in beide confessionele kampen — nog voor het extra benadrukken van die gebeurtenissen uit het verleden, die van belang waren geweest voor het wel en wee van de eigen geloofsgroep.³³ Het verschil in benadering kwam vooral naar voren in de waardering van de Hervorming, de Tachtigjarige Oorlog en van Willem van Oranje. Voor de protestantse kinderen betekende deze periode de worsteling en overwinning van hun godsdienstige overtuiging. In de vader des vaderlands zagen zij de grote geloofsheld. De katholieke leerlingen leerden over de man die wat de vrije godsdienstuitoefening betreft al even onverdraagzaam was als de calvinisten zelf, en over de slag die de eenheid van het ware geloof was toegebracht: 'In de 16de eeuw ontstond een ketterij ('t Calvinisme), die een groote scheuring te weeg bracht in de Katholieke Kerk van West-Europa. Deze noodlottige gebeurtenis duidt men vaak aan met de naam "hervorming", aldus dé methode voor de katholieke lagere scholen in de jaren dertig van deze eeuw, *De Roep der Historie* [...], van de hand van J.J. Doodkorte, C.G. van Grevenbroek en J.H. Werkman.³⁴ Meer in trek waren hier de Middeleeuwen, met de bloei van de kloosterorden en de triomf van de kruistochten.

Ook anno 1982 komen er overigens nog schoolboeken uit die de apologetische richting vertegenwoordigen: de auteurs van *Het verleden vandaag, onderwijsleerpakket voor het geschiedenis-onderwijs op de christelijke basisscholen* zouden aan de eisen van de hier bovengenoemde commissies voor het 'Naexamen' volledig voldaan hebben.

'Het immoreele van den krijg'

In de jaren tachtig van de vorige eeuw vroeg echter niet alleen de kwestie rond de interpretaties de aandacht. Kort na de opschudding rondom de onderwijzer Poppink werd voor de tweede maal de schijnwerper op het geschiedenisonderwijs aan kinderen gezet. Zoals hierboven al aangegeven, betrof het dit keer de aard van de gedoemde stof. Deze schetste overwegend de staatkundige en militaire ontwikkelingen, en van de laatste nu vreesden sommigen een nadelige invloed.

In de zomer van het jaar 1884 vonden alle Amsterdamse onderwijsinstellingen een schrijven in de bus, dat aldus aanving: 'Sedert eenigen tijd is door den heer Herman Molkenboer te Bonn [zie afb. 80], oud-lid der plaatselijke schoolcommissie te Amsterdam, eene beweging in het leven geroepen, om door de verschillende regeerin-

gen te doen instellen: "een permanenten internationalen raad van opvoeding", tot de taak hebbende, invloed uit te oefenen op de richting van het volksonderwijs, waardoor: a. eene ruime en waardige opvatting wordt gegeven aan het begrip "vaderlandsliefde", waardeering van andere naties wordt opgewerkt, en de band tusschen de volken onderling wordt versterkt; b. krachtig het bewustzijn zal worden verlevendigd, dat alles, wat verkregen wordt door geweld en materieële overmacht, in strijd is met de eischen der humaniteit, zonder nochtans bij de beschouwing van het verleden, tijden en omstandigheden uit het oog te verliezen. Het gevolg hiervan zal zijn, dat de oorlog wordt bestreden, daar het aankweken van genoemde beginselen onder het volk, en het verspreiden van juiste begrippen omtrent het immoreele van den krijg, den afschuw voor de beslissing van internationale geschillen door geweld, aanhoudend zal doen toenemen.'

Het was de bedoeling van de voormalige Amsterdamse onderwijzer dat het hele schoolonderwijs van deze beginselen doortrokken zou worden, en vooral dat zij 'eene betere opvatting' van het geschiedenisonderricht teweeg zouden brengen: 'Niet enkel zeehelden en krijgsoversten mogen den jeugdigen staatsburger als voorbeeld worden aangewezen; — de geschiedenis der verschillende oorlogen mag niet meer met groote voorliefde worden behandeld [...]. De helden op 't gebied der menschenliefde moeten haar in de eerste plaats ten voorbeeld worden gesteld [...]'.

De circulaire was ondertekend door een 'Comité van Voorbereiding' bestaande uit een achttiental Amsterdamse leerkrachten. Zij nodigden collega's die het streven van Molkenboer wilden ondersteunen uit zich in een vereniging aan een te sluiten. Door de oproep tevens in de in openbare kringen veel gelezen bladen *Het Nieuwe Schoolblad* en in *Het Schoolblad* te plaatsen, hoopte men ook de onderwijzers buiten de hoofdstad te bereiken. Het initiatief van het comité werd met succes beloond: in *Het Schoolblad* van 7 augustus 1885 wordt voor het eerst gewag gemaakt van de nieuwe vereniging. Zij voerde de naam 'Pax Humanitate' en had in de loop der jaren bekende leden van het 'Nederlandsch Onderwijzers Genootschap' als C.H. den Hertog in de gelederen.³⁶ Niemand minder dan de Amsterdamse socialistische onderwijzers A.H. Gerhard en H.W.J.A. Schook hebben de functie van secretaris vervuld.

Tot in het begin van de negentiger jaren werden de belangstellenden via de onderwijzers en het mededelingenblad van de vereniging zelf op de hoogte gehouden van de activiteiten.³⁷ Men toetste bijvoorbeeld lesmateriaal van binnen- en buitenlandse lagere scholen aan haar beginselen. Op de Vredescongressen in Londen (1890) en Berlijn (1892) werden moties ingediend waarin de conclusies aan de vergadering voorgelegd werden: het geschiedenisonderwijs verheerlijkte inderdaad de oorlog en dat wat men over het algemeen

onder vaderlandsliefde verstond, bestond uit 'bekrompen eigenliefde' en 'chauvinisme'.³⁸ Men pleitte voor de invoering van leesboeken over geschiedenis 'die er op berekend zijn om het kinderachtige en dwaze van den oorlog, en de voordeelen van nijverheid en vrede voor den vooruitgang der menschheid en de ontwikkeling der volken beter te doen uitkomen'.³⁹ De vereniging was overigens niet voor de afschaffing van het vak bij het lager onderwijs, zoals haar wel werd verweten. Zij meende dat het kon bijdragen tot de juiste waardering van de medemens en dat het van praktische waarde was voor de toekomstige staatsburger.

De voor de hand liggende vraag is welke invloed Pax Humanitate op het geschiedenisonderricht in de Nederlandse scholen gehad heeft. Bij de beantwoording hiervan kunnen we alleen afgaan op hetgeen de redactie van *Het Schoolblad* in 1896 naar aanleiding van de toen klaarblijkelijk kwijnende vereniging schreef. Instemmend met de woorden van een van de leden, meende zij dat Pax Humanitate een 'wezenlijke verandering' te weeg gebracht had in de wijze waarop het vaderlandse verleden tot dan toe behandeld was: 'Al de sedert dien verschenen boekjes hebben ernstig rekening gehouden met dit inzicht. Geen onderwijzer wiens paedagogisch geweten niet door P.H. is aan 't spreken gebracht. Tegenwoordig wordt tegen den door haar met zooveel klem gestelden eisch niet dan tersluiks gezondigd'.⁴⁰

In ieder geval wordt ook elders gesproken over deze veranderde benadering. Zo valt in *Het Nieuwe Schoolblad* van 20 februari 1897 te lezen over de 'afkeer van alles, waardoor oorlogslust opgewekt kan worden', die men onder de leerkrachten kon aantreffen en prees Cris te Lintum in 1894 zijn nieuwe methode, die uitgaat van de geschiedenis van de woonplaats van de leerling, tevens aan met het argument dat de 'oorlogenkwestie' hiermee geheel opgelost zou worden. Plaats voor verheerlijking van de oorlog was hier niet: 'In de woonplaats toch zijn, wanneer ze eene stad is, in de regel niet veel heldendaden te vermelden [...]. Maar zelfs bij die heldendaden is men verplicht de groote ellende te schilderen van den oorlog, op het platteland vooral'.⁴¹ Dat bij het geschiedenisonderwijs in Nederland de richtlijn van de regering voor de lagere scholen — het bijbrengen van vaderlandsliefde — niet tot het overschrijden van de grenzen van een 'gezond patriottisme' zou leiden, daar hebben de onderwijzers wel voor gewaakt!

Ons land vormde in dit opzicht een uitzondering vergeleken met Duitsland, Frankrijk en Engeland, waar het nationalisme veel heviger vormen aangenomen heeft.⁴² Het is dan ook niet zo verwonderlijk om te bemerken dat de idealen van Molkenboer — wier aanhangers zo nu en dan ook verweten werd de weerplicht van de burger in twijfel te trekken — de meeste weerklank gevonden hebben bij de Nederlandse schoolwereld: in 1886 blijkt Pax Huma-

nitatie honderd leden en zestig begunstigers te hebben, tegen vijf-honderd voorstanders in het buitenland en in 1889 schrijft de *Bonner Zeitung* Nederland het merendeel van het aantal voorstanders toe, dat inmiddels al tot duizend was toegenomen.⁴³

'Verteerbare kost'

Ook om andere redenen dan religieuze of pacifistische hebben geïnteresseerden uit de onderwijskringen zich in de laatste twee decennia van de vorige eeuw over de inhoud van de geschiedenisboekjes gebogen. Dit blijkt als men naar de achtergrond gaat zoeken van de in die tijd meermalen met verontrusting gesignaleerde voorstellen om het vak uit het vakkenpakket van de lagere school te schrappen. Berichten uit de vakbladen bevestigen het vermoeden dat er al direct na de verplichtstelling van overheidswege in 1857 twijfels geuit zijn over de waarde van de geschiedenisles voor de leerling jonger dan twaalf jaar.⁴⁴ Toen deze twijfels na circa dertig jaar doceerervaring steeds frequenter naar voren kwamen en dus serieus genomen dienden te worden, besloot het 'Nederlandsch Onderwijzers Genootschap' er in 1889 een plaats voor in te ruimen op de agenda van de landelijke Algemene Vergadering. In het café Bellevue te Assen wisselden de aanwezigen van gedachten, naar aanleiding van hetgeen C.A.C. Kruyder uit Deventer aan de orde gesteld had in zijn inleiding getiteld *De geschiedenis moet als leervak voor de lagere school worden gehandhaafd*.

Tegenstanders, aldus Kruyder, meenden, onder invloed van de filosoof Herbert Spencer, dat de leervakken onderscheiden kunnen worden in degene die wel en degene die niet van nut zijn in het praktische leven. De geschiedenis hoorde naar hun mening bij de laatste categorie: het vak zou noch aan de zedelijke, noch aan de verstandelijke ontwikkeling van het kind bijdragen. Andere bezwaren die volgens de spreker tevens aangevoerd werden, waren de kans met lieden van andere levensovertuiging in conflict te raken en het gevaar dat de bij de geschiedenisles aangeleerde vaderlandsliefde zou ontaarden in overdrijving.⁴⁵

In de geanimeerde discussie die hierop volgde merkte A. Rauwerda — zelf een van de tegenstanders — op, dat de spreker de hoofdoorzaak van de aanvallen niet genoemd had. Dit was het argument dat het vak geen 'verteerbare kost' was voor kinderen. Hij had dit het jaar ervoor in Leeuwarden uiteengezet: kinderen waren slecht in staat zich in de tijd te oriënteren, en, belangrijker, bij dit onderdeel van het schoolonderwijs miste de onderwijzer de middelen om op een aanschouwelijke wijze les te geven. Rauwerda en zijn medestanders beriepen zich hiermee op de pedagogische grondslagen van het onderwijs van dat moment, die leerden dat de grondbegrippen van alle vakken door middel van de aanschouwing moesten worden aangebracht.⁴⁶

Het antwoord dat Rauwerda in Leeuwarden kreeg was exemplarisch voor de reacties van degenen die meenden dat de geschiedenis voor de lagere school behouden moest blijven: men zette uiteen waarom het vak wél nuttig gevonden werd, en als oplossing voor de methodische moeilijkheden pleitte men niet voor de makkelijkste weg — de afschaffing — maar voor hervorming van de inhoud van de schoolboeken en de wijze van doceren. Waarde had het geschiedenisondericht om de volgende redenen: het deed het heden beter begrijpen en beoordelen en was daarom onmisbaar voor de staatsburger; het verbeterde het verstand, ontwikkelde het denken en verhelderde het zedelijk bewustzijn; het spoorde de kinderen aan tot verder lezen, voldeed aan de wens vroegere toestanden te leren kennen en, tot besluit, het ontwikkelde de liefde voor het vaderland. Dit waren de argumenten die aangevoerd werden door de auteurs van een aantal methodes voor de openbare scholen, die tussen 1861 en 1897 verschenen, en die in het laatstgenoemde jaar ten behoeve van de lezers van *Het Nieuwe Schoolblad* door een zekere C. besproken werden.⁴⁷

Men krijgt overigens uit diens bevindingen dezelfde indruk als uit de overige artikelen uit de openbare onderwijzerspers in deze periode, namelijk dat de frequentie van het argument met betrekking tot de vaderlandsliefde afneemt naarmate de jaren vorderen. Daarentegen neemt de mening toe, dat 'inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van de hedendaagse toestanden' noodzakelijk is met het oog op de plichten van het staatsburgerschap waaraan de leerlingen later zouden moeten voldoen. De activiteiten van de vereniging Pax Humanitate en de ontwikkelingen rond de uitbreiding van het stemrecht zullen hieraan niet vreemd geweest zijn.

'De mannen der nieuwere richting'

Aan de roep om hervorming is daadwerkelijk gehoor gegeven: in de negentiger jaren verscheen een respectabel aantal nieuwe methodes, die sterk verschilden van hun voorgangers. Met name de redactie van *Het Nieuwe Schoolblad* ruimde van 1894 tot en met 1898 een grote plaats in voor de gedachtenwisselingen over de nieuwe wegen die men de geschiedenismethodiek en didactiek wenste te laten inslaan. Minstens zo goed als de tegenstanders hadden de voorstanders zich gerealiseerd dat de wijze waarop het vak tot dan toe gedoceerd werd niet aansloot bij de beleavings- en begrippenwereld van het kind. Zij onthielden maar bar weinig van de chronologische opsomming van de staatkundige en militaire feiten, door de onderwijzer mondeling of via het boek aan hen aangeboden.⁴⁸ Men zag in dat de behandeling van het verleden een voorbereiding eiste.⁴⁹ Als in alle westerse landen onder de invloed van de Duitse pedagoog Johann Herbart, wiens ideeën via het in 1868 opgerichte 'Verein für Wissenschaftliche Pädagogik' bekendheid kregen, werd

er geconcludeerd dat het voor de leerlingen ontbrak aan zogenaamde 'appercepiërende voorstellingen'.⁵⁰

Volgens Herbart werd kennis vergaard door middel van de 'apperceptie': het opnemen van nieuwe voorstellingen met behulp van de al aanwezige, die verwant zijn aan de nieuwe.⁵¹ De schrijvers van de nieuwe methodes nu, namen hierin een voorbereidende cursus op, die dienen moest om het noodzakelijke apperceptiemateriaal aan te brengen. Zij kozen hierbij verschillende uitgangspunten, die echter alle direct aansloten bij de beleavingswereld van de jonge leerling: het huisgezin — als een staat in het klein —, de 'hedendaagse toestanden', het verhaal van Robinson Crusoe, waarin de ontwikkeling van de beschaving aan de orde komt, de geschiedenis van de cultuurproducten in de omgeving van het kind als de

81

Inhoudsopgave en eerste pagina van H.F. de Boer, *Ons Volk, Leesboekje over de Geschiedenis des Vaderlands ten dienste der Lagere School*, eerste stukje, Rotterdam 1873. (de tekst is aangepast aan het niveau van het jongere schoolkind).

INHOUD.

1. Woningen	1
2. Huisgezin	2
3. Vader en Moeder	4
4. De kinderen	6
5. Dienstboden	8
6. Verkleining van het huisgezin.	10
7. Familie.	12
8. Vergrooting van het huisgezin	15
9. Geslachten.	16
10. Bekenden	18
11. Klanten en Leveranciers	21
12. Buren	23
13. Stadgenooten en Dorpsgenooten	25
14. De belangen der bevolking.	27
15. De plichten der bevolking.	29
16. Het bestuur der gemeente.	32
17. Wetten.	34
18. Landgenooten.	37
19. Volk.	40
20. De belangen van een volk.	43
21. De regeering des lands	46
22. Naburen en overburen	49
23. Geschiedenis van een kind.	52
24. Geschiedenis van een huisgezin	54
25. Geschiedenis van een volk.	57
26. Kleinere tijden	60
27. Grootere tijden	63
28. Het begin en het einde onzer geschiedenis.	66
29. Tijdperken.	69
30. Tijdvakken onzer geschiedenis	72

woning, de verlichting en het vervoer, en, tenslotte, de geschiedenis van de eigen woonplaats of omgeving. Om de aanschouwelijkheid te vergroten raadde men wandelingen langs historisch interessante plekjes in de schoolomgeving aan, bezoeken aan musea en het gebruik van de historieschoolplaten.⁵²

Met deze benadering werd op de lagere scholen tevens de maatschappelijke geschiedenis geïntroduceerd. Respektievelijk in 1873, 1876 en 1881 hadden A.F. de Boer met zijn leesboek *Ons Volk* (afb. 81), D. van Pelt en P. van den Ent met *Nu en vroeger* en D. Kanon met *Wat was en is* het lager onderwijs de richting willen laten inslaan die binnen de officiële historiografie pas later met name door de Groningse hoogleraar P.J. Blok bepleit zou worden. In zijn inaugurale rede in 1885 wees deze de aanstaande historici erop bij de beoefening van het vak te letten op '[...] de godsdienstige denkeelden, op de letterkundige beschaving, op het gevoel voor kunst, op de volksmeening aangaande recht en wet, op de dagelijksche levenswijze, op de economische toestanden — in één woord op de gansche maatschappij, zooals zij zich bij een volk heeft ontwikkeld'.⁵³

Uit de titels die Van Pelt en Van den Ent kozen blijkt dat zij

1. WONINGEN.

Menschen en dieren hebben behoefte aan woningen. Waarom? — Wel, om zich te beschermen tegen koude, warmte, wind, hagel en sneeuw.

De lieve vogeltjes bouwen daarom kunstige nestjes op de takken of in de scheurtjes der boomen. De muisjes op het veld graven gaatjes in den grond. De leeuwen maken holen. Weer andere dieren verbergen zich onder het neergevallen loof.

Zoo maakt ieder zich een woning. Sommige dieren maken zeer nette en kunstige huisjes. Denkt maar eens aan de honingbij en aan de slak.

De menschen hebben van de dieren geleerd woningen te bouwen. He! dat is wel aardig.

Maar een mensch is veel verstandiger dan een dier. De woningen der menschen zijn daarom kunstiger dan de woningen der dieren. De dieren maken hun woningen altijd op dezelfde manier. De menschen maken hun huizen al fraaier en gemakkelijker. Er is

VII. DE NIJVERHEID.

IN DEN OUDEN TIJD.

Op zoo'n wandeling door uwe woonplaats zullen we waarschijnlijk wel eens een fabriek ontmoeten. Of niet? Dan toch zeker wel werkplaatsen. Zou er geen smid zijn en geen timmerman, geen metselaar en geen kleermaker?

Natuurlijk! Hoe zou men daar buiten kunnen?

Toch is er alweer een tijd geweest, dat al die nuttige menschen niet bestonden.

In den Ouden Tijd had een boer gerust vijftig uur ver met zijn paard kunnen loopen, zonder een smid te vinden, die het beslaan kon.

Van kleermakers, schilders, timmerlieden en al die anderen had men op de meeste plaatsen nooit gehoord.

Hoe moest dat dan gaan? De menschen hadden toch een huis noodig en kleeren en brood. Maakten ze dan alles zelf?

Ja, ze maakten alles zelf, ten minste het scheelde niet veel?

In den ouden tijd was iedereen boer. Een huis had hij noodig, maar dat bouwde hij zelf, met hulp van de bureu.

En de meubels dan? Dat waren ruwe stukken hout voor tafels en stoelen, en een beetje stroo voor legerstede; anders niet.

Daarvoor was geen Parijsche meubelmaker noodig.

Hoe de kleding was, hebben we vroeger gezien: voor

82

Uit: C. te Lintum, *De Beginselen der Geschiedenis*, I, Zutphen 1899², (voorbeeld van het voortdurend teruggrijpen door de auteur naar de belevingswereld van de leerling).

eveneens vooruit liepen op de Herbartiaanse ontwikkelingen. Ook zochten De Boer en Van Pelt en Van den Ent al aanknopingspunten bij de verhoudingen in gezin en familie. De bemoeienissen van een vereniging als Pax Humanitate, het alternatief dat steeds vaker vanuit de officiële geschiedschrijving voor de uitsluitend staatkundig en militair toegespitste geschiedschrijving geboden werd, en het in bredere kring bekend worden van de Herbartiaanse pedagogiek zullen de voorwaarden geweest zijn waaraan eerst voldaan moest worden, wilde de aanpak van de bovengenoemde auteurs algemene navolging vinden.⁵⁴

Rond het jaar 1895 verschenen de eerste en meest besproken methodes van het nieuwe type op de markt. H. Douma en G. Veenman kozen met *Uit deze eeuw* voor de aanpak van Van Pelt en Van den Ent, en lieten bij de bespreking van de staatkundige ontwikkelingen de traditionele progressief chronologische benadering varen. Zij gebruikten de regressieve methode, dat wil zeggen dat zij de leerlingen terugvoerden van het heden tot het jaar 1810.⁵⁵

Het boek van H. Deelman en J.D. Knoop was een voorbeeld van de toespitsing op het verleden van een bepaalde stad, in dit geval Amsterdam. In het *Leesboekje, behorende bij de handleiding voor het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis op de lagere school* geven de schrijvers D. Kanon en A. Mout een voorbereidende cursus, waarin het gezin, het weeshuis, de school en de geschiedenis van één persoon behandeld worden, met de bedoeling de kinderen begrippen als orde, wet en gezag bij te brengen. In de twee delen die hierop volgden, werd de vaderlandse geschiedenis in zogenaamde 'concentrische leerkringen' aangeboden: de hele stof werd tweemaal besproken, de tweede keer meer uitgebreid dan de eerste.⁵⁶

De auteur die de meeste reacties opgeroepen heeft, is C. te Lintum geweest met *De Beginselen der Geschiedenis*. Met name deze onderwijzer uit Haarlem is de man van de beschavingsgeschiedenis te noemen.⁵⁷ Al in 1894 had hij zowel in *Het Nieuwe Schoolblad* als op de Algemene Vergadering van het 'Nederlandsch Onderwijzers Genootschap' te Deventer de gelegenheid gekregen zijn ideeën over het vak uiteen te zetten.⁵⁸ Zelfs in het *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* dat tot dan toe nooit een artikel met betrekking tot het onderwijs opgenomen had, is een dertigtal pagina's van zijn hand te vinden.⁵⁹ Te Lintum raadde aan voor het eerste jaar dat de leerlingen geschiedenis krijgen, het vierde schooljaar, te beginnen met een historische beschouwing van de voorwerpen die in de school zelf te vinden zijn: de banken, pennen, gaslampen etcetera. De lotgevallen van enkele van de kinderen in de klas en van de onderwijzer zelf konden eveneens aan de orde komen. Zijn leerboek was bedoeld voor het vijfde en zesde leerjaar, en behandelt in het eerste gedeelte (afb. 82) — onderwijl voortdurend teruggrijpend op de situatie die het kind op dat moment om zich heen kon waarnemen — de volgende onderwerpen: I De tijd; II De School; III Te huis; IV Woning; V Het Verkeer; VI Handel; VII Handwerken en fabrieken; VIII Op het land; IX Visscherschleven'. In het tweede aanzienlijk dunnere deel beschrijft Te Lintum de geschiedenis van kerk, leger, regering en die van de 'Nederlandsche Staat na 1800'.⁶⁰

De sterke nadruk op de cultuurhistorische aspecten ging enkelen echter te ver. Zo vond bijvoorbeeld T. Pluim, die overigens naar eigen zeggen de grote betekenis van het werk erkende, dat de auteur vergeleken met de schoolboekjes van vroeger in een ander uiterste vervallen was. Hij zocht hierin steun bij prof. Blok, die er eveneens

voor gewaarschuwd had, bij de beschavingsgeschiedenis de staatkundige ontwikkelingen niet te verwaarlozen. 'De waarheid ligt in het midden', aldus Pluim in 1897 in *Het Schoolblad*, 'een beknopt overzicht onzer staatkundige Geschiedenis [...] naast of tot steun van de Cultuurgeschiede, is naar mijne meening de methode der toekomst'.⁶¹

De 'leertrappen'

'De mannen der nieuwere richting'⁶² hebben zich eveneens gebogen over de wijze waarop het apperceptiemateriaal in de les verwerkt kon worden. T. Ziller, W. Rein en Fr. W. Dörfeld werkten de ideeën van Herbart over het leerproces uit in de zogenaamde leertrappen, die de te behandelen lesstof in 'methodische eenheden' opsplijste. De meest bekende indeling zijn de vijf leertrappen van Ziller: na te hebben aangegeven wat het doel van de les is, voert de onderwijzer de leerlingen op de trap der analyse. Hierin worden voorstellingen die verwant zijn aan de nieuwe stof opgeroepen. Hierop volgen de trappen der synthese — het nieuwe wordt aangeboden — en die van de hierboven genoemde associatie. Via de trap van het systeem, waar het geleerde kort wordt samengevat, bereikte de klas de fase van de verwerking van de stof door toepassing: de vijfde en laatste fase.⁶³

In het orgaan van de 'Vereeniging voor de beoefening der Paedagogiek', het *Nieuwe Tijdschrift ter bevordering van de studie der Paedagogiek*, zijn meerdere artikelen gewijd aan het toepassen van de leertrappen in de geschiedenisles, waarbij men niet in een theoretische beschouwing bleef steken.⁶⁴ Het blijft natuurlijk de vraag of dit systeem ook in de praktijk is toegepast. Dat H. J. Lem in 1893 uit eigen ervaring schreef, blijkt uit de inleiding van zijn artikel. Dit is echter de enige mij bekende aanwijzing van het gebruik in de klas. Volgens Rombouts is er van de praktische toepassing weinig terecht gekomen.⁶⁵ Het is echter misschien goed hierbij in het oog te houden dat de Tilburgse pedagoog zelf een felle anti-Herbartiaan is geweest.

In ieder geval valt uit de onderwijsperiodieken uit het laatste decennium van de negentiende eeuw te concluderen, dat de richting die de schoolboekjes voor het vak geschiedenis in die periode zijn ingeslagen, door de meeste betrokkenen enthousiast ontvangen is. Dankzij de ondernemingsgezindheid van een aantal onder hen, voerde aan het eind van de eeuw het merendeel van de onderwijskrachten de leerlingen mee het verleden in, zonder serieuze bedenkingen over de plaats van het vak op het lesrooster.

De methodenhervorming: slechts een 'openbare' aangelegenheid?

Tot slot echter nog een kanttekening. De discussie rond de vernieuwing van de methodes heeft zich niet in de hele lagere school-

wereld afgespeeld. Volgens D. Wouters en W. J. Visser waren de confessionele onderwijskrachten in de negentiger jaren nog niet geïnteresseerd in de methodiek van de vakken op de volksscholen.⁶⁶ Aangezien geen van de katholieke onderwijsvaktijdschriften uit deze periode meer te raadplegen is, was het niet mogelijk na te gaan of men in deze hoek eigenlijk wel op de hoogte is geweest van hetgeen het openbare onderwijs zo in beroering gebracht heeft.⁶⁷ Voor de mening van Wouters en Visser pleit het feit dat de katholieke kweekelingen het tot na de eeuwwisseling zonder handboek hebben moeten stellen, waarin de lesmethodes van de verschillende vakken aan de orde gesteld werd. Zij moesten wachten tot 1907, toen A. Vincent en J. J. Verbeeten met hun *Opvoeding en onderwijs, Leerboek der Paedagogie* op de markt kwamen.⁶⁸ Tevens lijkt het erop dat slechts enkele leden van de 'Vereeniging voor de beoefening der Paedagogiek' uit katholieke gelederen afkomstig zijn geweest.⁶⁹ Rombouts heeft dan ook het eveneens door hem bij de katholieke scholen gesignaleerde gemis aan belangstelling trachten te verklaren uit het gebrek aan goede opleiding van de onderwijzers.⁷⁰

Kijken we naar de enkele periodieken van protestantse signatuur die nog wel in de bibliotheken te vinden zijn, dan blijkt dat men hierin inderdaad niet meegedaan heeft aan de gedachtenuitwisseling over het geschiedenisonderwijs.⁷¹ In tegenstelling tot het 'Nederlandsch Onderwijzers Genootschap' vond de 'Vereeniging voor Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland' het onderwerp niet dringend genoeg om op haar jaarvergaderingen te bespreken. In *De Christelijke School* en in de *Paedagogische Bijdragen* zijn hierover maar een zeer beperkt aantal artikelen te vinden, waarbij uit slechts één ervan blijkt dat de (anonieme) auteur de ontwikkelingen bij zijn openbare collega's gevolgd heeft: hij signaleert het leesboek van Kanon en Mout en pleit ook zelf voor het aansluiten van de leerstof bij voor het kind bekende zaken.⁷² Ook de protestantse leerkrachten blijken slecht vertegenwoordigd te zijn in de 'Vereeniging voor de beoefening der Paedagogiek'.⁷³

Dat de Herbartiaanse pedagogiek overigens in zijn algemeenheid — dus niet toegepast op de geschiedenis — toch niet aan het bijzonder onderwijs voorbij gegaan is, blijkt uit een paar aanwijzingen, zoals de recensies in de *Paedagogische Bijdragen* van *De formeele leertrappen* door H. Deelman, en van het voor openbare kweekscholen geschreven werk van de voorstander van de 'nieuwere richting', H. Douma, het *Handboek voor de methodiek der leervakken*.⁷⁴ Aan de katholieke zijde vinden we in 1896 een werk van de hand van een zekere Broeder Laurentius, met de veelzeggende titel: *Eene moderne neutrale opvoedkunde in den geest van Herbart. Een waarschuwend woord voor katholieke onderwijzers*.⁷⁵

Naast het argument van Rombouts — het gemis aan goede opleiding — en de door D. Th. Kuiper genoemde reden — verwaar-

lozing van de noodzakelijke vernieuwingen bij het confessionele onderwijs ten gevolge van de schoolstrijd —, doet deze titel van Broeder Laurentius een derde oorzaak vermoeden van het gebrek aan reacties in de jaren negentig van de zijde van de katholieke en protestantse onderwijzers.⁷⁶ Het is goed mogelijk dat deze zich afzijdig hebben willen houden van de Herbartiaanse richting, die het geschiedenisonderwijs op de neutrale scholen insloeg. De grondslag van de pedagogiek van Herbart ligt namelijk in diens zielkunde, die uitgaat van zuiver mechanistisch werkende voorstellingen. Het ontkennen van het bestaan van de zelfstandige ziel met ken- en streefvermogens, zal niet pas voor de twintigste eeuwse pedagoog Rombouts een onacceptabel element geweest zijn.⁷⁷ Een voorzichtig kat uit de boom kijken zal men de eerste tijd daarom raadzaam geacht hebben.

Noten

- 1 *Het Nieuwe Schoolblad*, 11 febr. 1890.
- 2 *Vaderlandsche historieplaten voor scholen en huisgezinnen, vervaardigd naar het ontwerp en onder toezigt van J.H. Eichmann en H. Altmann*, Leyden 1855 (zie: *Brinkmans catalogus bestrijken de tijdvak 1850—1882*, 527).
- 3 E.P. de Booy, *De Weldaet der Scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*, Bilthoven 1977, 60; P.A. de Planque, *Valcooch's regel der duytsche schoolmeester. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*, Groningen 1926, 166.
- 4 De Booy, a.w. (zie noot 3), 60; J.G. de Nijk, *Iets uit de geschiedenis van het geschiedenisonderwijs in ons vaderland*, Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres, Groningen 1926, 692.
- 5 De Nijk, a.w. (zie noot 4), 693; De Booy, a.w. (zie noot 3), 60.
- 6 De Booy, a.w. (zie noot 3), 60-61.
- 7 De Booy, a.w. (zie noot 3), 63-64, 64 bijlage 10.11g.
- 8 De Booy, a.w. (zie noot 3), 63-64.
- 9 Zie de 'Algemeene Boekenlijst ten dienste der Lagere Scholen in Holland', *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in Holland*, 1810, eerste deel, tweede stuk, 191-282.
- 10 I. van der Velde, 'Bij de oorsprongen van ons geschiedenisonderwijs', *Paedagogische Studiën* 49 (1972), 419, 421.
- 11 De Booy, a.w. (zie noot 3), 124-125. Voor deze tijd kwam de klassikale methode alleen voor op de Latijnse scholen, waar overigens geen geschiedenis gedoceerd werd. Zie: E.P. de Booy, 'Naar School, Schoolgaande kinderen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981), 439.
- 12 De Booy, a.w. (in T.v.G. 1981, zie noot 11), 438-439.
- 13 De Booy, a.w. (in T.v.G. 1981, zie noot 11), 438.
- 14 R. Reinsma, 'Aardrijkskunde en geschiedenis als unificatiemiddelen tijdens de vereniging van België en Nederland', *Tijdschrift voor geschiedenis* 80 (1967), 159.
- 15 J.G. Toebees, 'Van een leervak naar een denk- en doevak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands geschiedenisonderwijs', *Kleio* 17 (1976), 207.
- 16 Reinsma, a.w. (zie noot 14), 166.
- 17 A.A.J. Meylink, *Officiële geschiedenis der wet van 1806 voor het lager schoolwezen en onderwijs en van de reglementaire bepalingen over dit ontwerp etc.*, 's-Gravenhage 1857, 749-751.
- 18 Toebees, a.w. (zie noot 15), 207.
- 19 Toebees, a.w. (zie noot 15), 207.

- 20 *Maandschrift voor Christelijke Opvoeding in school en huis*, 2 (1863), 363.
- 21 *Maandschrift voor Christelijke Opvoeding in school en huis*, 2 (1863), 363-364.
- 22 *Correspondentieblad van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland*, 1886, no. 1, 5.
- 23 R. Turksma, *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen*, Groningen 1961, 111-112. De kwekelingen moesten eveneens in de vakken Bijbelse geschiedenis, Bijbelse aardrijkskunde, kerkgeschiedenis en christelijke opvoedkunde een extra examen afleggen.
- 24 *Correspondentieblad van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland*, 1879, no. 2, 26.
- 25 Zie bijvoorbeeld de *Eischen voor de opname en voor de overgangen in de verschillende klassen 1878/1879* van de Vereniging Groen van Prinsterer-School te Doetinchem en het *Leerplan* voor het jaar 1886 van de Christelijke Normalschool te 's-Gravenhage. Dhr. G. van Koevevinge, leraar geschiedenis aan de Pedagogische Akademie Groen van Prinsterer te Doetinchem, en dhr. L. W. Boogert, leraar geschiedenis aan de Pedagogische Akademie J. D. de Visser Smits te 's-Gravenhage, waren zo vriendelijk deze gegevens te verstrekken. Zie ook: H. J. Emous en P. J. Kloppers, *Beknopte pedagogiek ten behoeve van christelijke normalessen*, Amsterdam 1889, 103.
- 26 Schrijven van de oprichters van de St. Ludgerus Vereniging, 13-14, in: Archief St. Ludgerus Vereniging 1. 1864—1889, gedeponcerd in het Aartsbisshoppelijk Archief Utrecht.
- 27 *Maandblad van het Nederlandsch-Onderwijzers-Genootschap ter bevordering van Volksopvoeding en Onderwijs*, 1869, no. 4, 50-54.
- 28 *Ons Onderwijs*, Orgaan van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap ter bevordering van Volksopvoeding en Onderwijs, 21 juni 1875, 2.
- 29 Toebes, a. w. (zie noot 15), 210.
- 30 E. J. van Det, *Zestig jaar bondsleven 1874—1934. Gedenkboek van de Bond van Nederlandse Onderwijzers*, 1, Amsterdam 1939, 359 ev.; H. F. de Boer en A. Heinsius, *Het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en zijne instellingen 1842—1892*, Amsterdam 1892, 79-80. *Het Schoolblad*, 29 mei 1883, 31 juli 1883, 18 dec. 1883; *Het Nieuwe Schoolblad*, 14 dec. 1883.
- 31 De Boer en Heinsius, a. w. (zie noot 30), 80.
- 32 Van Det, a. w. (zie noot 30), 366. De zaak Poppink heeft voor de nodige opwinding gezorgd. De jaren na 1883 stond het onderwerp 'neutraliteit en geschiedenisonderwijs' op de agenda van menige afdelingsvergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap (NOG). Het werd tevens op de Algemene Vergadering van 1885 besproken. Zie *Het Correspondentieblad van het NOG* over de jaren 1883—1885.
- 33 Toebes, a. w. (zie noot 15), 231. Zo blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek dat de commissie van het geschiedenisonderwijs, ingesteld door de Nederlandse Volkenbeweging, hiernaar in 1939 deed, dat de partijdigheid in de roomskatholieke en protestantse schoolboeken voor het lagere en voortgezette onderwijs nog steeds een belangrijk element vormde.
- 34 E. M. Janssen Perio, 'Historische schoolstrijd onder de coalitie', *Kleio* 22 (1981) no. 4, 4. De auteur geeft hier de resultaten van een gedetailleerde vergelijking van *De Roep der Historie* [...] (Utrecht 1930—1934) en de *Vertellingen uit de Vaderlandsche Geschiedenis* (Utrecht 1929—1930), van de hand van twee protestantse schrijvers, J. C. v. d. Does en G. van Andel.
- 35 *Het Schoolblad*, 30 sept. 1884; *Het Nieuwe Schoolblad*, 3 okt. 1884.
- 36 C. H. den Hertog was in de periode 1887—1891 tweede penningmeester en tweede secretaris van het N.O.G., en werd in 1891 tot eerste secretaris benoemd (zie: de Boer en Heinsius, a. w. (zie noot 30), 180). Hij heeft tevens enkele schoolboeken op zijn naam staan.
- 37 Over de beweging van Herman Molkenboer is zeer weinig informatie te vinden. Slechts P. Rossello wijdt een hoofdstuk aan hem in zijn studie *Les précurseurs du Bureau International d'Education* (Génève 1934). Twee van Molkenboers publicaties op dit gebied zijn raadpleegbaar in Nederlandse bibliotheken, terwijl van het drietalige *Journal de Correspondance* (uitgeven in Bonn) de afleveringen van dec. 1886 tot en met dec. 1888 in de collectie van het Vredespaleis te 's-Gravenhage zijn opgenomen. Over de vereniging 'Pax Humanitate' heb ik geen gegevens kunnen vinden buiten degene die vermeld worden in de onderwijspers, en degene die in de archieven van A. H. Gerhard, H. W. J. A. Schook en Th. M. Ketelaar berusten. Het was niet meer mogelijk deze archieven voor het ter perse gaan van dit artikel in te zien.
- 38 *Het Nieuwe Schoolblad*, 29 oct. 1886; Bij een vergelijking van Engelse, Nederlandse en Duitse schoolboekjes die de slagen bij Ligny, Quatre Bras en Waterloo bespreken, moest H. W. J. A. Schook tot de conclusie komen dat alle methodes zoveel mogelijk over de eigen nederlagen heen proberen te praten, terwijl de overwinningen uitgebreid belicht worden (zie: *Het Schoolblad*, 7 juni 1892).
- 39 *Het Nieuwe Schoolblad*, 18 juli 1890.
- 40 *Het Schoolblad*, 6 okt. 1896.
- 41 *Het Nieuwe Schoolblad*, 6 april 1894.
- 42 Eveneens ontbrak in het 19de-eeuwse Nederland een echt nationalistische ondergrond bij het voortgezet en universitair onderwijs in de geschiedenis. Zie hiervoor: Toebes, a. w. (zie noot 15), 207; P. den Boer, 'Het Franse wonder en de Nederlandse achterstand—een aanzet tot vergelijkende historiografie', *De Gids* 144 (1981), no. 6, 378.
- 43 'Bijvoegsel' van *Het Nieuwe Schoolblad*, 12 mrt 1886; *Het Nieuwe Schoolblad*, 25 okt. 1889. In 1889 waren de aanhangers over zeventien landen verspreid. Kennelijk werkte het Nederlandse voorbeeld zo inspirerend dat de statuten van 'Pax Humanitate' in 1886 in Parijs door een op te richten zusterorganisatie als voorbeeld werden genomen (zie: *Het Nieuwe Schoolblad*, 29 okt. 1886). Uit het *Journal de Correspondance* blijkt overigens dat men ook buiten het onderwijs het streven van Molkenboer was toegedaan: de begunstigers varieerden van leden van de 'International Arbitration and Peace Association' tot advocaten, theologiestudenten en een voormalig directeur van het militair hospitaal in Berlijn. De 'permanente internationale raad van opvoeding' is overigens nooit van de grond gekomen. Molkenboers ideaal werd eerst in 1910 door de Belg Edward Peeters gerealiseerd in het 'Internationale Bureau voor Opvoeding'.
- 44 Zie bijvoorbeeld *Het Nieuwe Schoolblad*, 13 febr. 1897.
- 45 *Het Schoolblad*, 6 aug. 1889.
- 46 *Het Schoolblad*, 25 sept. 1888. Een uitgebreide uiteenzetting van dit principe is te lezen in de bijdrage van E. Storck.
- 47 *Het Nieuwe Schoolblad*, 13, 20 en 27 febr., 20 en 27 mrt. 1897.
- 48 Zie bijvoorbeeld het rapport over de aanschouwelijkheid van het onderwijs van het 'Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap', in het *Correspondentieblad van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap ter bevordering van Volksopvoeding en Onderwijs*, 30 mei 1891, 164.
- 49 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk X van één van de eerste handleidingen op het gebied van de methodiek van de schoolvakken: H. Douma, *Handboek voor de methodiek der leervakken, ten dienste van hen, die studeeren voor*

- de hoofdacte en voor vergelijkende examens, Purmerend 1895, 190-218.
- 50 J. Bijl, *Zoekend onderwijs. Bijdragen tot de geschiedenis van het onderwijs in de volksschool in wording*, Groningen 1958, 74.
 - 51 Fr. S. Rombouts, *Historiese Pedagogiek. Grote lijnen der geschiedenis van het opvoedkundig denken en doen in doorlopend verband met de Kultuurontwikkeling*, III Tilburg 1927, 97.
 - 52 Rombouts, a.w. (zie noot 51), 96-97; *Correspondentieblad van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap*, 30 mei 1891, 151-171.
 - 53 P.J. Blok, *Het doel van de beoefening der Geschiedenis. Rede uitgesproken op 26 September 1884 bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Groningen*, 's-Gravenhage 1884, 14.
 - 54 De 'Vereeniging voor de beoefening der Paedagogiek' besteedde sinds haar oprichting in 1890 door de twee Herbart-aanhangers J. Geluk en H. de Raaff, veel aandacht aan de Herbartiaanse pedagogiek in haar orgaan *Nieuw Tijdschrift ter bevordering van de Studie der Paedagogiek*.
 - 55 *Het Nieuwe Schoolblad*, 17 jan. en 24 jan. 1896.
 - 56 H. Deelman en J.D. Knoop, *Leerboek over de vaderlandse geschiedenis voor de lagere scholen te Amsterdam*, Amsterdam 1895; D. Kanon en A. Mout, *Leesboekjes, behorende bij de handleiding voor het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis op de lagere school*, Deventer/'s-Gravenhage, 3 delen, 1896; Zie: D. Wouters en W.J. Visser, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland*, Groningen 1926, 323.
 - 57 Rombouts, a.w. (zie noot 51), 94-95.
 - 58 *Het Nieuwe Schoolblad*, 23 en 30 mrt., 6 en 13 april 1894; *Correspondentieblad van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap ter bevordering van Volksopvoeding en Onderwijs*, 24 mei 1894, 38-39; C. te Lintum, *De Beginselen der geschiedenis*, 2 delen, Zutphen 1897.
 - 59 *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde*, 8 (1894), 28-35, 80-102, 231-235.
 - 60 Te Lintum, a.w. (zie noot 58), inhoudsopgave van deel I. Met betrekking tot de voorbereidende cursus: *Het Nieuwe Schoolblad*, 13 april 1894.
 - 61 *Het Schoolblad*, 21 sept. 1897.
 - 62 Als zodanig werden de auteurs van de negentiger jaren omschreven door L. Ruysink in zijn serie artikelen in *Het Nieuwe Schoolblad*, 10, 17, 24 en 31 jan. 1896; 7, 4 en 28 febr. 1896.
 - 63 Rombouts, a.w. (zie noot 51), II, 101.
 - 64 In het *Nieuw Tijdschrift ter bevordering van de Studie der Paedagogiek* I (1890), 43-59 geeft J. Geluk een uitwerking van een les volgens de vijf leertrappen over 'De eerste kruistocht'. In 1892 verscheen eenzelfde behandeling van de Franse revolutie (107-119; 158-176) en in 1893 — van de hand van H.J. Lem — van 'Lodewijk Napoleon'.
 - 65 Rombouts, a.w. (zie noot 51), 101.
 - 66 Wouters en Visser, a.w. (zie noot 56), 335.
 - 67 De katholieke periodieken die in de negentiger jaren bestaan hebben zijn: *De Katholieke School, Weekblad voor het katholiek onderwijs, etc.* (1890-1933); *De Katholieke Onderwijzer* (1896-1898); *De School der Toekomst* [...] (1896-1897) en *De Katholieke Schoolbode* (1897-1899).
 - 68 A. Vincent en J.J. Verbeeten, *Opvoeding en onderwijs. Leerboek der paedagogiek*, Nijmegen 1907. Zie tevens het *Gedenkboek van de Bisschoppelijke kweekschool Roermond, 1836-1961*, Roermond 1961, 77.
 - 69 Van de honderdacht hoofden van scholen die op de ledenlijst van 1890 van deze vereniging te vinden zijn blijken er twee de leiding van katholieke scholen te hebben, één van een protestantse school.
 - 70 Rombouts, a.w. (zie noot 51).
 - 71 Raadpleegbaar zijn: *Paedagogische Bijdragen* (1873-1908); *De Christelijke School. Advertentieblad voor het Christelijk Onderwijs in Nederland* (in UB Amsterdam raadpleegbaar: 2. 1895-10 febr. 1898; 7. 1900-9. 1902 inc.). De bladen die niet meer in te zien zijn maar wel in de jaren negentig verschenen zijn: *De Christelijke Schoolbode* (1875-1893), *De Vrije School, Weekblad voor Christelijke Onderwijzers* (1891-1901); *Christelijk Schoolblad* (1894-1919?); *Vooruit, Maandblad voor Onderwijzers aan de Christelijke Scholen* (1890-1892).
 - 72 *De Christelijke School* [...], 25 mrt. 1897.
 - 73 Zie noot 69.
 - 74 *Paedagogische Bijdragen* (1890), 353-262; H. Deelman, *De formeele leertrappen, Een bijdrage tot de kennis der methodiek van het lager onderwijs*, Purmerend 1893; *Paedagogische Bijdragen* (1896), 41-43; H. Douma, *Handboek voor de methodiek der leervakken*, Purmerend 1895³.
 - 75 Arnhem 1896. Zie: *Brinkmans catalogus van boeken, 1891-1900*, 415.
 - 76 J.W. van Hulst e.a., *Vernieuwingsstreven binnen het nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, Groningen 1970, 31. Pas vrij laat na de eeuwenwisseling komen van confessionele zijde de reacties los, zie: Toebe, a.w. (zie noot 15), 232-233.
 - 77 Rombouts, a.w. (zie noot 51), III, 97.

Misschien verkeert de oudere bezoeker van deze tentoonstelling in de mening, dat Isings' historische platen in ons moderne geschiedenisonderwijs niet meer gebruikt worden. Hierin heeft hij of zij echter geen gelijk. Wel is het zo, dat de Isings' platen niet meer die monopolistische positie innemen die ze altijd gehad hebben; ook de wijze waarop de platen gebruikt worden is veranderd. Het een en ander heeft verschillende oorzaken:

Na de Tweede Wereldoorlog deden de moderne audiovisuele hulpmiddelen zoals diastroom, geluidsband, overheadprojector en film hun intrede in de school. De plaat kreeg er dus een aantal geduchte concurrenten bij.

De didactische werkvormen zijn veel gevarieerder geworden. De boeiende geschiedenisvertelling, waarbij de plaat een essentiële rol speelde, staat niet langer centraal in de geschiedenisles. Andere leeractiviteiten zoals het zelfstandig werken met encyclopedieën, het schrijven van werkstukjes, het maken van excursies naar musea en oude steden zijn een steeds belangrijker plaats gaan innemen.

Veel platen zijn door jarenlang gebruik verkleurd of beschadigd. Hierdoor hebben ze veel van hun motiverende waarde verloren.

De platen zijn te klein geworden. De talrijke details kunnen door de leerlingen achterin de klas moeilijk worden waargenomen. Tegenover deze minpunten zijn er ook een aantal onmiskenbare voordelen:

De historische betrouwbaarheid alsmede de esthetische kwaliteit heeft zo'n hoog niveau, dat de 'moderne dia's' daarbij dikwijls in het niet zinken. Vertoning van dia's vergt een zekere organisatorische voorbereiding, terwijl de plaat in elk lokaal kan worden opgehangen en makkelijk 'even' een plaats in de les kan krijgen.

Met het toenemen van het aantal werkvormen is ook de behoefte aan aanschouwelijk materiaal waarmee de leerlingen zelfstandig kunnen werken toegenomen. De platen waarover de meeste scholen nog beschikten zijn daarom aan het leerlingenmateriaal toegevoegd; soms hebben ze een plaats in het documentatiecentrum gekregen.

Inmiddels zijn de meeste platen opnieuw uitgegeven, zodat de oude beschadigde exemplaren kunnen worden vervangen door nieuwe. De nieuwe platen blijken in de praktijk niets van hun motiverende werking te hebben verloren.

Natuurlijk zijn de nieuwe uitgaven van hetzelfde formaat als de oude platen. Maar de strakke opstelling van de leerlingen in 'rijtjes banken' is verdwenen. Het nieuwe schoolmeubilair maakt het mogelijk de leerlingen in een hoefijzervorm om de plaat heen te zetten. Het behoeft dan ook geen verwondering, dat de platen geleidelijk aan weer in gebruik zijn genomen. Alleen hebben ze nu een plaats verworven naast de andere leermiddelen. Ook ligt het in de lijn van de ontwikkeling dat de plaat niet langer uitsluitend dient ter ondersteuning van het verhaal van de onderwijzer, maar wordt ingepast in de diverse leeractiviteiten.

1 De plaat: introductie

Deze leeractiviteit staat het dichtst bij de wijze waarop de plaat 'vroeger' gebruikt werd. Het verschil is echter, dat niet meer de plaat bepaalt over welk onderwerp er zal worden gesproken, maar het schoolwerkplan. De plaat dient daarbij uitsluitend om de belangstelling van de leerlingen te wekken. Pas als er bij de leerlingen belangstelling is zal immers het effect van de les groot zijn. De leerkracht die de ontdekking van Amerika door Columbus wil behandelen (als het thema 'De wereld wordt kleiner' in het schoolwerkplan staat) zal ter introductie kunnen beginnen met de plaat. Hij laat de leerlingen constateren, dat er twee verschillende groepen mensen op de plaat staan die elkaar niet begrijpen. (afb. 83).

De leerlingen komen nu tot vragen als: 'Waarom gingen die Europeanen daar heen?' en 'Was dat makkelijk, om er heen te varen?' Daarna begint de leerkracht het verhaal over motieven, voorbereidingen en verloop van de tocht. De plaat wordt daarbij weggeborgen, om de aandacht van de kinderen niet af te leiden. Pas later als er over de landing in Amerika wordt gesproken zal hij weer een rol spelen.

2 De plaat: zelfwerkzaamheid

Vaak geeft de leerkracht aan een groepje kinderen een opdracht die kan worden opgelost als de plaat goed wordt geobserveerd. Maar ook kunnen meerdere platen die in zeker verband met elkaar staan tegelijkertijd worden ingeschakeld. De opdrachten zijn daarbij zo geformuleerd dat er telkens één facet van de plaat wordt bekeken, waarna de leerlingen zelfstandig conclusies kunnen trekken. Een

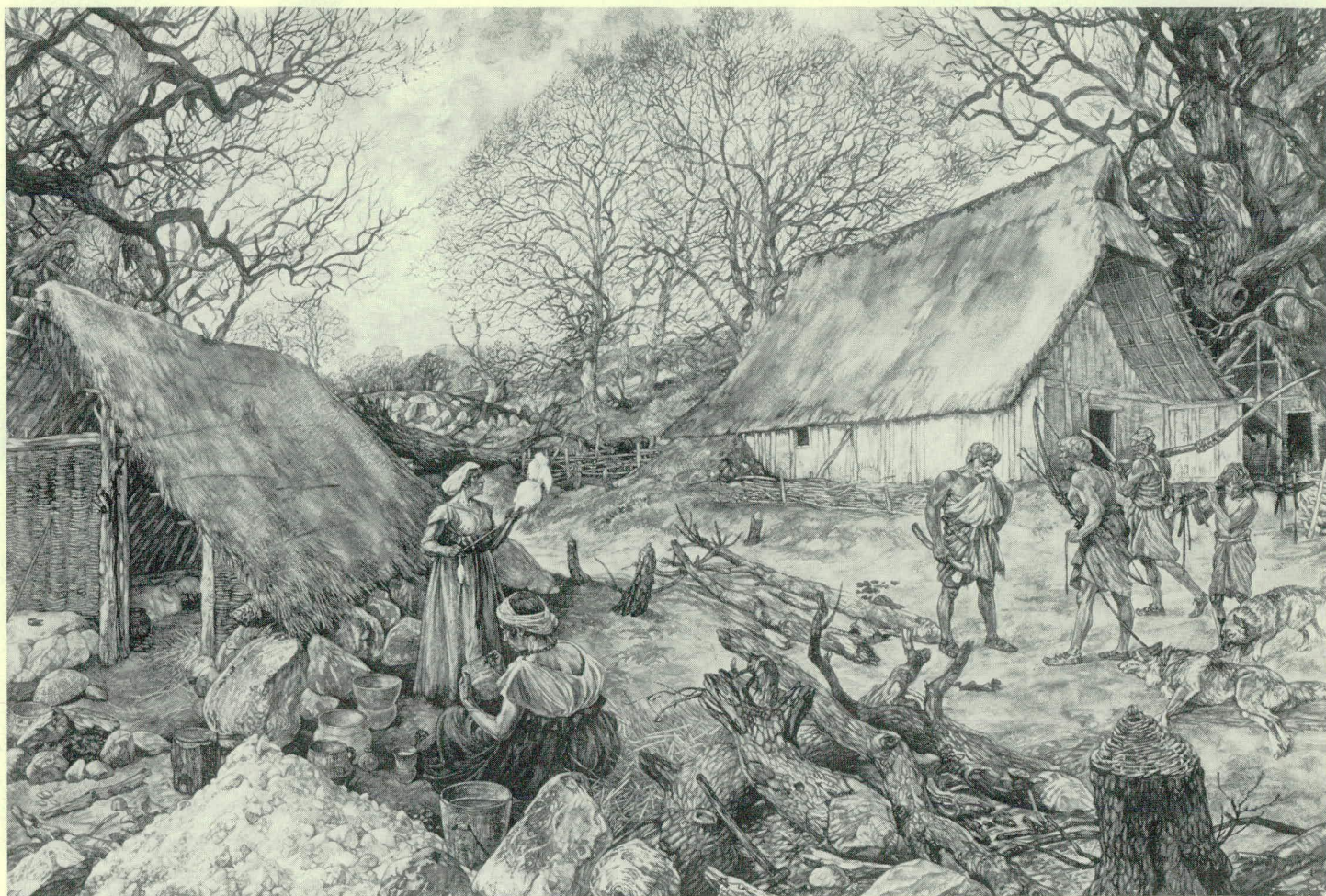
voorbeeld: Een klas is bezig met het thema 'De woningbouw door de loop der eeuwen'. De leerkracht heeft veel visueel materiaal verzameld, waaronder de platen: *Hunebedbouwers* (afb. 84), *Een stad in de Middeleeuwen* (afb. 85), *De Dam te Amsterdam* (afb. 86) en *Stadsleven tegen het midden der negentiende eeuw* (afb. 87).

Op deze platen staat o.a. afgebeeld hoe de mens in de respectievelijke tijdvakken woonde. Deze vier platen worden met ander platenmateriaal opgehangen in de klas of in het documentatiecentrum. De leerlingen krijgen vragen over de grootte van de huizen, de ligging, het wooncomfort, enz. Daarna ontdekken de kinderen,

83

Columbus neemt Guanahani in bezit, 12 oktober 1492, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1970; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 34)

84

Hunebedbouwers, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1959, Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 32)

dat het wonen er in de loop van de tijden steeds comfortabeler op is geworden. Als de leerlingen zelf deze 'ontdekking' gedaan hebben, heeft de leerkracht de mogelijkheid hier later iets mee te doen en op voort te bouwen. Het effect is veel groter, dan wanneer de leerkracht zomaar wat 'eigen conclusies' aan de kinderen meedeelt.

3 De plaat: of toch dia's?

Het gebeurt tegenwoordig ook, dat de actieve leerkracht van de plaat een dia maakt. Dit is een eenvoudige handeling, waarvoor

geen speciale apparatuur nodig is. Deze dia kan dan drie of vier maal zo groot als de oorspronkelijke plaat geprojecteerd worden. De ervaring leert dat de kinderen nu veel meer dingen ontdekken, dan wanneer ze de plaat observeren.

Ook is het mogelijk zonder al te veel technische moeilijkheden een aantal details uit de plaat te fotograferen. Eerst projecteert men dan de dia van de gehele plaat, zodat de leerlingen de plaat in zijn totaliteit kunnen waarnemen. Daarna zien de leerlingen de detail-dia's, die hen in de gelegenheid stellen om de verschillende elementen waaruit de plaat is opgebouwd gedetailleerd te bekijken. Tenslotte laat de leerkracht nog eens de totaal-dia zien, waardoor weer een duidelijk geïntegreerd beeld ontstaat. Een voorbeeld:

85

Een stad in de Middeleeuwen, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1925/46; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 8b.)

Een leerkracht heeft het over 'beroepen in de Gouden Eeuw'. Hij laat de dia *De Dam te Amsterdam* zien. De kinderen nemen deze dia globaal waar en constateren, dat er zeer veel mensen opstaan die dus wel zeer uiteenlopende beroepen moeten hebben uitgeoefend. De leerling zal er nu behoefte aan hebben precies te weten wat voor mensen er op de plaat staan. De leerkracht laat nu eerst detaildia I (afb. 88a) zien, waarop een schipper, twee matrozen, een dienstmeisje en een koetsier staan. Daarna komt detaildia II (afb. 88b), met o. a. twee regenten en een bediende van deze heren. Detaildia III laat

vier kooplieden en de stedelijke schutterij zien. Vanzelfsprekend kan het aantal detaildia's naar eigen inzicht worden uitgebreid. Als daarna weer de totaaldia aan de orde komt, kunnen gecompliceerde zaken zoals de standenmaatschappij, Amsterdam als economische centrum, enz. aan de orde worden gesteld.

Zo kan dit platenmateriaal nog wel degelijk een waardevolle bijdrage leveren en aan ons huidige onderwijs.

86

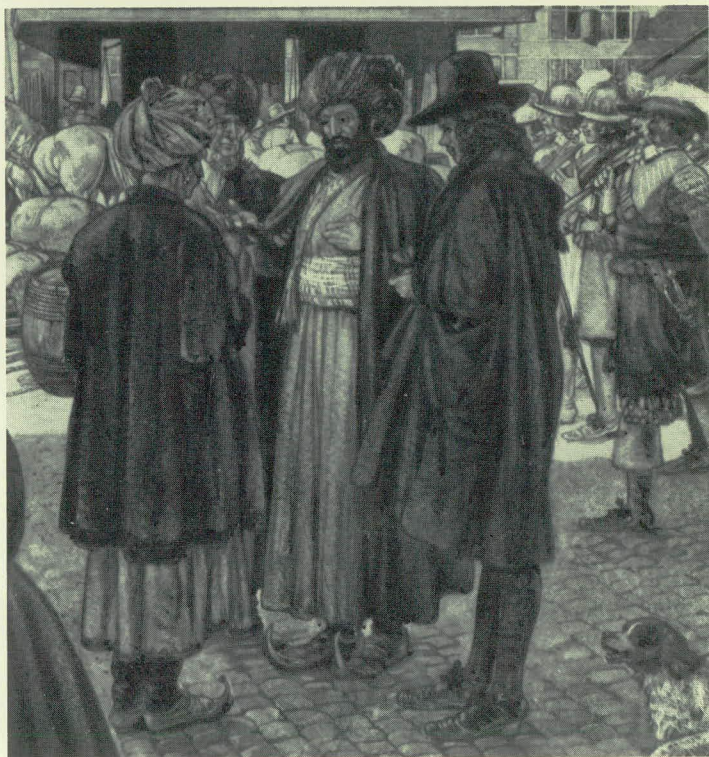
De Dam te Amsterdam, 1666, aquarel voor de schoolplaat door J.H. Isings, 1947; Wolters-Noordhoff BV, Groningen. (cat. nr. 17).

87
Stadsleven tegen het midden der 19e eeuw, aquarel voor de schoolplaat
 door J.H. Isings, 1929/72; Wolters-Noordhoff BV, Groningen.
 (cat. nr. 14b)

88a, 88b, 88c
 Details uit de plaat *De Dam te Amsterdam*. (zie afb. 86)

Herkomst van de foto's

Amsterdam, Fotodienst Gemeentemusea: *afb. 17 en 25.*

Amsterdam, Rijksmuseumstichting: *afb. 6, 22, 23, 24, 32, 33 en 51*

Assen, Centraal Reproductiebureau Provincie Drenthe: *afb. 28, 29, 30, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 71 en cat. nr. 5.*

Brussel, A.C.L.: *afb. 18.*

Dordrecht, Foto Stijns: *afb. 10 en 50.*

's-Gravenhage, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Centrale Directie Voorlichting: *afb. 1.*

Groningen, Wolters-Noordhoff BV.: *afb. 12, 13, 16, 19, 26, 41, 49, 75, 83, 84, 85, 86, 87 en 88.*

Haarlem, Teylers Stichting: *afb. 15 en 20.*

Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen: *afb. 8.*

Utrecht, Centraal Museum, A. Hulskamp: *afb. 11 en 55.*

Utrecht, Gemeentelijke film en fotodienst: *afb. 2, 3, 4, 5, 7, 9, 21, 27, 31, 34, 35, 36, 52, 57, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81 en 82.*

Utrecht, Stichting het Catharijneconvent: *afb. 14.*

Colofon

Uitgave van het Centraal Museum, Utrecht en het Drents Museum, Assen
© 1982

Grafische vormgeving: Kurt Löb BDB, Lex Warnies

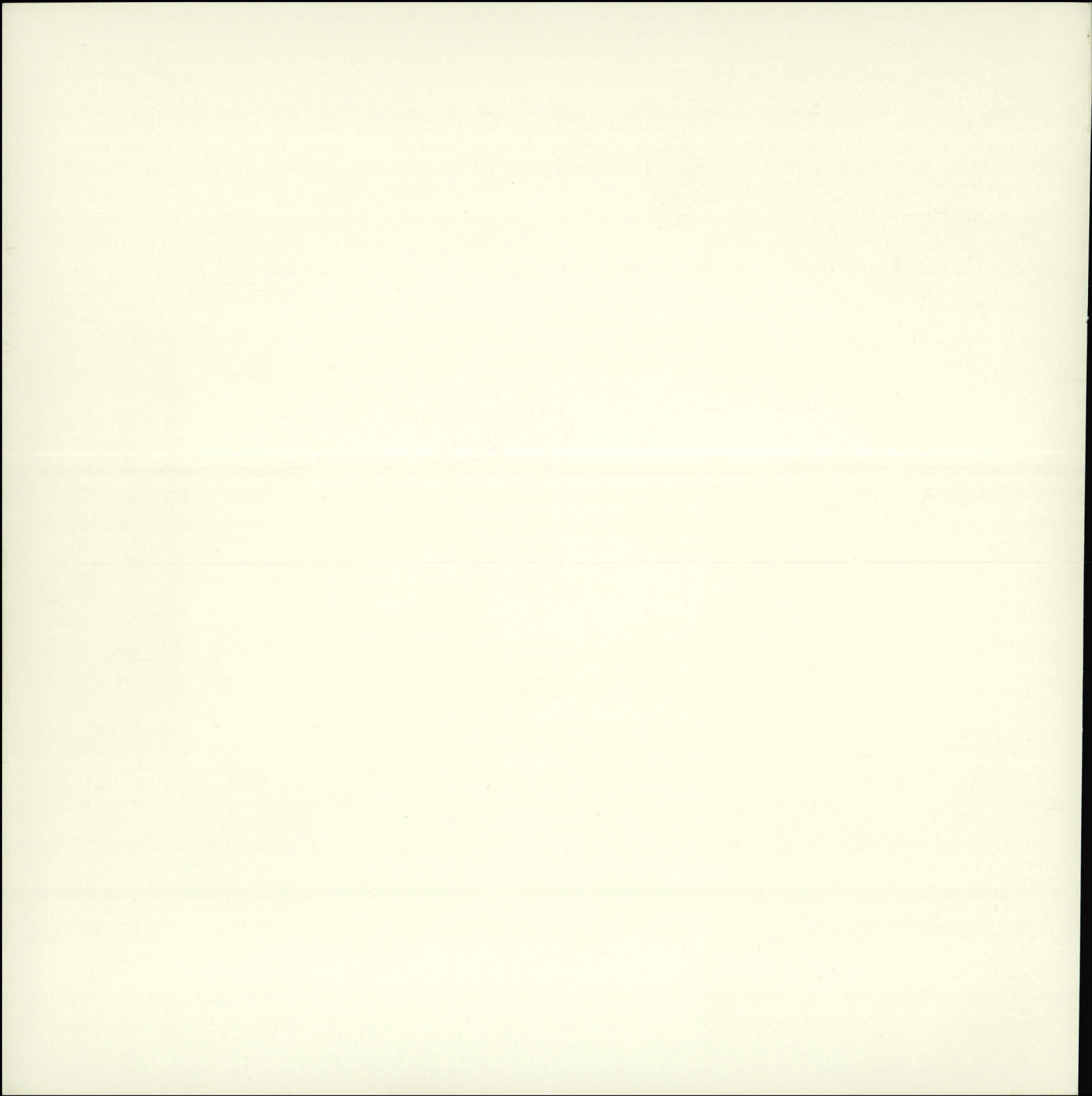
Zetwerk: Zetcentrale Meppel BV (letter : Bembo)

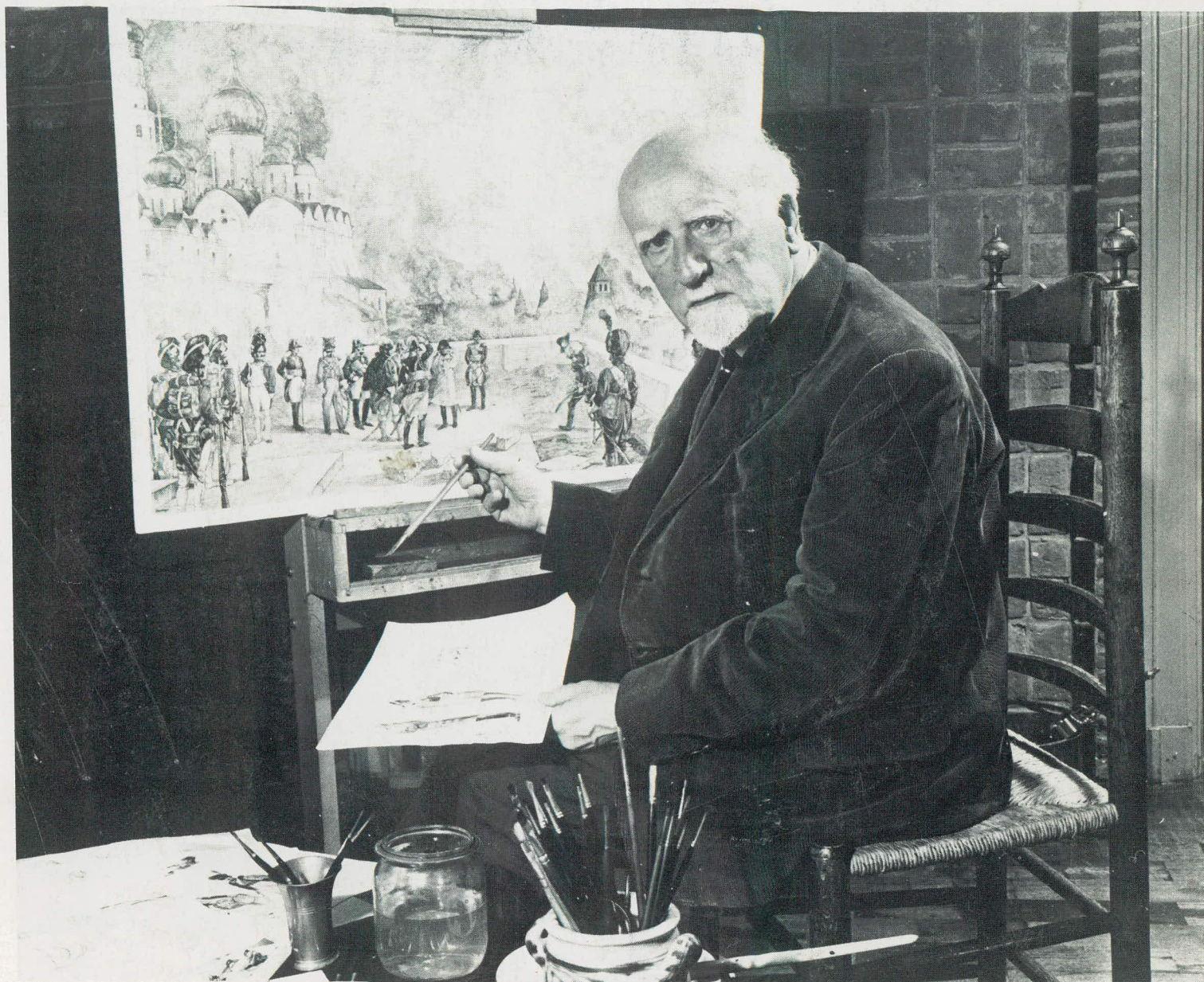
Druk: Centraal Reproductie Bureau (Provinciaal Bestuur van Drenthe)

Litho's: Fotolitho Colorset

Eindredactie: D.P. Snoep, J.J. Heij

Dit boek behoort bij de tentoonstelling 'De Geschiedenis Gekleurd', die van 15 mei t/m 4 juli in het Centraal Museum, Utrecht, en van 24 juli t/m 3 oktober 1982 in het Drents Museum, Assen, gehouden wordt.

J.H. Isings op 82-jarige leeftijd.

